

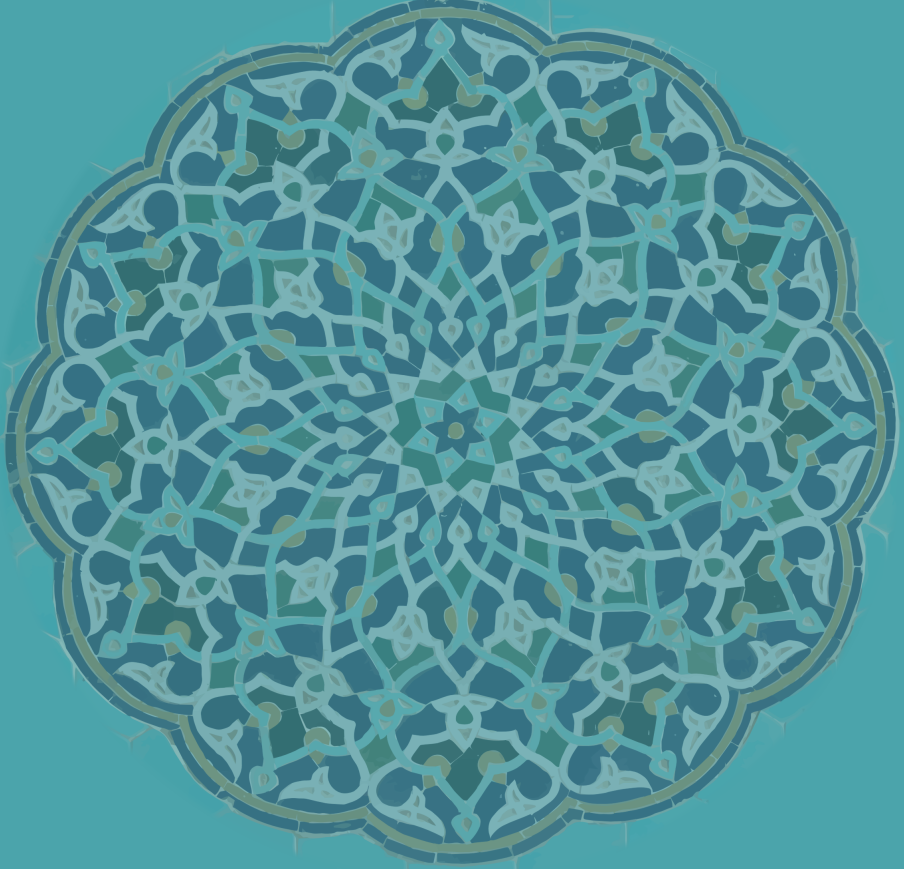
İSFERÂYÎNÎ VE 'İŞÂM 'ALE'L-CÂMÎ ADLI ESERİNİN TAHLİLİ

Doç. Dr. Mehmet Aziz YAŞAR

Editörler

Prof. Dr. Veysi ÜNVERDİ

Doç. Dr. Mahmut TEKİN



İKSAD
Publishing House

İSFERÂYÎNÎ VE 'İŞÂM 'ALE'L-CÂMÎ
ADLI ESERİNİN TAHLİLİ

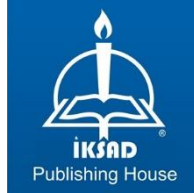
Doç. Dr. Mehmet Aziz YAŞAR

Editörler

Prof. Dr. Veysi ÜNVERDİ

Doç. Dr. Mahmut TEKİN

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10257845>



Copyright © 2023 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law.

Institution of Economic Development and Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules. The first degree responsibility of the works in the book belongs to the authors.

Iksad Publications – 2023©

ISBN: 978-625-367-447-2

Cover Design: İbrahim KAYA

December / 2023

Ankara / Türkiye

Size: 16x24cm

ÖN SÖZ

Her ilim gibi nahiv ilmi de bir takım nedenlerden ötürü ortaya çıkmış ve tarihi süreç içerisinde farklı merhalelerden geçerek tekâmüle doğru ilerlemiştir. Nahiv ilminin ortaya çıkışının ve gelişiminin belki de en önemli sebebi, vahiy menşeli nasların tahrif edilmesinden ve yanlış yorumlanmasından korunmasıdır. Nitekim özellikle İslâm'ın Arap coğrafyası dışına yayılması ve ticari ilişkiler başta olmak üzere çeşitli nedenlerle Arap ile diğer kavimlerin karşılaşması neticesinde Arap dilinde lahn (kıraatte veya dilde hata yapmak) olayı baş göstererek Kur'an ve hadis naslarının yanlış okunmasına ve anlaşılmasına sebebiyet vermeye başlamıştır. Lahn tehlikesinin farkında olan Müslüman âlimler, Arap dilinin ifade ve söz diziminin doğru okunup sağlıklı anlaşılması için bir takım kurallar vaz' ederek bunu önlemeye çalışmışlardır.

İ'râb ilmi olarak da anılan nahiv ilminin tesisi, genel kanaate göre Hz. 'Alî ile başlamıştır. Arap dilinde yapılan bazı hataları fark eden Hz. 'Alî, Ebü'l Esved ed-Düeli'ye (ö. 69/688) bu ilim için ilham kaynağı olarak kabul edilen bir sayfa yazarak ona bu yönde çalışmasının talimatını vermiştir. Daha sonra bu alan ile ilgili önemli çabalar gösterilmiştir. Hicri II. yüzyılın yarısından itibaren söz konusu çabaların meyvesi verilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede konuya ilişkin elimize ulaşan derli toplu ilk eser ise nahiv ilminin piri olarak bilinen Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb* adlı çalışmasıdır. İlim dünyasında büyük ses getiren bu çalışma, alanla ilgili sonraki çalışmalar için çığır açmıştır. Bundan böyle nahiv ilminde otorite kabul edilen çok sayıda âlim yetişmiş ve bu ilimle ilgili kayda değer eserler ortaya çıkmıştır. Hicri IV. ve V. asırlara gelindiğinde nahiv ilmi büyük bir gelişim göstermiş ve bu ilmin farklı ekollerinin ihtilaflarını ele alan hacimli eserler ortaya çıkmıştır. Bunların nahiv ilminin gelişimine katkı sunduğu muhakkaktır. Ancak talebelerin bu hacimli eserleri kavramaları zor olmuştur. Bunun farkına varan nahiv âlimleri bunları gözden geçirmiş; zayıf ve fazla bilgileri ayıklamak suretiyle ihtisar etmişlerdir. Böylelikle öğretim kurumlarında hacimli eserler yerine muhtasarlar okutulmuş ve ezberletilmiştir. Söz konusu muhtasarlardan en çok ilgi çekenlerin başında şüphesiz İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye*'si gelmektedir. Yazılışından itibaren İslâm âleminde nahiv öğretimi

yapan hemen bütün kurumlarda talebelere okutulmuştur. Müellifi İbnü'l-Hâcib başta olmak üzere birçok âlim tarafından çalışma konusu yapılmış ve 100'ün üzerinde şerh ve haşiyelere konu edinmiştir. Zikredilen çalışmaların belki de en önemlisi Molla Câmî'nin (ö. 898/1492) *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye* adlı eseridir. Bu eser, ilim dünyasında büyük bir yankı uyandırmış ve birçok ilmî çalışmaya konu olmuştur. Bunlardan en önemli olanlardan biri şüphesiz 'İsâmüddîn el-İsferâyînî (ö. 945/1538) tarafından kaleme alınan haşiyesidir. 'İsâmüddîn'in sözü edilen haşiyesi ve bu haşiyesinde en çok atıfta bulunup eleştirdiği Radiyyüddîn 'Abdulgafûr el-Lârî'nin (ö. 912/1506) aynı şerh üzerine yazılan haşiye, ulemânın dikkatini çekmiş ve bazı medreselerde söz konusu şerh ile birlikte veya sonrasında müstakil olarak okutulmuştur. Bu münasebetle İsferâyînî'nin sözünü ettiğimiz haşiyesini çalışma konumuz olarak seçtik. Çalışmamızda onun kısa biyografisinden sonra haşiyesinin ilmindeki önemine değinilecektir. Bu kapsamda da eserin ismi ve müellife aidiyeti, telif sebebi, metodu, muhtevası ve üslubu gibi genel özelliklerinin yanı sıra eserin nahiv ilmi tarihindeki önemine de yer verilecektir.

Akademik çalışma hayatım boyunca desteğini hiç esirgemeyen danışmanım sayın Prof. Dr. Veysi ÜNVERDİ'ye teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmamızın müsveddelerini okuyup tashih eden ve fikirleriyle çalışmamıza katkı sunan Doç. Dr. Halil AKÇAY ve Doç. Dr. Mahmut TEKİN'e şükranlarımı sunuyorum.¹

Mehmet Aziz YAŞAR
Mardin-2023

¹ İsferâyînî ve 'İsâm 'ale'l-Câmî Adlı Eserinin Tahlili adlı bu kitap, Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Arap Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "'İsâmüddîn el-İsferâyînî'nin Nahiv Yönü ve Metodoloji Açısından 'İsâm 'ale'l-Câmî Adlı Eserinin İncelenmesi"' isimli tezimden üretilmiştir.

İÇİNDEKİLER

| | |
|--|-----|
| ÖN SÖZ..... | i |
| İÇİNDEKİLER | iii |
| GİRİŞ | 7 |
| I. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı | 7 |
| II. Araştırmanın Amacı ve Önemi..... | 7 |
| III. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları..... | 8 |
| BÖLÜM 1..... | 11 |
| 1. 'İSÂMUDDÎN EL-İSFERÂÛÎNÎ VE 'İŞÂM 'ALE'L-CÂMÎ..... | 11 |
| 1.1. 'İsâmuddîn el-İsferâÛînî'nin Hayatı..... | 11 |
| 1.2. İlmi Şahsiyeti | 13 |
| 1.2.1. Tahsili ve Yetişmesi | 13 |
| 1.2.2. Hocaları | 15 |
| 1.2.3. Talebeleri..... | 17 |
| 1.2.4. Eserleri | 20 |
| 1.2.4.1. Tefsir | 21 |
| 1.2.4.2. Hadis..... | 21 |
| 1.2.4.3. Fıkıh ve Usûlü | 22 |
| 1.2.4.4. Kelam | 23 |
| 1.2.4.5. Mantık | 24 |
| 1.2.4.6. Münazara | 26 |
| 1.2.4.7. Arap Dili..... | 27 |
| 1.2.4.7.1. Belagat | 27 |
| 1.2.4.7.2. Vaz' | 29 |
| 1.2.4.7.3. Edebiyat..... | 29 |
| 1.2.4.7.4. Sarf..... | 29 |
| 1.2.4.7.5. Nahiv | 30 |
| 1.3. Vefatı | 31 |
| 1.4. Nahvî Yönü ve Nahiv İlmindeki Yeri..... | 31 |
| 1.4.1. Nahiv Ekolü..... | 33 |
| 1.4.2. İsferâÛînî'nin Nahiv Ekollerine Yaklaşımı | 40 |
| 1.4.3. İsferâÛînî'nin Etkilediği ve Etkilediği Dilbilimciler | 44 |
| 1.4.3.1. Etkilediği Dilbilimciler | 44 |
| 1.4.3.2. Etkilediği Dilbilimciler | 48 |

| | |
|---|-----------|
| 1.4.4. Nahiv İlmiyle İlgili Çalışmaları | 51 |
| 1. 5. ‘İŞÂM ‘ALE’L-CÂMÎ’NİN Genel Özellikleri ve Nahiv İlmindeki Önemi | 54 |
| 1.5.1. Genel Özellikleri | 55 |
| 1.5.1.1. İsmi ve Müellife Aidiyeti..... | 55 |
| 1.5.1.2. El Yazma Nüshaları | 56 |
| 1.5.1.3. Kaynakları | 58 |
| 1.5.2. Nahiv İlmindeki Önemi | 60 |
| 1.5.2.1. Ders Kitabı Olarak Okutulması..... | 60 |
| 1.5.2.2. Çalışmalara Konu Olması | 62 |
| BÖLÜM 2..... | 64 |
| 2. ‘İŞÂMÜDDÎN EL-İSFERÂYÎNÎ’NİN ‘İŞÂM ‘ALE’L-CÂMÎ ADLI ESERİNDEKİ METODU | 64 |
| 2.1. İsferâyîni’nin Şerh Metodu..... | 64 |
| 2.1.1. İstılahları ve Garip İfadeleri İzah Etmesi | 64 |
| 2.1.2. Meseleleri Ta’lillendirmesi..... | 70 |
| 2.1.3. Meselelerin Eksik Yanlarını Tamamlaması ve Yanlıklarını Düzeltmesi..... | 73 |
| 2.1.4. Problemlı Nahiv Meselelerine Dikkat Çekmesi | 76 |
| 2.1.5. Farklı İlimlerin Kurallarından İstifade Etmesi | 77 |
| 2.1.5.1. Nahiv İlminden İstifade Etmesi | 78 |
| 2.1.5.2. Belagat İlminden İstifade Etmesi | 82 |
| 2.1.5.3. Mantık İlminden İstifade Etmesi..... | 91 |
| 2.1.5.4. Münazara İlminden İstifade Etmesi | 93 |
| 2.1.6. Muhtemel İtirazların Cevaplarına Yer Vermesi | 96 |
| 2.2. İhtıflı Meselelere İlişkin Farklı Görüşleri Ele Alma Metodu | 96 |
| 2.2.1. İhtıflı Meselelerde Tartışmaya Sebep Olan Noktaya Dikkat Çekmesi..... | 98 |
| 2.2.2. Farklı Görüşlere Yer Vermesi..... | 99 |
| 2.2.3. Yanlış Atfedilen Görüşleri Düzeltmesi | 103 |
| 2.2.4. Muhalif Görünen Görüşleri Uzlaştırması..... | 104 |
| 2.2.5. Yanlış Bulduğu Görüşleri Reddetmesi..... | 105 |
| 2.2.6. Tercih Ettiği Görüşleri Belirtmesi..... | 106 |
| 2.2.6.1. Tercih Ettiği Görüşleri Delillendirmesi..... | 107 |
| 2.2.6.1.1. Kur’an-ı Kerim | 107 |
| 2.2.6.1.2. Hadis-i Şerif..... | 108 |

| | |
|--|------------|
| 2.2.6.1.3. Semâ'/Arap Kelamı | 110 |
| 2.2.6.1.4. İcmâ | 111 |
| 2.2.6.1.5. Kıyas | 112 |
| 2.3. İsferâyînî'nin Eleştiri Metodu | 113 |
| 2.3.1. Eleştiride Bulunurken Kullandığı İfadeler | 114 |
| 2.3.2. Eleştiri Konusu Yaptığı Hususlar | 115 |
| 2.3.2.1. İ'râba Yönelik Eleştirisi | 115 |
| 2.3.2.2. İbâreye Yönelik Eleştirisi | 116 |
| 2.3.2.3. Görüş ve Delillere Yönelik Eleştirisi | 116 |
| 2.3.2.4. İfadelerin Uyuşmazlığına Yönelik Eleştirisi | 117 |
| 2.3.3. En Çok Eleştiri Yaptığı Dilbilimciler | 118 |
| SONUÇ | 120 |
| KAYNAKÇA | 123 |
| VEB TABANLI KAYNAKLAR | 136 |

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

Çalışmamızın konusu 879/1474-951/1544 tarihleri arasında yaşamış ve Arap dilindeki tahassüsüyle şöhret bulmuş 'İsâmüddîn el-İsferâyînî'nin *'İşâm 'ale'l-Câmî* adlı eserindeki metodudur. İlim tahsilinin büyük bir bölümünü Mâverâünnehir bölgesinin en meşhur dilbilimcisi olan Abdurrahman el-Câmî'den aldığı bilinen İsferâyînî, ilmî faaliyetlerini bu bölgenin farklı yerlerinde sürdürmüştür. İslâmî ilimlerin hemen tamamında eser vermekle beraber daha çok dil alanında telif ettiği eserleriyle öne çıkmış ve bu alandaki eserleri ilim dünyasında daha fazla yankı yapmıştır. Özellikle nahiv ilminde mütebahhir olan İsferâyînî, bu ilimle ilgili meselelere yaklaşımı açısından Basra ekolü anlayışına daha eğilimli görülmekle birlikte bunun kayıtsız ve şartsız olmadığı tespit edilmiştir. Nitekim birçok meselede bu ekole muhalefet ederek eleştirmiş ve çok sayıda özgün görüşler ortaya koymuştur. Bu da onun belli bir ekolün mukallidi olmadığını göstermektedir. Daha çok eleştiri yönüyle bilinen İsferâyînî, gerek ileri sürdüğü özgün görüşleriyle gerekse verdiği eserlerle sonraki âlimler üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Bu çalışmamızı çok yönlülüğüyle ön plana çıkan İsferâyînî'nin nahiv yönü ve nahiv ilmi çevresinde önemli bir yeri olan *'İşâm 'ale'l-Câmî* adlı eserinin metoduyla sınırlandırdık.

II. Araştırmanın Amacı ve Önemi

İsferâyînî'nin nahiv yönünü en iyi yansıtan çalışmalarından belki de en önemlisi onlarca çalışmaya konu olan ve medreselerde temel ders kitabı olarak okutulan Molla Câmî'nin *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye* isimli eseri üzerine yazılan haşiyeler arasında mümtaz bir yere sahip olan *'İşâm 'ale'l-Câmî* adlı eserdir. Haşiyeler türü bir çalışma olmasına rağmen bağımsız birçok meseleyi içermesiyle başta Osmanlı olmak üzere İslâm dünyasının birçok yerinde uzun bir zaman müracaat edilen kaynak konumunda kabul edilmiş ve medreselerde ders kitabı veya *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye* ile birlikte yardımcı kaynak olarak okutulmuştur. Hal böyleyken İsferâyînî gibi ilim dünyasında iz bırakmış meşhur dilbilimciler, özgün eserler ortaya koyduğu gibi kendilerinden sonra gelen dilbilimcilerin ufuklarını açacak metotlar geliştirmiş ve bu anlamda büyük bir etki yapmıştır. Nitekim bilumum İslâmî ilimlerde özellikle de dil

ilimlerde damga vurmuş olan İsferyîni gibi bir dilbilimcinin tanınması, ilmi çalışmalarının araştırılıp tanıtılması ve yöntemlerinin belirlenmesi büyük önem arz etmektedir. Çalışmamızın temel amacı, İsferyîni'nin *İşâm 'ale'l-Câmî*, hem muhteva hem de metot açısından incelenmektir. Ayrıca müellifin eserde özelde hocası Molla Câmî'ye genel olarak da önceki âlimlere yönelttiği eleştirilerin tahlil ve değerlendirilmesi de bu çalışmamızın hedefleri arasındadır. Bu vesileyle de Arap dili alanına bir nebze de olsa katkı sunma gaye edinmektedir.

III. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Çalışmamızda bir eser ekseninde çok yönlü bir şahsiyetin tek bir yönüne dikkat çekilecektir. Bu noktada muteber tabakât ve tarih kaynaklarından istifade edilmek suretiyle İsferyîni'nin hayatı ve ilmi şahsiyetine temas edilecektir. Ardından inceleme konusu yaptığımız haşiyesinin ilmî değeri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu kapsamda eserin oluşumunda yararlanılan temel kaynaklar ve müellif üzerinde etki bırakan dilbilimciler tespit edilecektir. Bunun yanı sıra müellifin eserin yazımında takip ettiği üslup ve metodu araştırılarak ortaya konulmaya gayret edilecektir. Özellikle de onun eserdeki eleştiri yöntemine ve üslubuna dikkat çekilecektir. Bundan hareketle de İsferyîni'nin genel olarak ilmî şahsiyetine özellikle de nahiv ilmindeki yetkinliğine işaret edilecektir.

Çalışmamızda istifade ettiğimiz kaynakların bir kısmını şöyle sıralayabiliriz:

- Saîd b. Muhammed b. Ahmed el-Afgânî, *Min târihi'n-nahv*, Dâru'l-Fikr, ts.
- Afgânî, *fi Uşûli'n-nahv*, Mudiriyyetü'l-Kütüb ve'l-Matbûâtü'l-Câmî'yye, 1414.
- İsmâîl b. Muhammed el-Bâbânî, *el-Hediyyetu'l-ârifîn esmâ'ul-mu'ellifîn ve âşâru'l-muşannifîn*, Beyrut: Dâru İhyâ'i Turâsi'l-'Arabî, 1951.
- Abdurrahmân el-Câmî, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'yye*, Beyrut: Dâru İhya't-Turasi'l-'Arabî, 2011.

• Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 6 Cilt. Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1941.

• İsmail Durmuş, “İsferâyînî, İsamüddin”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 22/516-517, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2000.

• Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmiu's-şürûhi ve'l-havâşî*, 5 Cilt. Abu Dabî: el-Mecmeu's-sekafî, 2004.

• Muhammed Bakır b. Zeynelabidin el-Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât fi ahvâli'l-ulemâ ve's-sadat*, 8 Cilt. Tahran: Mektebetu İsmailiyyân, 2011.

• İbn Hâcib, *el-Kâfiye fi ilmi'n-nahv ve's-Şâfiye fi ilmeyi'l-hat ve't-tasrîf*, thk. Salih Abdulazîm eş-Şâir. Kahire: Mektebetü'l-Adâb, ts.

• İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1318/1900.

• İsferâyînî, *Hâşiyetü'l-İşâm 'ale'l-Câmî*, Kalküta 1233, 1256; İstanbul: 1235, 1256.

• İsferâyînî, *Şerhu'l-Kâfiye fi'n-nahv*, İstanbul: 1256, 1313.

• İsferâyînî, *Şerhü'l-Ferîd fi'n-nahv*, Mekke: el-Feysale, 1985.

• Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.

• Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-Unsuriyye, 1424/2003.

• Hulusi Kılıç, “İbnü'l-Hâcib”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 21/55-58, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2000.

• Muhammed b. Mûsâ el-Kudukî, *Hâşiyetü'l-Kudukî 'alâ Hâşiyeti'l-İşâm 'ale'l-Câmî*, Bursa: Ferâidci Zade Matabaası, 1310.

• Ömer Okumuş, “Câmî, Abdurrahman”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 7/94-99, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1993.

• Radî, *Şerhu'l-Kâfiye*, Cîze: Hecer li't-Tabaa ve'n-Neşr, ts.

- Mahmud Hasan et-Tûnkî, *Mu'cemu'l-mûsânnifin*, Beyrut: Matbaatu Zengu Garaf Tabbare, 1926.
- Muhammed Emin el-Üsküdârî, *Hâşiyetu Muhammed Emin 'alâ hâşiyeti 'İsâmiddîn*, İstanbul: Dersaadet, 1310.
- Zebîdî, *Ṭabaḳâtu'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*, thk. Muḥammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm (b.y.: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- Ziriklî, *el-A'lâm*. 8 Cilt. Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 15. Basım, 1423.

BÖLÜM 1

1. 'İSÂMUDDÎN EL-İSFERÂYİNÎ VE 'İŞÂM 'ALE'L-CÂMÎ

Bu bölümde genel hatlarıyla İsferyâinî'nin hayatı ve ilmi şahsiyetine yer verildikten sonra onun nahiv ilmindeki önemine ve katkısına değinilecektir. Bunun yanı sıra bahis konusu olan haşiyenin nahiv ilmindeki etkisi ve önemine de dikkat çekilecektir.

1.1. 'İsâmuddîn el-İsferyâinî'nin Hayatı

İsferyâinî, eserlerinde ismini İbrahim b. Muhammed b. 'Arabşâh el-İsferyâinî 'İsâmuddîn şeklinde belirtmiştir.² Kaynaklarda Molla 'İsâm, el-Mevlâ 'İsâm, 'İsâm, el-'İsam, Devlet Hâce gibi lakaplarla ve bu günkü İran sınırları içerisinde bulunan Horasan bölgesinin Nişâbûr kentine bağlı İsferyâinî'de doğduğu için buraya nispetle İsferyâinî olarak anılmaktadır.³ Doğum tarihi ile ilgili 873/1469 ve 879/1474 olarak iki farklı rivayet bulunsa da onun torunu Abdülmelik b. Cemâlüddîn el-'İsâmî'nin (ö. 1037/1628) naklettiği son tarih araştırmacılarca tercihe şayan görülmektedir.⁴ Zaten 72 yıl yaşadığı belirtilen İsferyâinî'nin vefat tarihinin 951/1544 şeklinde çoğunluk tarafından kabul görmesi bunu doğrular niteliktedir.⁵ Meşhur Eş'arî kelamcı ve Şafîî fakih Ebû İshâk el-İsferyâinî'nin (ö. 418/1027) soyundan gelmektedir. Dedesi 'Arabşâh ve babası Muhammed dönemin büyük âlimlerindedir. Hem Babası hem dedesi Timurluların hükümlerinde kadılık vazifesini ifa etmişlerdir.⁶ Aynı zamanda dedesi, kelim ve

² 'İsâmuddîn İbrâhîm b. Muhammed el-İsferyâinî, 'İsâm 'ale'l-câmî (Dersaadet: Mektebetu Osmanîye, 1309), 2.

³ 'İsferyâinî, *Şerhu'l-ferid li İsâmuddîn el-İsferyâinî*, thk. Nûrî Yâsin Huseyn (Mekke: el-Mektebetu'l-Faysaliyye, 1984), 19-20; Mustafa b. Abdillâh Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-vüçûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahnud Abdulakadir Arnavût, (İstanbul: Mektebetu İrsikâ, 2010), 4/429; Muhammed Bakır b. Zeynelabidin el-Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât fî ahvâli'l-ulemâ ve's-sadat* (Tahran: Mektebetu İsmâiliyyân, 2011), 1/179-180.

⁴ Ahmet Tekin, *Molla 'İsâm ve Manzûmetu'l-elğâzi'n-Nahviyye Adlı Eseri*, Tarih Okulu Dergisi (TOD) = Journal of History School (JOHS) [Tarih Okulu], 2018, sayı: 39, s. 5-6.

⁵ Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, (Beyrut: Dâru İbn Keşir, 1406), 10/417; Abdülmelik b. Huseyn b. Abdülmelik, *Simtu'n-nucûmi'l-'avâli fî ebnâi'l-evâli ve't-tevâli* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 4/428; Muhammed Hayrüddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (b.y: Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 1423), 1/66.

⁶ Ahmed Mustafa el-Merâğî, *Târîhu 'ulûmi'l-belâge ve't-ta'rîfu bi ricâlihâ* (Mısır: Mustafe'l-Bâbi'l-Halebî, 1950), 179.

usûl alanlarında ün yapan Ebü'l-Fazl 'Adudüddîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) yakın dostudur.⁷ Annesi, İsferyâînî'nin eserlerinde kendisine atıfta bulunurken övgülerle bahsettiği 'İsâmüddîn Davud el-Havâfî'nin kızıdır.⁸ Tarih ve biyografi kaynakları İsmâîl adında bir oğlundan bahsetmektedir. İsferyâînî'nin 'Alî b. İsmâîl el-'İsâmî ve Cemâlüddîn b. Sadrüddîn el-'İsâmî adlarında iki büyük âlim yetişmiştir. Zikredilen iki âlimin soyundan da birçok âlim çıkmıştır. Bunların hemen hepsi el-'İsâmî nisbesiyle anılmıştır.⁹ Bu da İsferyâînî'nin aile üzerindeki ilmî etkisini gösteren önemli bir husustur.

İsferyâînî'nin hayatı siyasi çalkantıların ve savaşların eksik olmadığı bir döneme denk gelmektedir. Bu dönemde Timur Hanedanı üyeleri arasında taht mücadeleleri yaşanmıştır. Bu mücadelelerin sonucunda Timurlular'ın önemli ve güçlü isimlerinden Hüseyin Baykara (ö. 911/1506) yönetimi ele geçirmiştir (1470-1506). İlme önem veren ve ulemâyı destekleyen Baykara, bilhassa Horasan bölgesinde siyasi birliği nispeten sağlamış olsa da bu uzun sürmemiştir. Çünkü uzun zamandan beri Özbekler tarafından gerçekleştirilen akınlar artarak devam etmiş ve 910/1507 de Hanedanın merkezi Herât'ı ele geçirip Timurlular'ın bölgedeki hükümdarlığına son vermiştir. Daha sonra bölge kısa aralıklarla Özbekler, Sefeviler ve Babürler arasında el değiştirmiştir.¹⁰ İsferyâînî'nin ilim ve âlimlere önem veren Baykara döneminde Herât'ta gittiği tahmin edilmektedir. Bunca kargaşa ve karışıklıklara rağmen burada uzun bir süre kaldığı belirtilmektedir. Daha sonra İsferyâînî Herât'tan çıkıp Buhara'ya gitmiştir. Bazı tarihçiler, İsferyâînî'nin dönemin yöntemi tarafından buradan sürüldüğünü iddia etmiştir. Tûnkî (ö. 1366/1947) onun Herât'tan ayrılışının nedeni Abdulkadir el-Bedâûnî'den (ö. 1024/1615) naklen şöyle anlatmıştır: “*Fıkıh ilminde eşsiz bir birikime sahip fukahânın öncülerinden Ebü'l Me'âlî el-Herevî, Abdullah Melik Hân*

⁷ Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/180.

⁸ Mahmûd Hasan et-Tûnekî, *Mu'cemu'l-musannifin* (Beyrut: Matbaatu Zengu Garaf Tabbare, 1926), 54; Tûnekî, 4/376.

⁹ İsferyâînî, *Şerhu'l-ferîd*, 23-25; Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh el-Muhibbî, *Hulâşatü'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşer*, (Beyrut: Dâru Sadr, t.y.), 3/147; İsmail Durmuş, “İsferyâînî, İsmâüddîn” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2000), 22/516-517; Mehmet Fadıl Ünsal, “İsâmüddîn el-İsferyâînî'nin Şerhu'l-'İsâm li'l-Ferîde Adlı Eserinin İncelenmesi” (Diyarbakır, Dicle Üniversitesi, 2015), 24.

¹⁰ İsferyâînî, *Şerhu'l-ferîd*, 11-13; İsmail Kaya, “Timurlular” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2012), 177-180.

Turan'ı İsferyâî'nin Herât'tan sürülmesine ve Mâverâünnehir'de mantık ve felsefe ilimlerini öğretmeyi engellemeye teşvik etti. Melik Hân onu, çevresi ve talebeleriyle birlikte Herât'tan çıkarttı. Nitekim mezkûr kadı mantık, felsefe, kelam ve diğer cedel ilimlerine dair kitapların yapılarıyla istincâ (taharetlenme) alınabileceğine ve bu tür ilimlerin okunmasının helal olmadığına dair bir fetva yazdı.”¹¹ Ancak İsferyâî, buradan ayrılış sebebinin özellikle salih ve âlimlerin maruz kaldıkları şiddetli fitne ve musibetler olduğunu belirtmiştir.¹²

İsferyâî, Herât'tan Buhara'ya giderken Buhara yolu üzerinde bulunan Fasder köyüne uğramış ve bir müddet burada kalmıştır. Burada kendisinin de belirttiği üzere önemli bir vazifede bulunan çok değerli bir dost edinmiştir. Bu dostu, kendisiyle ilgilenmiş ve kendisinden torunlarının öğretimi için bir kitabın telifini istemiştir. O da nahiv ilmiyle ilgili muhtasar olan *el-Ferîd* adlı eserini telif etmiştir.¹³ İsferyâî, 926/1519 tarihinde Buhara'ya geçmiştir. Buranın yöneticileri tarafından saygıyla karşılanmış ve samimi bir şekilde ağırlanmıştır. Buhara'da çeşitli ilmî faaliyetlerde bulunan İsferyâî ömrünün sonlarına doğru Hâce Ubeydullah b. Mahmud eş-Şâî en-Nakşibendi'nin (ö. 895/1490) kabrini ziyaret etmek için Semerkant'a gitmiştir. Bir müddet sonra hastalığa yakalanan İsferyâî burada vefat etmiştir.¹⁴

1.2. İlmî Şahsiyeti

1.2.1. Tahsili ve Yetiştirilmesi

İsferyâî, içinden birçok âlimin ve devlet adamının çıktığı kültürlü bir aileye mensuptur. Yukarıda da temas edildiği gibi İsferyâî'nin meşhur allame Ebû İshâk el-İsferyâî'nin soyundan gelmesi ve dedesi 'Arabşâh'ın dönemin meşhur âlimlerinden olup 'Adudüddîn el-Îcî'nin samimi dostu ve onun kitaplarının telif ve tasnif işleminde yardımcıları olan on iki havarisinden biri olması bunun bariz örneklerindedir.¹⁵ İsferyâî, böyle bir aileden geldiğine göre ilim tahsiline erken yaşlarında başlamış olması gerekir.

¹¹ Tûnekî, *Mu'cemu'l-musannifin*, 4/378.

¹² İsferyâî, *Şerhu'l-ferîd*, 107-108.

¹³ Tûnekî, *Mu'cemu'l-musannifin*, 4/376; İsferyâî, *Şerhu'l-ferîd*, 108; Nihat Tarı, "İsâmuddîn el-İsferyâî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddime ve Me'ânî Bölümleri)" (Diyarbakır, Dicle Üniversitesi, 2021), 11.

¹⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 10/417; Tûnekî, *Mu'cemu'l-musannifin*, 4/376.

¹⁵ Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/180.

Kaynaklarda belirtilmemiş olsa da İsferyâînî'nin dönemindeki âlimler gibi ilk ilim tahsilini kendi memleketinde bulunan ulemânın yanında gördüğünü dememiz mümkündür.

Daha önce belirttiğimiz üzere ilim ve ulemâyı sevip sayan Baykara, yönetimi ele geçirdikten sonra âlim ve şâir olarak bilinen veziri Emîr 'Alî Şîr Nevaî (ö. 906/1501) ile birlikte çok sayıda medrese kurarak Herât'ı ilmî faaliyetler için adeta cazibe merkezi haline getirmişlerdir. Bundan böyle başta İsferyâînî'nin hocası Molla Câmî (ö. 898/1492) olmak üzere birçok meşhur âlim buraya yerleşerek ilmî faaliyetlerde bulunmuştur. Bu vesileyle de hem civar yerlerden hem de uzak yerlerden çok sayıda talebe Herât'a akın etmiştir.¹⁶ İlim öğrenimi için Herât'a gelen talebelerden biri de İsferyâînî olmuştur. Onun hangi tarihte buraya geldiğine dair kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak *Şerhu'l-ferîd* adlı eserini tahkik eden Nûrî Yâsîn Hüseyin'nin de ifade ettiği gibi tercih edilen rivayete göre İsferyâînî'nin doğum tarihi Hicrî 879 ve Molla Câmî'nin vefat tarihi 898 olduğuna göre¹⁷ İsferyâînî'nin erken yaşlarda Herât'a gelmiş olması gerekir. Çünkü Molla Câmî vefat ettiğinde İsferyâînî'nin 19 yaşında olduğu belirtilmiştir.¹⁸ Buna göre İsferyâînî'nin 15 veya bir iki yaş daha küçük ya da daha büyük bir yaşta Herât'a gelmesi kuvvetle muhtemeldir. Onun 'Abdulgafûr el-Lârî (ö. 912/1506) ile birlikte Molla Câmî'nin en gözde öğrencileri olarak kabul edilip diğer öğrencilerini gölgede bırakmış olmaları bu ikisinin uzun bir zaman Molla Câmî ile birlikte kaldıklarını gerektirir ki bu da İsferyâînî'nin erken bir yaşta Herât'a gelip burada uzun bir zaman kaldığını göstermektedir.

Tarih ve biyografi kaynakları İsferyâînî'nin Herât'a Molla Câmî'den ilim öğrendiğinden söz etmektedir. Ancak İsferyâînî gibi ilmin aşığı biri, dönemin ulemânın merkezi sayılan böyle bir yerde birçok âlimden istifade etmemiş olması düşünülemez. Dolayısıyla ilgili kaynaklarda bahsedilmemiş olsa bile onun Herât'a çok sayıda âlimden ders aldığı söylememiz mümkündür. İsferyâînî burada iyi bir tahsil görerek hem aklî hem de nakli ilimlerde ileri bir düzeye gelmiş, akranları arasında temayüz ederek dikkatleri

¹⁶ Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed el-Câmî, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye* (Beyrut: Dâru Ihyâ't-Turasi'l-'Arabî, 2011), 1/45-46.

¹⁷ Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman" (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1993), 7/94-95.

¹⁸ İsferyâînî, *Şerhu'l-ferîd*, 30.

üzerine çekmiş ve İbnü'l-‘İmâd’ın (ö. 1089/1679) belirttiği gibi “Parmaklarla gösterilir olmuştur.”¹⁹ Bundan böyle Herât’a ders vermeye başlamıştır. Tûnkî, İbn Hâvendeshâh’tan naklen bunu şöyle anlatmaktadır: “(İsferâyîni) iyi huylu ve zekiydi. Akli ve hissî/nakli ilimleri tahsil etti. Bu ilimlerde mahir oldu ve akranlarına tefevvuk etti. Akıcı ve düzgün bir dile sahipti. Ders vermekle meşgul oldu. Derslerde ince nükteler öğretti. Şöhreti etrafa yayıldı. Mirzâşâh tarafından Herât’a inşa edilen el-Medresetü’s-sultâniyye’de ders verdi. Aynı şekilde Herât’a bulunan es-Sultâniyyetü’l-‘aliyye medresesinde de derse verdi.”²⁰ Herât’a uzun bir zaman ders verdikten sonra yukarıda da değindiğimiz üzere Buhara’ya gitmeye karar vermiştir. Buhara’ya gitmeden önce kendisinin de ifade ettiği şekilde Fasder köyünde bir müddet kalmış ve burada bulunan bir devlet yetkilisinin torunlarının eğitimiyle ilgilenmiştir.²¹ Kendisinden bahseden tarihçilerin çoğunluğuna göre İsferâyîni, hicrî 926 tarihinde Buhara’ya yerleştikten sonra oranın emiri Abdullah Hân tarafından sıcak bir şekilde karşılanmıştır. İsferâyîni burada da talebelere ders vermiştir.²² Kimi tarihçiler İsferâyîni’nin Anadolu’ya gidip ve orada vefat ettiğini rivayet etse de bu, çoğunluk tarafında kabul görmemiştir.²³ Yukarıda değindiğimiz üzere o, ömrünün sonuna kadar Buhara’da kalmıştır.

1.2.2. Hocaları

‘İsâmüddîn el-İsferâyîni gibi İslâmî ilimlerde önemli bir birikime sahip bir zatın çok sayıda âlimden ders alması muhakkaktır. Ne yazık ki İsferâyîni’yi ele alan tarih ve tabakât türü kaynakların geneli sadece onun en çok istifade ettiği hocası Molla Câmî’den bahsettiklerini görüyoruz. Keza İsferâyîni ile ilgili yapılan son dönem çalışmalar da bundan etkilenerek onun hocası olarak sadece Molla Câmî’ye yer vermişlerdir. Ancak Sünni Arap kaynakları ile birlikte kendisinden ‘İsâm, el-‘İsâm, ‘İsâmüddîn, ‘İsâmüddîn el-Buhârî gibi farklı lakap ve nisbelerle söz eden Şîi kaynakları taramamız neticesinde onun birkaç hocasını daha tespit ettik. Tespit edilen hocalarının isimleri şöyledir:

¹⁹ İbnü'l-‘İmâd, *Şezerâtü’z-zehab*, 10/417.

²⁰ Tûnkî, *Mu’cemu’l-musannifin*, 4/376.

²¹ İsferâyîni, *Şerhu’l-ferid*, 107-108.

²² Tûnkî, *Mu’cemu’l-musannifin*, 4/376.

²³ Hânsârî, *Ravdâtu’l-cennât*, 1/180.

1. Nûrüddîn el-Câmî (ö. 898/1492): 817/1414 tarihinde Horasan'ın Câm şehrine bağlı Harcird kasabasında doğmuştur. Daha çok el-Câmî nisbesiyle ve Molla Câmî lakabıyla anılmaktadır. Aklî ve nakli ilimler ile birlikte tasavvufla da ilgilenmiştir. Hayatının büyük bölümünü Herât'ta geçirmiş ve orada bulunan Nakşibendî şeyhlerinden Hâce Ubeydullah Ahrâr'a intisap etmiştir.²⁴ Çok yönlü bir âlim olarak bilinen Molla Câmî onlarca talebe yetiştirmiştir. Talebeleri arasında ilim erbabı arasında nam salan ve onunla en çok anılanlar ise *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye* adlı eseri üzerine hâşiye telif eden 'Îsâmüddîn el-İsferâyînî ve 'Abdulgafûr el-Lârî olmuştur.²⁵ Farsça ve Arapça olarak birçok alanda kıymetli eserler telif eden Molla Câmî'nin en meşhur eseri İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye*'si üzerine yazdığı *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*'dir.

2. Davûd el-Havâfi: İsferâyînî, kendisinden “Dönemin hocaların hocası ve itimat ettiğim üstadım dedem dinin ve milletin kılıcı Dâvûd el-Havâfi bana anlattı.” şeklinde bahsettiği anne tarafı dedesidir.²⁶ Kendi eserlerinde ona atıf yapmış ve tercih ettiği görüşleri onun görüşleriyle desteklemiştir. İsferâyînî'nin ilk tahsilini dedesinden aldığı tahmin edilmektedir.²⁷

3. Muhammed b. 'Arabşâh el-İsferâyînî: Timurlular döneminde kadılık görevini yapmıştır.²⁸ İsferâyînî'nin babası kadılık yaptığına göre ilimde ileri bir seviyede olması gerekir.²⁹ Âlim olduğuna göre İsferâyînî'nin kendisinden istifade etmemiş olması düşünülemez. Muhtemelen dedesi Davû el-Havâfi gibi o da onun ilk hocalarındandır.

4. Kemalüddîn Mes'ûd b. Hüseyin eş-Şirvânî (ö. 905/1500): Şâh Fethullah eş-Şirvânî'nin (ö. 891/1486) talebelerinden olduğu ifade edilmektedir. Şemsüddîn Muhammed b. Eşref es-Semerkindî'nin (ö.

²⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 9/543; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 86; Okumuş, “Câmî, Abdurrahman”, 7/94; Tarı, “İsâmüddîn el-İsferâyînî el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddime ve Me'ânî Bölümleri)”, 21-22.

²⁵ İsferâyînî, *Şerhu'l-ferid*, 30; Tarı, “İsâmüddîn el-İsferâyînî el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddime ve Me'ânî Bölümleri)”, 10.

²⁶ İsferâyînî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 54, 113.

²⁷ İsferâyînî, *Şerhu'l-ferid*, 23.

²⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 10/417.

²⁹ Nitekim genel teamüle göre özel olarak fıkıh ilminde genel olarak da diğer İslâmî ilimlerde mütehasıs olanlar bu görev için seçilir.

702/1303) *er-Risâletü's-Semerķandiyye fî âdâbi'l-baḥş* adlı meşhur risalesine mükemmel bir şerh çalışması yapmıştır. Tıp, mantık ve kelam alanlarında dönemin en büyük âlimi kabul edilmektedir.³⁰

5. Ahmed b. Yahya b. Muhammed et-Teftâzânî (ö. 919/1513): Şeyhülislâm el-Hafid el-Herevî olarak ün yapmıştır. Tedavülde bulunan ilimlerde eşsiz bir yetkinliğe sahiptir. İlmî riyasetinin, dedesi Şeyhülislâm Yahya b. Muhammed et-Teftâzânî'den (ö. 887/1482) kendisine geçtiği ifade edilmektedir. Horasan'da şeyhülislâmlık görevinde bulunmuştur. Kendi döneminde medreselerde sıklıkla okutulan birçok esere haşiye ve şerhler yazmıştır. İsferyânî, 'Abdulgafûr ve diğerleri ondan ilim öğrenmiştir. Rafizilerin Horasana saldırdığı sırada öldürülmüştür. Kâtib Çelebî, İsferyânî'nin onun yanında okuduğunu ve uzun bir süre ondan ayrılmadığını belirtmiştir.³¹

6. el-Mevlâ Kara Davûd el-Kôcevî (İzmit) el-Horasanî (948/1541): Kâtib Çelebî, âlimlerin imtihanı için Sultan Mehmet Fatih'in Molla Çelebî'ye hazırlattığı sorulara, risale biçiminde cevap verenlerden biri el-Mevlâ Abdürrahim olduğunu söyleyerek şunları kaydetmiştir: “*Mevlâ Abdürrahim sözü geçen soruların cevaplarına dair risalesinde kendisinin ilimleri el-Mevlâ Sadruddîn'den aldığı, o da Ebû'l-Feth'den (es-Seyyid Ebu'l-Feth b. Mîrzâ Mahdûm) o da 'İsâmüddîn'den o da Kara Davûd'dan almıştır.*”³² Onun Kutbüddîn er-Râzî'nin (ö. 766/1365) *Tahrîrû'l-kavâ'idi'l-manḥiqiyye fî şerhi'r-Risâleti's-Şmsiyye* adlı eseri üzerine bir haşiye çalışması vardır.

1.2.3. Talebeleri

Uzun bir süre Herât'a ilim tahsilini gören İsferyânî başta dil ve felsefe olmak üzere hemen bütün aklî ve nakli ilimlerde yüksek bir seviyeye ulaştıktan sonra burada ders vermeye başlamıştır. Onun Herât'a Nizâmüddîn Mevlânâ Zâde el-Hitâ'i'den (ö. 901/1496) sonra “el-Medresetü's-sultâniyye”

³⁰ Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-vüşûl*, 3/331; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, (Dârü'l-kütüb al-'ilmiyye, 1941), 1/1; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, t.y.), 12/227.

³¹ Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-vüşûl*, 1/56, 265-267; Adil Nuveyhed, *Mu'cemü'l-müfessirîn min şadri'l-İslâm ve hattâ'aşrine'l-hâdır* (Beyrut: Müessesetu Nuveyhed, 1409), 2/736.

³² Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/81; Kuzgun Ömer ed-Değim-Mahmud es-Seyyid, *Fihrisu maḥḥūḥati'l-'arabiyye ve'l-türkiyye vel-fârisiyye fî mektebeti Ragıb Paşa* (Cidde: Müessesetu's-Serifetü'l-İlmiyye, 1437), 6/234, 514, 520.

müdürlüğüne getirilmiştir. Keza burada bulunan “es-Sultâniyyetü'l-‘aliyye” medresesinde hocalık yaptığı da kaydedilmektedir.³³ Herât’tan sonra Buhara’da da ders vermiştir. Zaten bütün İslâmî ilimlerde geniş bilgi sahibi olan İsferyânî gibi bir âlimin çok sayıda talebe yetiştirmesi şüphesizdir. Nitekim ilgili kaynaklarda anlatıldığına göre pek çok kişi ondan ilim öğrenmiş ve Herât’tan çıktığında çok sayıda talebe onunla eşlik etmiştir.³⁴ Onun döneminde medreselerde sıklıkla okutulan önemli metinler üzerinde şerh veya haşiye çalışması yapmış olması bunu kanıtlar niteliktedir. Çünkü genellikle medreselerde ders veren müderrisler, talebelerin daha iyi anlamaları için bahsi geçen eserler üzerinde şerh veya haşiye yazmışlardır. Konuya ilişkin yapılan modern dönem çalışmaların çoğunluğu İsferyânî’nin bir öğrencisinden söz etmektedir.³⁵ Buna mukabil son dönemlerde yapılan bir çalışmada İsferyânî’nin yedi öğrencisinden söz edilmektedir.³⁶ Yaptığımız bütüncül bir inceleme sonucunda iki öğrencisini daha tespit ettik. İşte tespit edilen talebelerinin isimleri şöyledir:

1. Sadrüddîn İsmâîl b. İbrahim b. Muhammed b ‘Arabşâh (ö. 963/1556) İsferyânî’nin oğludur. Muvaffaküddîn İbrahim b. Muhammed b. Halîl el-Halebî (ö. 884/1479) yanında *Sahîh-i Buhârî*’nin bir kısmını okumuş ve ondan icazet almıştır. Medine’den Mekke’ye giderken yolda vefat etmiştir.³⁷ Tarih ve biyografi kaynakları Sadrüddîn’in babasından ders aldığından açıkça bahsetmemiş olsa da onun bilhassa ilk ilim tahsilini ondan aldığı kaçınılmazdır. Nitekim babası âlim olan klasik dönem ulemânın tamamının temel ilmi bilgilerini kendi babalarından almaları genel teamül haline gelmiş bir husustur.

2. Mevlânâ Muhammed Sa‘îd el-Hanefî et-Türkistânî (ö. 970/1563): Tatlı dilli, güzel huylu, mütevazı, takvalı ve ilim talebelerine karşı şefkatli biri olarak bilinmektedir. Horasan bölgesinde İsferyânî ve diğer âlimlerden tahsil

³³ Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-vüşûl*, 2/335.

³⁴ ‘İsâmuddîn el-İsferyânî, *Mizânü'l-edeb fî lisâni'l-arab*, thk. Mahmud Sefûr (Şebeketü'l-Ulûke, ts.), 26; Tûnkî, *Mu‘cemu'l-musannifin*, 4/376.

³⁵ İsferyânî, *Mizânü'l-edeb fî lisâni'l-arab*, 26.

³⁶ Tari, İsâmuddîn el-İsferyânî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddime ve Me‘ânî Bölümleri), 22-27.

³⁷ Abdülhayy b. Fahriddîn el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır ve behcetü'l-mesâmi‘ ve'n-nevâzır* (Beyrut: Dâru İbn Hâzım, 1420), 5/644.

görüp ilmini bitirdikten sonra Hindistan'a gitmiştir. Burada Ekber Şâh et-Timurî tarafından saygıyla karşılanmıştır. Daha çok alet ilimlerinde ün yapan Türkistânî'den çok sayıda kişi istifade etmiştir.³⁸

3. es-Seyyid el-Emîr b. Mîrzâ Mahdûm el Hüseyinî el-'Arabşâhî (ö. 976/1568): Cürçânî'nin (ö. 816/1413) soyundandır. Kendisinin Şîî, babası Mîrzâ Mahdûm'un ise Sünnî olup II. Şâh İsmâîl'i Şîilikten vazgeçiren kişi olduğu kaydedilmektedir. Kelam, usûl, tefsir ve fıkıh ilimlerinde ün yapmıştır. Dönemin İran şâhı adına ahkâm ayetleriyle ilgili *et-Tefsîru 'ş-Şâhî* isminde bir kitap yazmıştır.³⁹

4. Hâce Hâfız Kemalüddîn Muhammed Mîrek et Taşkendî el Ferkendî (ö. 980/1572): Horasan bölgesinde İsferyâyîni ve diğer âlimlerden tahsil görüp ilmini bitirdikten sonra Hindistan'a gitmiştir. Daha sonra Mekke'ye oradan da Anadolu'ya geçmiştir. Hocası İsferyâyîni'nin *Mîzânü'l-edeb* adlı eserine '*Ucâletü'l-beyân fi şerhi'l-Mîzân* adında bir haşiye yazmıştır.⁴⁰

5. Mevlânâ Muhammed Sa'id b. Mevlânâ Hâce el-Horasanî (ö. 981/1573): Mîr Kelân olarak şöhret bulmuştur. Muhaddis Nesîmüddîn Muhammed b. Mîrek Şâh'tan hadis ilmini öğrenmiş ve daha ziyade bu alanda tahassüs etmiştir. Büyük bir âlim olarak kabul edilen Mîr Kelân'dan çok sayıda kişi ilim öğrenmiştir.⁴¹

6. Nizâmiddîn el-Hanefî el-Bedeşî (ö. 993/1585): Horasan'dan Hindistan'a gitmiştir. Burada Ekber Şâh et-Timurî'nin yakın dostu olmuştur. Ekber Şâh ona ve çocuklarına önemli vazifeler tevdi' etmiş ve kendisine Gazî Hân lakabını vermiştir. Kelam alanında tahassüs ettiğinden bu alanla ilgili iki eser telif etmiştir.⁴²

7. Rüknuddîn 'Alâüddeve el-Mervezî es-Simmânî (ö. 999/1591): Mâverâünnehir'de İsferyâyîni ve diğer bazı âlimler yanında tahsil gördükten sonra Mekke'ye gitmiştir. Burada İbn Hacer el Heytemî'den (ö. 974/1567)

³⁸ Hasenî, *Nüzhethü'l-havâtır*, 4/422.

³⁹ Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/180; Abbâs Kummî, *el-Kunâ ve'l-elkâb* (Tahran: Maktabatü's-Sadr, 1348), 2/468.

⁴⁰ Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1916.

⁴¹ Hasenî, *Nüzhethü'l-havâtır*, 4/422.

⁴² Hasenî, *Nüzhethü'l-havâtır*, 4/441.

ders almıştır. Daha sonra Hindistan'a geçerek burada Ekber Şâh'ın oğlunun doğum günü dolayısıyla bir kaside yazarak Şâh'ı tebrik etmiştir. Daha çok edip ve şâir yönüyle ün yapan Mervezî'nin bir divanı mevcuttur.⁴³

8. Ebû Muhammed Molla Hasan b. Muhammed ez-Zîbârî eş-Şehrezûrî (ö. 1078/1667): 'Îmâdiye aşiretinin iki büyük kolundan biri olan Zibâr kabilesindedir. Hocası İsferyâînî'nin, es-Semerkandî'nin *Risâletü'l-isti'âre*'sinin (*er-Risâletü's-Semerkandiyye*) şerhi üzerine telif ettiği haşiyesi meşhurdur.⁴⁴

9. Mevlânâ Hüseyin et-Türkistânî (ö. ?): Edip ve şâir olarak ün yapmıştır. Türkistânî'nin ilim tahsilini bitirdikten sonra Semerkant'ta bulunan Uluğ Bey medresesinde dersi verdiği kaydedilmektedir.⁴⁵

1.2.4. Eserleri

İsferyâînî'nin ilmî faaliyetleri tedrisatla sınırlı kalmamıştır. Bunun yanı sıra yoğun bir telifat da yapmıştır. O, tefsirden fıkha, kelamdan mantığa, münazaradan dil ilimlerine kadar hemen bütün İslâmî ilimlerde birbirlerinden kıymetli çok sayıda eser vererek sonrakiler için büyük bir ilmî miras bırakan velut bir âlimdir. İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1678) "İsferyâînî ilimlerde deryadır. Her ilimde güzel ve yararlı eserleri vardır."⁴⁶ söyleyerek bu gerçeğe dikkat çekmiştir. İsferyâînî'nin yazdığı eserler farklı tür ve nitelikte çalışmalardır. Bunların bir kısmı İsferyâînî'nin yaşadığı dönemde medreselerde okutulan metinlere yazılan şerh biçimindedir. Bir kısmı medreselerde çokça okutulan ve talebelere ezberletilen muhtasar metinler üzerinde yazılan şerhler ile ilgili haşiyeler ve talik şeklindedir. Diğer bir kısmı ise özgün çalışmalardan ibarettir. Onun bu eserleri sonraki ulama arasında büyük rağbet görmüş ve şerh, haşiyeler vb. çalışmalara konu edilmiştir. Yine eserlerinin bir kısmı medreselerde temel ders kitabı olarak okutulmuş, diğer bir kısmı yardımcı kaynak olarak okutulmuş ve müracaat edilen kaynaklar arasında yerini bulmuştur. Eserleri ilimlere göre şöyle sıralanabilir:

⁴³ Seyyid Abdillâh Şerefüddîn, *Me' mevsi'ati ricâli's-Şî'a* (Beyrut: el-İrşâd li't-tabâa ve'n-neşr, 1411), 1/193.

⁴⁴ Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-vüşûl*, 4/482.

⁴⁵ Tarî, "İsâmuddîn el-İsferyâînî", 27.

⁴⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 10/417.

1.2.4.1. Tefsir

İsferâÛî nakli ilimlerden ziyade aklî ve dil ilimlerinde uzmanlaşmış ve telifatlarında bu ilimlere ağırlık vermiştir. Bu nedenle de tefsir ilminde özgün bir eser ortaya koymamıştır. Sadece Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı eserine *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*: Adında bir kitap yazmıştır. Eser, Fatıha süresinden A'râf'ın sonuna ve Nebe' süresinden Kur'an'ın sonuna kadar almıştır.

İsferâÛî'nin *Envârü't-tenzîl*'i seçmesi muhtemelen o dönemde medresede okutulduğundan ötürüdür. Çünkü anlaşılması zor veciz ifadelerle ele alınan edebî ve felsefî nüktelerle dolu Beyzâvî'nin söz konusu tefsiri, medreselerde ders olarak okutulmuştur. İsferâÛî de sözü edilen tefsire yazdığı haşiyesinde talebelere anlaşılması zor gelen ifadeleri izah etmeye çalışmış, edebî ve felsefî konuları tahlil etmiştir.

Sonraki ulemânın iltifatına mazhar olan bu eser, farklı çalışmalara konu yapılmış mükemmel bir çalışmadır. Çelebî, "*Münasip düzenlemeler ve mükemmel tahkiklerle doludur.*" şeklinde methetmiştir. İsferâÛî, bu haşiyesini Kanuni Sultan Süleyman'a ithaf etmiştir.⁴⁷ Nûr el-Habeşî, Nisâ süresinin 39. Ayetinde 176 ayetine kadar 2013 yılında Yüksek Lisans Tezi olarak tahkik etmiştir.⁴⁸

1.2.4.2. Hadis

Şerhu 'ş-Şemâ'il't-Tirmizî: Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî'nin (ö. 279/892) *eş-Şemâ'ilü'n-nebeviyye* adlı eseriyle ilgili bir haşiye çalışmasıdır. Birçok önemli ilmî nükteleri haiz olması açısından eşsiz bir eser olarak tavsif edilmekle beraber aklî ihtimallere çokça yer verdiği için eleştirilmiştir.⁴⁹

⁴⁷ Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/190.

⁴⁸ Tafsilatlı bilgi için bk. Majîd Kareem Abdullah Abdullah, *İsâmüddîn Arabşâh el-İsferâÛî'nin* (v. 945/1538), *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî adlı yazma eserinin incelenmesi* (*En'am Suresi*) (Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021).

⁴⁹ Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1059; İsferâÛî, *Şerhu'l-ferîd*, 69.

1.2.4.3. Fıkıh ve Usûlü

İsferâyîni'den bahseden tarihçi ve biyograficilerin tamamına yakını onun amelde Hanefî mezhebine bağlı olduğunu beyan etmiştir. Nitekim birisi fıkıh usûlüne, ikisi fûrû'a ilişkin olmak üzere toplamda telif ettiği üç eseri Hanefî mezhebiyle ilgili olması bunu açıkça teyit etmektedir. Yine telif ettiği fıkıh eserlerinde genellikle Şâfiî mezhebine karşı Hanefî mezhebini savunması bunu kanıtlar niteliktedir. Buna mukabil Çelebî, İsferâyîni'nin ameli mezhebinin Şâfiî olduğunu belirtmiştir.⁵⁰ Muhtemelen Çelebî, İsferâyîni'den çıkan âlimlerin hemen tamamı Şâfiî mezhebine bağlı olduğundan böyle bir iddiada bulunmuştur. Yani bu bölgede Şâfiî mezhebi hâkim olduğu için İsferâyîni de bu mezhebe bağlı olduğuna kanaat getirmiştir.

Fıkıh ve usûle ilişkin eserleri şunlardır:

a. *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Vikâye*: Mergînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye*'sinin muhtasarı olan *Vikâyetü'r-rivâye*'ye⁵¹ yazılan şerhin haşiyesidir.⁵²

b. *Hâşiye 'ale'l-Hidâye*: Mergînânî'nin *el-Hidâye* adlı eseri üzerine yazılmış bir haşiyedir.⁵³

c. *Hâşiyetu'l-İsam 'ale't-Telvîh*: Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) Sadrüşşerîa'nın *Tenkihü'l-uşul* adlı eserine yazdığı *et-Telvîh ilâ keşfi hakâ'iki't-Tenkih* isimli çalışmasıyla ilgili bir haşiyedir.⁵⁴

d. *Şerhu Kitâbi mantıki's-şerî'e*: Bununla ilgili her hangi bir bilgiye rastlamadık. Kaynaklarda sadece ismi geçmekte olup eser hakkında herhangi bir malumat yer almamaktadır.⁵⁵

⁵⁰ Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-vüşul*, 1/55.

⁵¹ *Vikâyetü'r-rivâye*, Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd el-Muhibbî (ö. 747/1346) tarafından ele alınmıştır. söz konusu şerhi ise Cüneyd b. Sendel'in el-Hanefî tarafında telif edilmiştir.

⁵² Merkezi'l-Melik Faysal, *Hazânetü't-türâs fihrisu mahtûtat*, ts., 60/964.

⁵³ Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmiu's-şürûhi ve'l-havâşî* (Abu Dabî: el-Mecmeu's-sekafî, 2004), 3/2071.

⁵⁴ Merkezi'l-Melik Faysal, *Hazânetü't-türâs fihrisu mahtûtat*, 44/190.

⁵⁵ Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifin*, 4/377; Hafız Abdul Qadeer, "Menhecu Şeyh 'İsâmüddin el-İsferâyîni fî hâşiyetihî 'alâ Şerhi'l-Vikâye", *el-Mizân* 4, sy 1 (2022): 22.

1.2.4.4. Kalam

İsferâyîni aklı ilimlere büyük önem vermiştir. Dil, belâgat, mantık, felsefe ve kelâm gibi aklî ilimlere ilgi duyan İsferâyîni bu alanlarda ciddi çalışmalr yapmıştır. Eserlerinde araştırmacı bir yaklaşım sergilemesi, değişik görüşleri değerlendirip eleştirmesi, ince ve karmaşık meseleleri çözmesi gibi özellikleri sebebiyle kaynaklar onu *imam*, *allâme*, *muhakkik*, *müdekkik*, *evhadü'l-muhakkikîn* gibi sıfatlarla anmıştır. Dolayısıyla onun aklî ilimlerden olan kalamî yönü ağır basmıştır.⁵⁶ Kendisinden söz eden âlimler İsferâyîni'nin bu tür ilimlerdeki tahassüsüne dikkat çekmişlerdir.⁵⁷ Kalam alanında otorite sayılan Cürcânî, İcî, Razî ve Teftâzânî gibi âlimlere ait felsefe ağırlıklı kelama dair eserler üzerine çalışmalar yapmış olması bahse konusu ilimdeki yerini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim İsferâyîni, sözünü ettiğimiz kalamcılarının bu ilme ilişkin mümtaz ve ilim dünyasında büyük itibar gören eserlerini titizlikle incelemiş, muhtevalarını iyice kavramış ve onlara şerh ve haşiye yazarak kapalı ve zor meselelerini ve ifadelerini izaha kavuşturmuştur. Gerekliğinde söz konusu eserlerin müelliflerini eleştirmekten geri durmamış ve kalamî meseleler için özgün görüşler ortaya koymuştur.⁵⁸ Bu, onun kalam ilmindeki konumunu belirleyen önemli bir husustur. Kimi biyografici İsferâyîni'yi Şîa ulemâsı arasında zikretse⁵⁹ de onun Sünni olduğu hususu şüphe götürmeyecek ölçüde nettir. Eserlerinde Şîa düşüncesini eleştirmesi bunu kanıtlamaktadır. Söz gelimi Yavuz Sultan Selim'i methederken “*Şîa'nın iğrenç ordusunu yenen, ehlisünnet ve cemaati destekleyen*”⁶⁰ şeklinde bir ifade kullanması bunu göstermektedir. İsferâyîni'nin ehlisünnet itikadının iki ekolü olan Eş'arî ve Mâtürîdî ile ilgili temel metin ve şerhlerine dair çalışmaları olsa da Eş'arî olduğuna kanaat getirilmiştir. Esasında konuya ilişkin ele aldığı çalışmalar incelendiğinde onun birçok kalamî konularda bağımsız fikirler

⁵⁶ Geniş bilgi için bkz. Furat Akdemir, *Kelâm Tarihine Giriş (Tarihsel Süreçte Kelam)*, Kahramanmaraş: KLM Yayınları, 2022, 16-20; ayrıca bkz. Veysi Ünverdi, *Mâtüridi Kelamı (Kelam Tarihi)*, Nobel Yayınları, Ankara 2022, 197-210.

⁵⁷ Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/179.

⁵⁸ Bkz. Furat Akdemir, *Akl-Nakil İlişkisi (Kelamda Yöntem ve Esaslar)*, Kahramanmaraş: KLM Yayınları, 2023, 169-173; Veysi Ünverdi, *Mutezile ve İmamet*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2020, 10-30; *İmamiyye Şiasının İmamet Anlayışının Eleştirisi*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2016, 15-44;

⁵⁹ Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifin*, 4/475.

⁶⁰ Nûr Habeşî, *Hâşiyetül-İsâmi'l-İsferâyîni 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, ts., 333.

geliştirdiğini ve bu anlamda kelam ilminde önemli katkılar sunduğunu söylemek mümkündür.

Kelam ilmiyle alakalı çalışmaları şu şekildedir:

a. *Hâşiyetü'l-İşâm 'alâ şerhi's-Sa'd 'ale'l-'Akā'idi'n-Nesefiyye*: Teftâzânî'nin, Nesefî'nin (ö. 537/1142) *'Akā'idü'n-Nesefî* adlı muhtasar metnine *Şerhu'l-'Akā'id* adıyla yazdığı şerhin haşiyesidir.⁶¹

b. *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Mevâkıf*: Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *'Adudüddîn el-Îcî*'ye (ö. 756/1355) ait *el-Mevâkıf fi 'ilmi'l-kelâm* adlı esere yazdığı *Şerhu'l-Mevâkıf* isimli eserinin haşiyesidir.⁶²

c. *Şerhu'l-'Akā'idi'l-'Ağudiyye*: Îcî'nin *el-Mevâkıf* adlı eserinin şerhidir.⁶³

d. *Şerhu Tavâli'u'l-envâr min me'tâli'i'l-enzâr*: Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) kelama dair eserinin şerhidir.⁶⁴

1.2.4.5. Mantık

İsferâyînî'nin aklî ilimlere ilgi duyması, bu alanının önemli ilimlerinden olan mantık ilmindeki çalışmalarına da yansımıştır. Nitekim İsferâyînî, mantık ilminde otorite kabul edilen müelliflerin eserlerine ulaşma imkânı bulmuş, bunları tetkik ederek değerlendirmiş ve onlarla ilgili çeşitli çalışmalar yaparak özgün düşünceler üretebilmiştir.

Mantık ilmindeki çalışmalarını şöyle sıralayabiliriz:

a. *Hâşiyetü'l-İşâm 'alâ Şerhi'l-Kuṭb 'ale'ş-Şemsiyye fi'l-mantık*: Râzî'nin, Necmüddîn Debîrân 'Alî b. Ömer el-Kâtibî'nin (ö. 675/1277) *er-Risâletü'ş-Şemsiyye fi'l-kavâ'idi'l-mantıkıyye* risâlesine yazdığı *Tahrîrü'l-*

⁶¹ Merkezi'l-Melik Faysal, *Hazânetü't-türâs fihrisu mahtûtat*, 124/98; Durmuş, "İsferâyînî, İsmâüddîn", 22/517.

⁶² İsmâil b. Muhammed el-Bâbânî, *Hediyyetu'l-'ârifin esmâ'ul-mu'ellifin ve âşâru'l-muşannifin* (Beyrut: Dâru İhyâ'i Turâsi'l-'Arabî, 1951), 1/26.

⁶³ Merkezi'l-Melik Faysal, *Hazânetü't-türâs fihrisu mahtûtat*; Durmuş, "İsferâyînî, İsmâüddîn", 22/517.

⁶⁴ Tûnkî, *Mu'cemu'l-muşannifin*, 4/377; Durmuş, "İsferâyînî, İsmâüddîn", 22/517.

ķavâ 'idi'l-mantıķıyye fî Şerhi'Ő-Őemsıyye adlı Şerhi ũzerine yazılan bir haŐıyedir.⁶⁵

b. *Şerhu Tehzıbi'l-mantıķ ve'l-ķelâm*: Teftâzânî'nin *Tehzıbü'l-mantıķ ve'l-ķelâm* adlı eserinin Şerhidir.⁶⁶

c. *Şerhu'l-MuhaŐŐal eķķârı'l-mutekaddımın ve'l-müteahhirın mine'l-ve'l-hükemâ mütekellımın*: Râzı'nin felsefe ve mantıĝa dair eserinin Şerhidir.⁶⁷

d. *HâŐıye 'alâ külliyyâtı'l-Meĝâli'*: Sirâcüddın el-Urmevî'nin (ö. 682/1283) *Meĝâli'u'l-envâr* adlı eserine Kutbüddin er-Râzı tarafından yapılan Şerhin haŐıyesidir.⁶⁸

e. *Şerhu'l-Ĝurre fı'l-mantıķ*: Cürĉânî'nin farsĉa olarak ele aldıĝı eserinin Şerhidir. Bu Şerh, metni gibi farsĉa diliyle yazılmıştır.⁶⁹

f. *Risâle fı taĝķikâtı'l-maŐŐurâtı'l-erba'*.⁷⁰ İsminden de anlaŐıldıĝı ũzere olumlu külli önerme, olumsuz külli/tümel önerme, olumlu cüzî/tikel önerme ve olumsuz cüzî önermeden ibaret olan dört tür önermenin (mahsûrat-ı erbe'a) incilmesiyle ilgili bir risaledir.

g. *Risâle fı beyânı'n-neseb beyne'l-ķazâyâ*: BitiŐik ve ayrıķ Őartlı önermeler arasındaki iliŐkinin kurulması hakkındadır.⁷¹

h. *Risâle fı mebĝaŐı taĝĝımı'l-ķazıyye*.⁷² İsminden anladıĝımız kadarıyla yüklemli ve Őartlı önermelerle ilgilidir.

ı. *Risâle fı't-ta'lik 'alâ ķavli Şârihi'Ő-Őemsıyye*: *Őemsıye* metnini Şerh eden Kütbüddin er-Râzı'nin ķad ceret 'âdetü'l-müşannıfın Şeklindeki ifadesinin izahıyla ilgilidir.⁷³

⁶⁵ Tünkî, *Mu'cemu'l-musannıfın*, 4/377; Merkezi'l-Melik Faysal, *Hazânetü't-türâs fıhrısu mahtûtat*, 105/914; Durmuş, "İsferâyînî, İsamüddin", 22/517.

⁶⁶ Tünkî, *Mu'cemu'l-musannıfın*, 4/377; Durmuş, "İsferâyînî, İsamüddin", 22/517.

⁶⁷ Tünkî, *Mu'cemu'l-musannıfın*, 4/377; Durmuş, "İsferâyînî, İsamüddin", 22/517.

⁶⁸ Bâbânî, *Hedıyyetu'l-ârıfın*, 1/26.

⁶⁹ Tünkî, *Mu'cemu'l-musannıfın*, 4/377; Durmuş, "İsferâyînî, İsamüddin", 22/517.

⁷⁰ Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/180; Qadeer, "Menhecu Şeyh 'İsamüddin el-İsferâyînî fı hâŐıyetıhi 'alâ Şerhi'l-Vikâye", 23.

⁷¹ Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/180.

⁷² Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/180; Durmuş, "İsferâyînî, İsamüddin", 22/517.

⁷³ Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/179; İsferâyînî, *Şerhu'l-ferıd*, 65.

i. *Risâle fi't-ta'lik 'alâ ârâi şârihi's-Şemsiyye*: Şemsiye metnini şerh eden Râzî'nin *fîmâ yu'teber târeten bi hasebi'l-haķike ve târeten bi hasebi'l-mecâz* şeklindeki ifadesinin açıklamasıyla ilgilidir.⁷⁴

j. *Şerhu'r-Risâleti (l-kübrâ) fi'l-manţık*: Cürcânî'nin mantık ile ilgili risalesi üzerine Farsça yazılmış bir şerh çalışmasıdır.⁷⁵

k. *Şerhü's-Şemisiyye li'l-Kazvinî*: Kazvinî'nin *er-Risâletü's-Şemsiyye fi'l-kavâ'idi'l-manţikiyye* adlı eserinin şerhidir.⁷⁶

1.2.4.6. Münazara

Hakikatin ortaya çıkması adına yapılan tartışmalar için belirlenen kurallar ve tartışma yapanların uyması gereken adaplar şeklinde ifade edebileceğimiz münazara, özelde fikhî meselelerde genel olarak bütün İslâmî ilimlerle ilgili meselelerde gerçekleşen ihtilafların isabetli neticelere varılabilmesi için oldukça ihtiyaç duyulan bir ilimdir. Nitekim her dönemde ulemâ arasında bütün İslâmî ilimlerle ilgili konularda ilmî tartışmalar meydana gelmiş, hatta bazı dönemlerde yöneticiler tarafından bunun için özel meclisler kurulmuştur. Bu sebeple de ilk dönemlerden itibaren âlimler bu ilme eğilmiş ve gereken ihtimamı göstermiştir. Münazara yönü güçlü olan ulemâdan biri şüphesiz İsferyânî'dir. O, konuya ilişkin telif ettiği çalışmalar ile bu ilme yaptığı katkılar inkâr edilemez bir gerçektir. Onun söz konusu ilme hâkimiyeti diğer çalışmalarına da yansımıştır. Çünkü özellikle haşiye ve şerh türü eserlerinde yoğun bir tartışma ve eleştiri göze çarpmaktadır.

Münazara ilmiyle ilgili eserleri şunlardır:

a. *Şerhu'l-Âdâbi'l-Ağudiyye*: İcî'nin münazara ilmine dair *er-Risâletü'l-Ağudiyye*'ye yazılan şerhtir.⁷⁷

b. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Hüseyniyye fi âdâbi'l-bahş ve'l-münâzara*: Şâh Hüseyin el-Çelebî el-'Acemî'nin (ö. 918/1512) *er-Risâletü'l-Hüseyniyye fi âdâbi'l-bahş ve'l-münâzara* adlı eserine yazılan şerhin haşiyesidir.⁷⁸

⁷⁴ İsferyânî, *Şerhu'l-ferîd*, 65.

⁷⁵ Durmuş, "İsferyânî, İsmüddin", 22/517.

⁷⁶ Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/179.

⁷⁷ Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifin*, 4/376.

⁷⁸ Durmuş, "İsferyânî, İsmüddin", 22/517.

b. *Hâşiyeye 'alâ Şerhi'l-Kemâli's-Şirvânî*: İsferyânî'nin hocası Kemâleddin eş-Şirvânî'nin *Metnü'l-adâb li's-Semerkandî* üzerine yazdığı şerhin haşiyesidir.⁷⁹

d. *Şerhu adâbi's- Semerkandî*: Semerkandî'nin *Metnü'l-adâb li's-Semerkandî* adlı metnin şerhidir.⁸⁰

e. *Hâşiyeye 'alâ Şerhi Risâleti'l-Îcî fi âdâbi'l-bahs*: Mollâ Hanefî et-Tebrîzî (ö. 900/1495) tarafından 'Adudüddîn el-Îcî'nin münazara ilmine dair *Risâletu âdâbü'l-bahs* adlı eseri üzerine telif edilmiş şerhin haşiyesidir.⁸¹

1.2.4.7. Arap Dili

Malum olduğu üzere Arap diliyle alakalı ilimlerin temel amaçlarından en önemlisi Kur'an ve sünnetin naslarını Allah'ın murat ettiği anlamlarıyla sağlıklı bir şekilde anlamaktır. Bu sebeple de ilk dönemlerden itibaren İslâmî ilimlerle ilgilenen âlimlerin tümü Arap diline büyük önem vermiş ve bu alanla ilgili ilim dalları geliştirmeye çalışmışlardır. Bu noktada klasik dönem âlimleri genel olarak İslâmî ilimlerden birisinde bir adım öne çıkmış olsa da hemen hepsinin Arap dili ilimlerinde de kendilerini geliştirmişlerdir. Bu alanda yaptığı çalışmalarıyla tanınan ve takdir edilen ulemâ arasında İsferyânî önemli bir yer edinmektedir. Onun bu alandaki çalışmalarını, Arap dili altında bulunan farklı ilim dallarına ayırarak şu şekilde sıralayabiliriz:

1.2.4.7.1. Belagat

a. *el-Aṭvel*: Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'ulûm* isimli eserinin belagat ilmiyle ilgili üçüncü bölümünün özeti olan *Telhîşü'l-Miftâh*'ın şerhidir. İsferyânî, Teftâzânî'nin aynı metin üzerinde yazdığı *el-Muṭavvel*'e mukabil olarak telif ettiği bu eserde Teftâzânî'ye çokça itirazda bulunmuştur.⁸²

⁷⁹ Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-vüṣûl*, 3/331; Tünkî, *Mu'cemu'l-musannifin*, 4/376.

⁸⁰ İsferyânî, *Şerhu'l-ferîd*, 75; Tari, *İsâmuddîn el-İsferyânî*", 35.

⁸¹ Merkezi'l-Melik Faysal, *Hazânetü't-türâs fihrisu mahtûtât*, 57/756; İsferyânî, *Şerhu'l-ferîd*, 75.

⁸² Zirikli, *el-A'lâm*, 1/66.

b. *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Semerkindî 'alâ Şerhi'l-Muṭavvel: Teftâzânî'nin, Kazvîni'nin Telhîşü'l-Miftâh'*ına yazdığı şerhe Ebü'l-Kâsım es-Semerkindî (ö. 888/1483) tarafından yazılan haşiyenin haşiyesidir.⁸³

c. *Hâşiye 'alâ Şerhi's-Şerifi'l-Cürcânî 'alâ Muṭavveli't-Teftâzânî: Cürcânî'nin el-Muṭavvel'e yazdığı hâşiyenin haşiyesidir.*⁸⁴

d. *Hâşiye 'alâ 'Urûsi'l-efrâh/Muhtaşari'l-ma'ânî li't-Teftâzânî: Teftâzânî'nin Telhîşü'l-Miftâh'a Muhtaşari'l-ma'ânî ismiyle yazdığı şerhin haşiyesidir.*⁸⁵

e. *Hâşiye 'alâ'l-Muṭavvel: Teftâzânî'nin el-Muṭavvel adlı eserinin haşiyesidir.*⁸⁶

f. *Hâşiyetü Risâleti'l-isti'âre: Semerkandî'nin Risâletü'l-isti'âre'sine yazılan haşiyedir.*⁸⁷

g. *er-Risâletü'l-Fârisiyye el-İsâmiyye: İsti'âre ilmiyle ilgili farsça yazılan muhtasar bir metindir.*⁸⁸

h. *Risâle fî beyân'l- mecâz: Beyân ilminin önemli konularından biri olan mecâz ile ilgilidir.*⁸⁹

1. *Risâle fî ifâdeti't-takdîm ve't-tahşîş: Meânî ilminin iki önemli konuları olan takdim ve tahsîse ilişkin bir çalışmadır.*⁹⁰

i. *Şerhu Risâleti'l-ferîde li's-Semerkindî: Semerkandî'nin beyân ilmine ilişkin risalesine yazılan bir şerh çalışmasıdır.*⁹¹

⁸³ Durmuş, “İsferâyîni, İsâmüddin”, 22/517.

⁸⁴ İsferâyîni, *Şerhu'l-ferîd*, 58; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Ramazan Abduttevvâb (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 5/256.

⁸⁵ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 5/252.

⁸⁶ İsferâyîni, *Şerhu'l-ferîd*, 58.

⁸⁷ Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifin*, 4/376.

⁸⁸ İsferâyîni, *Şerhu'l-ferîd*, 59.

⁸⁹ Durmuş, “İsferâyîni, İsâmüddin”, 22/517.

⁹⁰ İsferâyîni, *Şerhu'l-ferîd*, 59.

⁹¹ Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifin*, 4/377.

1.2.4.7.2. Vaz'

a. *Risâle fi'l'vad'*: Vaz' ilmiyle ilgili bir risaledir. İsferyâinî'nin nahiv ilmine ilişkin *Şerhu'l-ferîd* adlı eserinin muhakkiki bu risalenin iki nüshasından söz etmektedir.⁹²

b. *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*: Vaz' ilmiyle alakalı en meşhur eseridir. 'Adudüddîn el-Îcî'nin vaz' risalesinin şerhidir. Bunun üzerinde çok sayıda haşiye çalışması yapılmıştır.⁹³

c. *Risâle fi'd-delâleti'l-vaz'iyye*: Vaz'î delalet ile ilgili bir risaledir.⁹⁴

1.2.4.7.3. Edebiyat

a. *Şerh-i Kaşîde-i Bürde*: Bûsîrî'nin (ö. 695/1296 [?]) Resûlullah hakkında yazdığı Bürde kasidesinin Farsça şerhidir.⁹⁵

b. *Tercemetu fethi'n-nukûd fi şerhi'l-l-'arûdi'l-Endülüsi*: Muhammed b. Abdillâh el-Ensârî'nin aruz ilmiyle ilgili *Kitâbu'l-'arûdi'l-Endelusî* adlı çalışmasının şerhidir.⁹⁶

1.2.4.7.4. Sarf

a. *Şerhu's-Şâfiye fi't-taşrif*: İbn Hâcib'in sarf ilminin temel metinlerinden olan *eş-Şâfiye*'nin şerhidir.⁹⁷

b. *Şerhu'l-Kuşârâ*: İbn Hacer el-'Askalânî'nin (ö. 852/1449) *el-Kuşârâ* adlı sarf metninin şerhidir.⁹⁸

c. *Hâşiye 'ale'l-Çârperdi*: Çârperdi'nin (ö. 746/1346), İbn Hâcib'in *eş-Şâfiye*'sine yazdığı şerhin haşiyesidir.⁹⁹

⁹² İsferyâinî, *Şerhu'l-ferîd*, 72.

⁹³ Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifin*, 4/376.

⁹⁴ Ali Kuşçî vd., *Semâni resâil fîmâ ene kultu*, thk. Muhammed Abdusselâm Muhammed İsvesî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 103.

⁹⁵ Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifin*, 4/377.

⁹⁶ İsferyâinî, *Şerhu'l-ferîd*, 74.

⁹⁷ Habeşî, *Câmiu's-şürûhi ve'l-havâşî*, 2/1072.

⁹⁸ Bâbânî, *Hediyetu'l-'ârifin*, 1/27.

⁹⁹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 5/329.

d. *Hâşiyeye 'ale Şerhi'ş-Şâfiye li'n-Nukrekâr*: Cemâlüddîn en-Nukrekâr'ın (ö. 776/1375), İbnü'l-Hâcib'in *eş-Şâfiye*'sine yazdığı şerhin haşiyesidir.¹⁰⁰

e. *Şerhu Merâhi'l-ervâh* Ahmed b. 'Alî b. Mes'ûd'un meşhur sarf metni alanında yazdığı *Merâhu'l-ervâh*'in şerhidir.¹⁰¹

1.2.4.7.5. Nahiv

Aşağıda nahivle ilgili eserleri detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Bu nedenle burada diğer ilimlerle ilgili eserleriyle bütünlük arz etmek amacıyla nahiv ilmine ilişkin çalışmalarının sadece isimlerine yer verilecektir.

a. *Şerhu'l-Kâfiye fi'n-nahv (li'bni'l-Hâcib)*.

b. *el-Ferîd fi'n-nahv*.

c. *Hâşiyetü'l-İşâm 'ale'l-Câmî*.

d. *Mîzânü'l-edeb*.

e. *Muhtaşarü'l-Kâfiye li İbni'l-Hâcib*.

f. *Manzûmetü'l-elgâzi'n-nahiviyye*.

g. *Şerhü'l-Ferîd fi'n-nahv*.

h. *İ'râbu'l-Kâfiye li İbni'l-Hâcib*.

ı. *Şerhu dîbâceti'l-Misbâh fi'n-nahv*.

i. *'Azîziyye Şerhi şevâhidi'l-Kâfiye*.¹⁰²

¹⁰⁰ İsferyîni, *Şerhu'l-ferîd*, 50.

¹⁰¹ İsferyîni, *Şerhu'l-ferîd*, 54.

¹⁰² Bkz. İsferyîni, *Şerhu'l-ferîd*, 48-56; İsmüddîn el-İsferyîni, *Şerhu'l-İşâm 'alâ Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*, (tahkik edenin mukaddimesi), thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd (Bayrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2020), 17-18. Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifin*, 4/376-379; Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/169-180; Tarı, "İsmüddîn el-İsferyîni", 28-30; Durmuş, "İsferyîni, İsmüddîn", 22/516-517.

1.3. Vefatı

İsferâyîni'nin vefatına ilişkin tarihçilerden farklı tarihler kaydedilmiştir. Çelebî, 943/1536,¹⁰³ 944/1537, 945/1538, 950/1543, şeklinde dört farklı tarih rivayet etmiştir.¹⁰⁴ Yine kimi tarihçi onun vefat tarihi 943/1536, kimisi 944/1537, kimisi ise 951/1544 olarak belirtmiştir.¹⁰⁵ Ancak İsferâyîni ile ilgili yapılan son dönem çalışmalar, onun vefat tarihini 951/1544 olarak kaydedenlerin görüşlerini şu iki sebepten dolayı daha isabetli bulmaktadırlar. 1) 951/1544 tarihi kaydeden İbnü'l-'Îmâd'dır. Nitekim İsferâyîni'den söz eden en eski kaynak İbnü'l-'Îmâd olduğuna göre bu tarihin isabetli olma olasılığı daha yüksektir. 2) İsferâyîni'nin torunu dedesinin 72 yıl yaşadığını ifade etmektedir. Bu ise İbnü'l-'Îmâd tarafından nakledilen 879/1474 doğum tarihiyle uygun düşmektedir.¹⁰⁶ Daha önce ifade ettiğimiz gibi İsferâyîni, ünlü mutasavvıf Hâce Ubeydullah es-Semerkandî için gittiği Semerkant'ta vefat etmiştir. Burada oluşan büyük kalabalık tarafından kılınan cenaze namazına müteakip Semerkant'ta mezkûr mutasavvıfın yanında defnedilmiştir.¹⁰⁷

1.4. Nahvî Yönü ve Nahiv İlmindeki Yeri

Malum olduğu üzere bir âlimin belli bir ilmî yönü veya bir ilimdeki konumu o ilimle ilgili ortaya koyduğu özgün görüşler, ele aldığı çalışmalar, yetiştirdiği talebeler vb. ilmî faaliyetlerle bilinir.

¹⁰³ Çelebî'nin aktardığına göre isferâyîni'nin bazı talebeleri onun vefat tarihinin hicri 943 olduğunu şu beyitlerle dile getirmişlerdir:

مات أستاذنا عصام الدين ... عنده كان كل علم سهل
هو بالفضائل كان متصفا ... صار تاريخ موته بالفضل

Hocamız 'İsâmüddîn vefat etti...bütün ilimler ona kolay gelirdi.

O faziletlerle nitelenirdi...onun vefat tarih "بالفضل" (kelimesidir)

Yani ebced hesabıyla vefat tarihi "بالفضل" kelimesini oluşturmaktadır. Buna göre "ب" = 2+ "پ" = 1+ "ل" = 30+ "ف" = 80+ "ض" = 800+ "ن" = 30. Bunun toplamı ise 843'tür. Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-vüşûl*, 1/56.

¹⁰⁴ Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/90, 2/1144, 2/1259, 2/2020; Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-vüşûl*, 1/55, 5/140.

¹⁰⁵ İbnü'l-'Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/417; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/66; Bâbânî, *Hediyetu'l-'ârifîn*, 1/26; Ahmed Mustafa Tarûdî, *Kitâbu câmi'i'l-'ibârat fî gahkiki'l-isti'ârât* (Bingazi: Dâru'l-Kütübi'l-Vataniyye, 1395), 1/144.

¹⁰⁶ İsferâyîni, *Şerhu'l-ferid*, 46.

¹⁰⁷ İbnü'l-'Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/417; Tûnkî, *Mu'cemu'l-musammifin*, 4/378; Merâğî, *Târîhu 'ulûmi'l-belâge ve't-ta'rifu bi ricâlihâ*, 179-180.

Esasında İsferyâinî'den söz eden âlim ve tarihçilerin önemli bir kısmı onun ilimlerdeki çok yönlülüğüne dikkat çekmişlerdir. Söz gelimi İsferyâinî'ye yakın bir çağda yaşayan tarihçi ve âlim İbnü'l-İmâd onu şu ifadelerle tavsif etmiştir: “İyi bir tahsil gördü. İlimlerde uzmanlaştı. Akranlarına tefevvuk etti. O ilimlerde deryadır.”¹⁰⁸ Şîî tarihçi Muhammed Bâkır el-Hânsârî (ö. 1313/1895) onun çok yönlülüğünü şu ifadelerle anlatmıştır: “Erdemli, âlim, edip, mantık bilgini, kalamcı meşhur Molla Câmî'nin talebesidir.”¹⁰⁹ Yine Şîî âlim İbn Hâvendşâh, İsferyâinî'nin aklî ve hissî/nakli ilimleri tahsil ederek bu ilimlerde mahir olduğunu, akranlarına tefevvuk ettiğini ifade ederek onun çok yönlü bir âlim olduğuna vurgu yapmıştır.¹¹⁰ Şeyhzâde el-Adanavî onun bu yönünü şu ifadelerle aktarmıştır: “İsâmüddîn olarak şöhret bulan İbrahim b. Muhammed b. 'Arabşâh el-İsferyâinî bütün ilimlerde seçkin ve kâmil bir yer edindi.”¹¹¹ Mu'cemü't-târîhi'l-İslâmî tarafından şu şekilde anlatılmıştır: “İbrahim b. Muhammed b. 'Arabşâh 'İsâmüddîn el-İsferyâinî el-Horâsânî, Horasan ve Mâverâünnehir ulemâsındandır. Hanefî fakîh, müfessir, mantık âlimi, muhaşşî, nahvî lügavî, kalamcı, İbn 'Arabşâh ve İsferyâinî olarak meşhur olmuştur.”¹¹² Bir kısım ulemâ ise onun çok yönlü bir âlim olduğunu belirterek daha fazla dil ilimlerinde derinleştiğine vurgu yapmıştır. Bu noktada Çelebî şunları kaydetmiştir: “İlimleri tahsil etti. Faziletli biri olarak meşhur oldu. Mevlânâ Zâde'den sonra Herât'ta ders vermeye başladı. Talebeler ona yolculuk yaptılar. Arap dili ilimlerinde mütebahhir oldu. En güzel yönü bu olmakla beraber diğer ilimlerde de büyük bir paya sahip oldu.”¹¹³ Tûnkî İsferyâinî'nin Arap dilindeki yetkinliğini şöyle ifade etmiştir: “Horasan ve Mâverâünnehir'in büyük âlimlerindendir. Arap dili ve felsefe ilimlerinde geniş bir birikime sahiptir.”¹¹⁴ Bu başlıkta İsferyâinî'nin nahiv ekollerine yaklaşımını, etkilendiği ve etkilediği âlimleri, nahiv alanında telif ettiği çalışmalardan hareketle nahvî yönüne ve nahiv ilmindeki

¹⁰⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 10/417.

¹⁰⁹ Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/179.

¹¹⁰ Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifin*, 4/376.

¹¹¹ Ahmed b. Muhammed el-Adanavî, *Tabâkâtü'l-müfessirîn* (Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1417), 376.

¹¹² *Mu'cemu târîhi't-turâsü'l-İslâmî fi mektebâti'l-'alem (el-mahûâtât ve'l-matbû'ât)*, thk. Ali Rıza-Ahmet-Turan, Karabulut-karabulut (Kayseri: Dâru'l-Akabe, 2001), 1/64.

¹¹³ Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-vüşûl*, 1/56.

¹¹⁴ Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifin*, 4/375.

konumuna dikkat çekilecektir. Buna geçmeden önce de nahiv ekollerine ana hatlarıyla değinmekte fayda mülâhaza etmekteyiz.

1.4.1. Nahiv Ekolü

Nahiv ilminin ortaya çıkışının en temel nedeninin Arapların, çeşitli vesile ve nedenlerle Arap olmayanlarla geliştirdikleri ilişkiler neticesinde dilde lahn tehlikesinin baş göstermesi olduğuna daha önce değinilmişti. Nitekim bu tehlikenin farkında olan Araplar, bilhassa Kur'an ve hadis naslarının tahriften ve yanlış yorumlamalardan korunması; dolayısıyla da Arap dilinin bozulmaktan muhafaza edilmesi için önlem almaya başlamışlardır. Başat önlem olarak da Arap dili için prensip ve kurallar belirlemiş ve bunun gelişimi için farklı ilmî faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Arap dilinin korunmasına yönelik bu türden ilmî faaliyetler ilk başta aynı yönelim çerçevesinde Basra'da gelişim gösterse de sonrasında farklı eğilimler baş göstermiş ve tarihi süreç içerisinde değişik coğrafyalarda farklı ekoller ortaya çıkmıştır. Sözü edilen ekoller fıkıh ve kelam ilimlerinin aksine mezhep kuracılarının isimleriyle değil, ilk temsilcilerinin buldukları coğrafyanın adlarıyla anılmıştır.¹¹⁵ Bu bağlamda nahiv tabakât yazarları ve konuya ilgi gösteren muasır araştırmacılar Basra, Kûfe, Bağdat, Endülüs ve Mısır gibi nahiv ekollerden bahsetmişlerdir. Burada söz konusu kaynaklarda zikredilen nahiv ekolleri ana hatlarıyla zikredilecektir.

Basra ekolü: Nahiv ilminde ekolleşme süreci Basra dil dilbilimcileriyle başlamış ve nahiv ilminin usûl ve esasları onlar tarafından tesis edilmiştir. Nahiv ilminin müessisi Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) Basra'da yaşamış olması sözü edilen ekolün ortaya çıkmasına büyük bir katkı yapmıştır. Nitekim Basra mezhebinin ilk temsilcileri kabul edilen 'Anbesetü'l-Fîl (ö. ?), Nasr b. 'Âsım el-Leysî (ö. 89/708), Ebû Dâvûd Abdurrahmân b. Hürmüz el-A'rec (ö. 117/735), Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadremî (ö. 117/735), Yahya b. Ya'mer el-'Advânî (ö. 129/746) gibi dilbilimciler ya Düelî'nin arkadaşı ya da

¹¹⁵ Saîd b. Muhammed el-Afganî, *min Târîhi'n-nahvi'l-'arabî* (Mektebetü'l-Felâh, ts.), 7-8; Hulusi Kılıç, "Basriyyün", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992), 5/117; Abduh Alî İbrâhîm er-Râcihi, *Dürüs fi'l-mezâhibi'n-nahviyye* (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'-Arabiyye, 1980), 9-12.

talebesidir.¹¹⁶ Daha sonra İsa b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766), Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ (ö. 154/770), Ahfeş el-Ekber (ö. 177/793) ve Yûnus b. Habîb (ö. 182/798) gibi Basralı dilbilimciler bu ekolün anlayışını ileriye taşımış; dolayısıyla da nahiv ilminin gelişimine büyük katkı sağlamışlardır.¹¹⁷ Burada zikrettiğimiz dilbilimciler ile birlikte isimlerini zikredemediğimiz Basralı birçok âlimin özelde Basra ekolünün, genel olarak da nahiv ilminin gelişiminde önemli rol oynadığı şüphesizdir. Ancak Basralı dilbilimcilerin nahiv anlayışını gerçek anlamda bir mezhebe kavuşturan, nahiv ilminin gelişip sistemleşmesinde kilometre taşı sayılan dil ve edebiyat âlimi olan Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791)¹¹⁸ ve onun talebesi Sîbeveyhi’dir (ö. 180/796).¹¹⁹ Zira Sîbeveyhi’nin büyük bir kısmını hocası Halîl’in görüşlerinden istifade ederek ele aldığı ve günümüze ulaşan ilk nahiv kaynağı sayılan *el-Kitâb*’ı¹²⁰ bunun en güzel kanıtıdır. Sîbeveyhi’nin sözü geçen eseri genel olarak nahiv ilminin özellikle de Basra ekolünün temeli kabul edilmektedir. Sonraki nahiv çalışmalarına kaynaklık eden eser, müracaat edilen temel nahiv kaynağı olarak kabul görmüştür. Böylelikle Basra dilbilimcileri öncekilerin sergiledikleri nahiv anlayışını daha da geliştirerek sistemleştirmiş ve bu alanda birbirlerinden kıymetli çok sayıda eser telif ederek Basra ekolünün nahiv yaklaşımını zirveye taşımışlardır. Basra’nın fasih Arapça konuşan çöl bedevilerine yakın olması, acemlerden uzak olması, sağlam Arapçaya sahip birçok kabilenin ve Mirbed gibi büyük bir panayırın

¹¹⁶ Muhammed b. el-Hasen ez-Zebîdî, *Ṭabaḳātu’n-nahviyyîn ve’l-luġaviyyîn*, thk. Muhammed Ebû’l-Faḍl İbrâhîm (b.y.: Dâru’l-Ma’ârif, ts.), 21-30; Afganî, *min Târîhi’n-nahvi’l-‘arabî*, 34-35.

¹¹⁷ Abdolvâhid b. Ali el-Halebî, *Merâtibu’n-nahviyyîn* (Kahire: Mektebetu Nahde, ts.), 7-24; Muhammed Tantâvî, *Neş’etü’n-nahvi ve târîhu eşhürî’n-nühhât* (Mektebetü İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1426), 37-40.

¹¹⁸ Zebîdî, onun nahiv ilmindeki konumunu şöyle anlatmıştır: “Akıllı, zeki ve şairdir. Aruz’u ayrı bir ilim olarak istinbât etti. Nahiv ilmiyle ilgili kimsenin istinbât etmediği illetleri ortaya koydu. Bu hususta daha önce kimsenin yapamadığını yaptı.” Zebîdî, *Ṭabaḳātu’n-nahviyyîn*, 47.

¹¹⁹ Râcihî, *Dürûs fi’l-meżâhibi’n-nahviyye*, 11; Halit Yağan, *Basra Dil Mektebi ve başlıca temsilcileri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002), 68-69.

¹²⁰ Câhîz, *el-Kitâb*’tan bahsederken şunları kaydetmiştir: “Mu’tasım’ın veziri Muhammed b. Abdilmelik’in huzuruna çıkmak istediğimde ona bir hediye takdim etmeyi düşündüm. Sîbeveyhi’nin *Kitâb*’ından daha değerli bir şey bulamadım. Yanına ulaştığımda ona ‘size hediye etmek için Ferrâ’nın mirasından satın aldığım bu kitaptan daha kıymetli bir şey bulamadım dedim’ o da ‘Vallahi bundan daha güzel bir şey bana hediye edemezdin dedi.’” Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâü ebnâi’z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sadr, 1994), 3/463; Râcihî, *Dürûs fi’l-meżâhibi’n-nahviyye*, 13.

burada bulunması gibi nedenlerden ötürü buranın halkının dili bozulmaktan korunmuştur. Bu vesileyle Basra ekolü dil konusunda daha hassas davranmış ve genellikle sözleri hüccet olarak kabul görenlerden nakilde bulunmuştur. Şâz, lahn ve zayıf ifadeleri kabul etmemişlerdir. Yine Basra dilbilimcileri râvinin zapt ve doğruluğuna büyük önem verdiği gibi yerleşik ve genel kabul gören nahiv ilminin usûl ve esaslarına riayet ederek kıyas konusunda hassas olmuş ve sadece sözleri hüccet kabul edilen Arapların ifadelerine kıyas yapmaya çalışmışlardır.¹²¹ Yukarıda zikredilen dil bilimcilerin yanında Basra ekolüne nispet edilen şu meşhur dilbilimciler de bulunmaktadır: Kutrub (ö. 210/825 civarı), Ebû 'Usmân el-Mâzinî (ö. 249/863), Ebû'l-Abbâs el-Muberrred (ö. 286/900), Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923), İbn Dürüstevayh (ö. 347/958) Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö. 368/979).¹²²

Kûfe ekolü: Basra ekolünden yaklaşık bir asır sonra Ebû Ca'fer er-Ruâsî (ö. 187/803) öncülüğünde ortaya çıkmaya başlamıştır. Ruâsî, dönemin Basra ekolünün temsilcilerinden İsa b. Ömer es-Sekafî el-Basrî (ö. 149/766) ve Ebû 'Amr Zebbân el-Basrî'den (ö. 154/771) ilim tahsil etmiş ve burada ilmî faaliyetlerini yürütmüştür. Rivayet edildiğine göre Basra'da nahiv ilmüne dair *el-Faysal* adında bir eser telif etmiş, fakat bu eseri Basra nahivciler tarafından itibar görmemiştir. Bunun üzerine Kûfe'ye gitmiştir. Burada sarf derslerini veren amcası Ebû Müslim Muâz b. Müslim el-Herrâ' el-Kûfî'ye (ö. 187/803) takılmış ve onun metoduyla sarf derslerini vermeye başlamıştır. Sarf ilminde büyük bir ilerleme kaydeden Ruâsî, bu alanda şöhret bulmuş ve sarf ulemâsından hatta sarf ilminin korucularından sayılmıştır.¹²³ Ruâsî, Kûfe ekolünün gerçek kurucuları olarak bilinen 'Alî b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805) ve Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'yı (ö. 207/822) yetiştirmiştir. Bundan böyle ilk örneği Ruâsî ve Halîl ile başlayan ilmî tartışmalar Basra ve Kûfe ekolleri arasında başlamış ve artarak devam etmiştir. Her iki ekol arasındaki sözü edilen ihtilaflar, konuya ilişkin telif edilen çalışmalara yansımakla kalmayıp ekoller temsilcileri arasında münazara tarzında dönemin yöneticileri nezaretinde sürdürülmüştür. Genellikle halifelerin saraylarında cereyan eden

¹²¹ Saîd b. Muhammed b. Ahmed el-Afganî, *Min târîhi'n-naḥv* (Dâru'l-Fikr, t.y. 64-65).

¹²² Zebîdî, *Ṭabaḳâtu'n-naḥviyyîn*, 87, 99, 101, 111, 116, 119.

¹²³ Zebîdî, *Ṭabaḳâtu'n-naḥviyyîn*, 125; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûfî, *Buğyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât* (Lubnan: el-Mektebetü el-aşriyye, ts.), 1/82; Afganî, *Min târîhi'n-naḥv* (Dâru'l-Fikr, t.y.), 41-42.

sözünü ettiğimiz münazaraların meşhur bir kısmı şu şekildedir: Kisâi-Ebü Saîd el-Asma'î (ö. 216/831), Kisâi-Sîbeveyhi, Kisâi-Yahya el-Yezîdî (ö. 202/818), Ebû 'Usmân el-Mâzinî (ö. 249/863)-Kûfe nahivcileri, Mâzinî-Ebü Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît (ö. 244/858), Ebû'l-Abbâs el-Müberred (ö. 286/900)-Ebû'l-Abbâs Sa'leb (ö. 291/904), Sa'leb-Ebü İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923).¹²⁴

Kûfeliler'in, Acemlerle karışık yaşamış olması, fasih Arapçanın önemli merkezi olan Hicazdan uzak olması sebebiyle ifadeleri hüccet addedilen fasih Araplarla fazla buluşmamış olması, Basra'da bulunan Mirbed panayırı gibi büyük bir panayıra sahip olmaması gibi nedenlerle dilleri Basralılar'ın dilleri kadar tahrifattan korunmamıştır. Dolayısıyla semâ' hususunda Basra ekolü kadar hassas olmamış ve sözleri hüccet olan ile olmayan herkesten nakilde bulunarak şâz, lahn ve zayıf ifadeleri kabul etmişlerdir. Aynı şekilde Basra dilbilimcileri kadar râvinin zapt ve doğruluğuna önem vermemiştir. Bu yüzden Kûfe dilbilimcilerinin daha çok şiir rivayetinde bulunduğu, bunların büyük bir bölümü ise masnu'/yapmacık olduğu belirtilmiştir. Yine Kûfe ekolünün yerleşik ve genel kabul gören nahiv ilminin usûl ve esasları olmadığından kıyas konusunda yeterince gelişim göstermemiş ve sahih, şâz, zayıf, lahn ayrımı yapmadan, sözleri hüccet kabul edilen ve edilmeyen Araplar arasında farkı gözetmeksizin duydukları bütün ifadelere kıyas yapabilmişlerdir.¹²⁵ 'Alî b. Hasan el-Ahmer (ö.194/810), Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828 [?]), Hişâm b. Muâviye ed-Darîr (ö. 231/846), 'Alî b. Mübârek el-Lihyânî (ö. 194/809), İbnü's-Sikkît, Niftaveyh (ö. 323/935), Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940), Ebû Ömer ez-Zâhid (ö. 345/957), İbn Hâleveyh (ö. 370/980) ve İbn Fâris (ö. 395/1004) Kûfe ekolünün önde gelen simalarıdır.¹²⁶

Bağdat ekolü: Basra ve Kûfe ekollerinin birikiminden istifade edilerek nahiv meseleleri yeni bir metotla ele alınmasıyla Bağdat'a hicrî IV. yy'da ortaya çıkmaya başlanmıştır. Hilafet merkezi Bağdat'a taşınması sonucunda her iki ekolden çok sayıda dilbilimci gelip buraya yerleşmiştir. Burada tedarisat

¹²⁴ Tantâvî, *Neş'etü'n-naḥv*, 46-63; Hulusi Kılıç, "Kûfiyyûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2002), 26/345-346.

¹²⁵ Afganî, *Min târihi'n-naḥv*, 64-70; Râcihi, *Dürûs fi'l-meżâhibi'n-naḥviyye*, 89-91.

¹²⁶ Zebîdî, *Ṭabaḳātu'n-naḥviyyîn*, 123-55; Tantâvî, *Neş'etü'n-naḥv*, 115-25; Kılıç, "Kûfiyyûn", 26/546.

yaparak dil ilimleri alanında talebeler yetiştirmiştir. Aynı zamanda nahiv ilmiyle ilgili tartışmalarını sürdürmüşlerdir. Her iki ekole mensup âlimler yanında tahsil gören talebeler, Basra ve Kûfe ekolleri arasında cereyan eden ihtilafları kapsamlı bir şekilde incelemişlerdir. Netice itibariyle de onlardan oldukça etkilenmiştir. Bu bağlamda sözü geçen talebelere bir kısmı Basra ekolü anlayışını diğer bir kısmı Kûfe ekolünün yaklaşımını benimsemiştir. Ancak her iki anlayışa muhalif olarak meselelere yeni bir yöntemle yaklaşarak özgün görüşler ortaya koyan dilbilimciler de olmuştur.

Bağdat dilbilimcileri nahiv meseleleriyle ilgili hükümleri tespit ederken semâ' konusunda Kûfe ekolü kadar olmasa da şâz kırâatları ve ifadeleri kullanmışlardır. Kıyas konusunda Basra ekolünden daha serbest davranabilmişlerdir. Buna göre Kûfe ekolü kadar olmasa da bazı şâz ifadelere kıyas yapabilişlerdir. Ayrıca Basra ve Kûfe ekollerinin aksine hadisi hüccet olarak kullanabilmişlerdir. Bağdat ekolüne nispet edilen bazı dilcilerin isimleri şöyledir: İbn Keysân (ö. 299/911), (ö. 316/929), Ebû Bekr b. el-Hayyât (ö. 320/932), Ebû Abdillâh el-Kirmânî (ö. 329/940), ez-Zeccâcî (ö. 339/950), Ebû 'Alî el-Fârisî (ö. 377/987), İbn Cinnî (ö. 392/1002), ez-Zemahşerî (ö. 538/1144).¹²⁷

Endülüs ekolü: Endülüs ulemâsı önce Kûfe ekolünün en önemli temsilcilerinden Kisâî'nin kitabıyla tanışmış ve nahiv ile ilgili bilgilerini bunun üzerinde geliştirmişlerdir. Daha Sonra Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını görünce ona yoğunlaşmış ve dille ilgili faaliyetlerini bunun çerçevesinde sürdürmüşlerdir. Endülüs ekolüne nispet edilen dilbilimciler Basra ve Kûfe ekollerine mensup dilbilimcilerin görüşlerini titizlikle inceleyip isabetli gördükleri görüşleri tercih etmiştir. Bunun yanı sıra Bağdat ekolü dilcilerinden de istifade etmişlerdir. Endülüs mensupları bununla kalmayıp yeni bir yöntemle özgün düşünceler de ortaya koymuşlardır. Endülüs ekolünün önde gelen bazı şahsiyetleri şunlardır: Hamdûn el-Efşîn (ö. 307/921), Muhammed b. Yahya er-Rebâhî (ö. 358/968), Muhammed b. Hasan ez-Zebîdî (ö. 379/990), Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023), Ebû'l-Kâsım el-İflîlî (ö. 441/1050), İbnu's-Sîd el-Batalyevsî (ö. 521/1127), İbn Bâziş (ö.

¹²⁷ Afganî, *Min târihi'n-nahv*, 93-95; Râcihî, *Dürüs fi'l-mezâhibi'n-nahviyye*, 159-213; Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 184-193; Salih Zafer Kızıklı, "Bağdat Gramer Ekolüne Genel Bir Bakış", *Marife* 13/3 (2013), 134-147.

528/1133), İbn Tarâve İbn Madâ' (ö. 592/1196), İbn 'Ufûr (ö. 663/1270) İbn Mâlik (ö. 672/1274).¹²⁸

Mısır ekolü: Mısır'da nahiv ilminin öğretimi ilk defa Halîl'in talebesi Ebü'l-'Abbâs Vellâd et-Temîmî el-Mısri (ö. 263/877) tarafından yapılmıştır. Uzun bir süre Halîl'den ayrılmamış ve onun yanında iyi bir nahiv tahsilini görmüştür. Daha sonra Mısır'a Halîl'in yanında elde ettiği kitaplarla geçen Vellâd, burada dil bilimlerinin tedrisatına başlamıştır. Bunun yanında Kûfe ekolünün öncülerinden Kisât'den ilim öğrenen muasırı Ebü'l-Hasen el-E'azz (ö. 227/842) da Mısır'da ders vermiştir. Zikri geçen âlimlerin aracılığıyla erken dönemde nahiv ilmi Mısır'da öğretilmeye başlanmıştır. Buna müteakip hem Basra hem de Kûfe ekolleri dilbilimcileri Mısır'a gelip Arap dili ilimlerini okutmuşlardır. Hicri IV. asra kadar burada Basra ekolü anlayışı daha fazla benimsemekle beraber Kûfe dil ekolünün anlayışını tercih edenler de olmuştur. IV. asırdan itibaren bir grup ulemâ Basra ve Kûfe ekollerinin anlayışlarını mezcederek buna göre çalışmalarını yürütmeye başlamıştır. Mısır ekolü mensupları da Endülüs ekolü gibi hadisleri hüccet olarak çokça kullanmışlardır. Mısır ekolünün bazı meşhur dilbilimcilerini şöyle sıralamamız mümkündür: Ebü'l-Hasen el-E'azz, Vellâd et-Temîmî, Ebü 'Alî ed-Dîneverî (ö. 289/902), İbn Keysân (ö. 320/932 [?]), Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs (ö. 338/950).¹²⁹

Malum olduğu üzere nahiv ilmi Basra ulemâsı tarafından vaz' edilmiştir. Sonrasında Basralılardan nahiv ilmini öğrenen Kûfe âlimleri kendilerine özgü bir metotla nahiv meselelerine yaklaşmış ve birçok konuda Basra ulemâsına muhalefet etmişlerdir. Bundan böyle nahiv alanında hem usûl ve esas hem de fer'î meselelere yaklaşma açısından birbirlerinden farklı iki ayrı ekol ortaya çıkmış ve nahiv ilmi bunun üzerinden gelişim göstermiştir. Yani nahiv ilmi bu iki farklı akım etrafında şekillenmiş ve bir ilim hüviyetine

¹²⁸ Zebîdî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn*, 251-310; Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 218-235; Afgânî, *Min târîhi'n-nahv*, 93-95; Râcihi, *Dürüs fi'l-mezâhibi'n-nahviyye*, 215-248; Şahabettin Ergüven, "Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/12 (2007), 144-152; Mahfuz Geylani, "Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", *İhya* 6/1 (2020), 225-228; Halil Akçay, *Endülüslü Edip ve Şair İbn Zeydün ve Divanı*, (Diyarbakır: Seyda Yayınları 2018), s. 27-29.

¹²⁹ EZebîdî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn*, 211-223; Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 178-183; Mustafa Abdulaziz es-Sîncerci, *el-Mezâhibu'n-nahviyye fi dav'i'd-dirâsâti'l-lügaviye el-hadise* (el-Mektebetü'l-Feyseliyye, 1406), 91-93.

kavuşmuştur. Sonuç itibariyle de nahiv ilmi bu iki ekolün fikirleri çerçevesinde tedvin edilmiştir. Daha sonra söz konusu iki ekol mensupları Basra ve Kûfe dışına çıkarak diğer İslâm ülkelerine gidip yerleşmiş ve ilim talebelerine kendi ekollerinin nahiv anlayışlarını öğretmişlerdir. Keza diğer İslâm şehirlerinden çok sayıda talebe Basra ve Kûfe'ye gelerek sözü edilen iki ekolün nahiv öğretilerini almıştır. Bu şekilde yetişen ilk talebeler, nahiv ilmi öğrenimi gören hocasından etkilenmiş ve onun bağlı bulunduğu nahiv ekolünün eğilimini büyük ölçüde benimsemiştir. Bununla beraber sözünü ettiğimiz talebeler diğer nahiv ekolünün öncüleriyle de buluşma imkânı bulmuş ve her iki ekolün birikimine muhtevi temel kaynaklara muttali olup bunları karşılaştırarak daha isabetli gördüğü görüşler tercih edebildikleri gibi her iki nahiv anlayışı dışına çıkarak özgün görüşler de serdetmişlerdir. Bu anlamda diyebiliriz ki onlar Basra ve Kûfe ekollerinin nahiv yaklaşımlarını mezcetmişlerdir. İleriki zamanlarda bunu daha da ileriye götürerek Bağdat, Endülüs ve Mısır gibi dönemin her bir ilim merkezinde nahiv ilmi faaliyetlerini yapan dilbilimciler birbirlerinden etkilenmiş ve buldukları şehirlere nispetle Bağdadiyyûn, Endülüsiyyûn ve Mısıriyyûn isimlerinde farklı dilbilimciler toplulukları oluşmaya başlanmıştır. Bunların gerek birbirlerinden gerekse Basra ve Kûfe ekollerinden farklı görüşleri ve yaklaşımları elbette bulunmuştur. Ancak bunların hiçbirisinin diğer ekollerle farklılığı Basra ile Kûfe arasındaki kadar derin olamamıştır. Bu nedenle Basra ve Kûfe dışındaki ekoller gibi müstakil birer ekol olarak addedilmemesi daha isabetli olacağı kanaatindeyiz. Zaten genel olarak muteahhirîn dönemi dilbilimcilerin hemen hepsi sözü geçen dilbilimciler toplulukları gibi davranmış ve Basra ile Kûfe ekollerinin görüşlerini karşılaştırarak daha doğru buldukları görüşleri tercih etmişlerdir. Yine her iki ekol dışına çıkarak özgün görüşler de belirtmişlerdir. Bu ise her birinin müstakil bir ekolü oluşturduğu anlamına gelmemelidir. Ayrıca birer müstakil ekol olarak görülen Bağdat, Endülüs ve Mısır dilbilimcilerinin öncülerinin bir kısmının Basra veya Kûfe ekolüne nispet edilmeleri veya onların kendilerini bu ekollere nispet etmeleri bunu göstermektedir.¹³⁰

¹³⁰ Zebidî, *Tabakâtu'n-naḥviyyîn*, 153, 215, 247, 299; Sincercî, *el-Mezâhibu'n-naḥviyye fi dav'i'd-dirâsâti'l-lügaviye el-ḥadîse*, 119-21.

1.4.2. İsferyîni'nin Nahiv Ekollerine Yaklaşımı

İsferyîni gerek nahiv gerekse diğer ilimlerde taklitçilik ruhunun hâkim olduğu bir dönemde yaşamıştır. Dönemin ulemâsının büyük bölümü özgün çalışmalar yerine önceki eserler üzerine şerh ve haşiyeye çalışmalarına yoğunlaşmıştır. Nahiv ilmi özelinde baktığımızda bu dönemde medreselerde okutulan veya nahiv çalışmalarında temel kaynak olarak kabul gören eserlere eğilim gösterildiğini görmekteyiz. Bu bağlamda sözü edilen eserlerden muhtasar metin biçiminde telif edilenler üzerine şerh, şerh türü olanlara ise haşiyeye ve ta'likler yazılmıştır. Dönemin medreselerinde okutulan en meşhur metinlerden İbn Hâcib'in *el-Kâfi*'yesi üzerine yüzden fazla şerh çalışmasının yapılmış olması ve bu şerhlerinden en çok itibar gören Molla Câmî'nin *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye* adlı şerh üzerine elliye yakın haşiyeye çalışmasının bulunması bunun en net örneğidir.¹³¹ Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki ilmî bakımdan genel durum böyle olmakla beraber taklitçilik ruhunu aşan ve diğer ilimlerde olduğu gibi nahiv ilminde de özgün fikirler üreten âlimler de yetişmiştir. Sözü geçen âlimler, önceki eserler üzerine yaptıkları çalışmaların yanı sıra müstakil eserler de ortaya koymuşlardır. Bunlardan biri de araştırma konumuz olan İsferyîni'dir.

İsferyîni, hem Basra ve Kûfe ekollerinin dilbilimcilerinin hem diğer dilbilimciler topluluklarının nahiv ilmiyle ilgili eserlerine muttali olmuş ve bunları inceleme fırsatını bulmuştur. Nahiv ilmiyle ilgili ihtilaflı meseleler hakkında serdedilmiş farklı görüşleri analiz ederek karşılaştırmış ve bu türden meselelere tarafsız bir biçimde yaklaşarak değerlendirmiştir. Bu çerçevede zayıf gördüğü görüşleri, kime ait olduğuna bakmaksızın eleştirerek reddetmiş ve isabetli bulduğu görüşleri de tercih etmiştir. Bu noktada taklitçilik ruhuna teslim olmayan İsferyîni, cumhura muhalif görüşler serdettiği gibi özgün fikirler de ortaya koymuştur. Onun taklitle ilgili şu ifadeleri bu konudaki yaklaşımını açıkça göstermektedir: “*Taklid esaretinden kurtulmayan kişi, istediğini söyleyebilir. Onunla tartışacak değiliz. Bu, yüzeysel bir ifadedir. Bunu ilk dile getiren kişi konu üzerinde gereği kadar kafa yormadığı için bu (hataya) düşmüştür. Sonrasında taklid boyunduruğunun serbest bir biçimde tefekkür etmelerini*

¹³¹ Câmî, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*, 1/31-41, 85-90; İhlâs Nasr er-Rîh Hüseyin, *Menhecü İbn Hâcib ve mezhebuhu'n-nahivî min hilâli kitâbih el-Kâfiye* (Sudan: Câmîatu Ümmu Derman el-İslâmiyye, Yüksek Lisans, 1426), 21-30.

engellediği birçok kişi buna tabi olmuştur.”¹³², “Taklid esiri olma, yoksa uzun bir zaman hakkı kabul etmekten çok uzak kalırsın.”¹³³, “Kimin söylediğine bakma, neyin söylendiğine bak. Taklidin boyunduruğundan kurtulan biri olduğuna göre neden sözüne bakılmasın. Oysa arkadaşı en dar pranga ile sınılanmış ve haktan oldukça uzak kalmıştır. Taklid olmasaydı hiçbir cahil apaçık hakkı bilmekten mahrum kalmazdı ve onlardan ‘Biz atalarımızdan böyle bir şey işitmedik’ ifadesi duyulmazdı.”, “Gençlik çağında bunu bana bağışlayan Allah’a hamdolsun. Böylelikle kimseyi taklid etmeye razı olmadım ve yalnız sorgulamayla vardığım gerçeklere kanaat getirdim.”¹³⁴

İsferâyînî, nahiv ile ilgili eserlerinde hem nahiv mezheplerine hem de bu ilimde merci kabul edilen çok sayıda dilbilimcinin görüş ve içtihatlarına yer vermiştir. Bunları kendi eleştiri süzgecinden geçirerek değerlendirmeye çalışmıştır. Dilbilimcilerin tabakât yazarlarınca müstakil nahiv ekolü olarak kabul edilen ekollerden ise en çok Basra ve Kûfe ekollerinin görüş ve fikirlerine müracaat etmiştir. Diğer ekollerden nerdeyse hiç bahsetmemiştir. Genellikle sözü edilen ekollerin ihtilafı meselelerle ilgili görüşlerini karşılaştırarak aktarmıştır. Ardından da eleştirel bir yaklaşımla değerlendirmiştir. Neticede de zikredilen meselelerin bir kısmında tercihinin belirtmezken¹³⁵ diğer bir kısmında belirtmiştir. Tercihlerinin büyük bir bölümünü ise Basra ekolünden yana yapmıştır.¹³⁶ Nadiren de olsa Kûfe ekolünün görüşlerini de tercih etmiştir.¹³⁷

Kûfe ekolüne göre görüş belirtirken genellikle bunu gerekçelendirerek yapmıştır. Söz gelimi Basra ve Kûfe dilbilimcileri “لَاتٌ”nin nefyi cins için mi yoksa “لَيْسٌ” anlamında mı olduğu hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Basralılar, t’nîs/dişilik “ت”sı ile geldiğinden “لَاتٌ”nin fiile daha yakın olduğunu gerekçe göstererek fiil olan “لَيْسٌ”nin anlamında kullanılması gerektiğini ileri

¹³² İsferâyînî, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 2, 166.

¹³³ ‘İsâmüddîn el-İsferâyînî, *Şerhu’l-Kâfiye fi’n-nahv* (İstanbul: el-Mektebetü’l-Mahmûdiyye, t.y.), 115.

¹³⁴ ‘İsâmüddîn el-İsferâyînî, *el-Afvel*, thk. Abdulhamîd el-Hindâvî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, t.y.), 1/133, 134.

¹³⁵ İsferâyînî, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 24, 72, 224, 140, 238; İsferâyînî, *Şerhu’l-Kâfiye*, 20, 70, 171, 180, 193, 221, 240, 252; İsferâyînî, *Şerhu’l-ferîd*, 221, 241, 415.

¹³⁶ İsferâyînî, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 51, 210, 246, 278; İsferâyînî, *Şerhu’l-Kâfiye*, 58, 69, 99, 148, 183, 199, 287; İsferâyînî, *Şerhu’l-ferîd*, 122, 171, 211, 282.

¹³⁷ İsferâyînî, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 88; İsferâyînî, *Şerhu’l-Kâfiye*, 112; İsferâyînî, *Şerhu’l-ferîd*, 232.

sürmüşlerdir. Buna mukabil Kûfeliler'e göre “لَاتٌ”nin “لَيْسَ” manasında kullanılması nadir, nefyi cins için gelmesi ise daha yaygındır. Daha yaygın olduğu için nefyi cins anlamına hamledilmesi daha münasiptir. İsferyâinî ise Kûfe ekolünün görüşünü şu gerekçeyle benimsediğini söylemiştir: “لَاتٌ”deki ‘لا’ın haberinin hazfedilmesi vaciptir. Nefyi cins “لا”sının haberinin hazfedilmesi, “لَيْسَ” manasındaki “لا”nın haberinin hazfedilmesinden daha yaygındır. Hal böyle olunca haberin hazfedilişi, nefyi cins “لا”sına daha uygun olur.” Yine İsferyâinî mukârebe fiillerinden “عَسَى”nın haberiyle ilgili bu tür fiiller “أَنْ” ile birlikte geldiklerinde ya onların isimlerinden veya haberlerinden muzâfın hazfedilmesi gerektiğini demiştir. Yani “عَسَى زَيْدٌ أَنْ يَخْرُجَ” cümlesi, ya “عَسَى خَالٌ زَيْدٌ الْخُرُوجِ” veya “عَسَى زَيْدٌ خَالَ الْخُرُوجِ” ile takdir edilmelidir. Bunun devamında İsferyâinî, “Bu nedenle Kûfeliler'e göre ‘أَنْ’ sonrasında beraber ‘عَسَى’nın ismine bedel-i iştimâl olur.” diyerek Kûfeliler’in görüşlerinin daha isabetli olduğunu şu gerekçelerle savunmuştur: “(أَنْ ve sonrasını bedel-i iştimâl olarak kabul ettiğimiz takdirde) hiçbir şeyin hazfedilmesine gerek kalmaksızın ‘عَسَى زَيْدٌ أَنْ يَخْرُجَ’ cümlesinin anlamı daha uygun olur. Aynı zamanda böyle bir takdirle ‘عَسَى’, nakıs değil de tam olan fiillere ilhak edilmiş olur ki aslolan da budur. Basralılar’ın gerekçesi ise nadiren kullanılan bir ifadeye dikkat çekmekten başka bir şey değildir.”¹³⁸

İsferyâinî, Basralılar’ın veya Kûfeliler’in görüşlerini tercih ederken bunu sırf taklid yoluyla değil, araştırma sonucunda ulaştığı güçlü delillere dayanarak yapmıştır. Onun şiddetle taklide karşı çıktığını ve bunu farklı eserlerinde değişik vesilelerle dile getirdiğini daha önce belirtmiştik. Dolayısıyla onun birçok ihtilafli meselede Basra ekolüne muvafık tercihte bulunmuş olması bu mezhebin mukallidi olarak görülmemelidir. Söz konusu ekolünün görüşlerini delil ve gerekçe açısından daha güçlü bulduğu için ona göre tercihte bulunduğu bilinmelidir. Nitekim yukarıda zikri geçen örneklerde de görüldüğü üzere zayıf gördüğü için Basra ekolüne ait görüşleri kabul etmeyerek Kûfeliler’in görüşlerini tercih etmiştir. Keza aynı ekol mensupları dilbilimcileri arasında cereyan eden tartışmalara da daha güçlü bulduğu görüşten yana tercihinin yapmıştır. Örneğin ‘alem/özel isim ve başka bir sebep ile gayr-i munsarif olan isim nekre olduğunda munsarif olur’ meselesinde kök itibarıyla vasıf olup sonradan ‘alem/özel isim olan “أَحْمَرٌ” gibi gayr-i munsarif

¹³⁸ İsferyâinî, *Şerhu'l-ferîd*, 257-58, 327-328.

bir isim nekreye dönüştüğünde munsarif hükmünü alıp almayacağı hususu, Basra ekolüne mensup Sîbeveyhi ve Ahfeş arasında tartışma konusu olmuştur. Sîbeveyhi'ye göre söz konusu isim gayr-i munsarif olarak kalır. Ahfeş ise munsarif olduğuna hükmetmiştir. İsferyîni, gerekçesini zikretmek suretiyle “Bu konuda hak Sîbeveyhi'den yana olduğunu.” belirterek onun görüşünü benimsemiştir.¹³⁹

İsferyîni kendi görüşlerine çokça itimat edip bunu değişik vesilelerle dile getirmiştir. O, “ وَأَرْجُو اللَّهَ أَنْ يَكُونَ قَيْضًا ”, “ وَمَا أَلْهَمَنِي رَبِّي ”, “ مَا اسْتَخْرَجْتُهُ مِنَ الْقُوَّةِ إِلَى ”, “ خَصَّصْتُ فِيهِ بِمَزِيدٍ فَضْلًا ”/kuvveden fiile çıkardığım bir meseledir.”, “ bu konuda büyük bir meziyetle donatıldım” gibi ifadeler kullanarak kendi görüşlerine itimat ettiğini açıkça belirtmiştir.¹⁴⁰ Bu anlamda da İsferyîni'nin nahiv ilmiyle ilgili görüş ve tercihlerinin büyük bir kısmının Basra ekolü görüşlerine muvafık olmakla beraber yer yer icthâd edebilen bir âlim olduğunu söylememiz yanlış olmayacaktır.

Esasında İsferyîni'nin nahiv ilminde sırf bir mukallit olmayıp kendine özgü bir yol tutabilen ve içtihat yetkinliğine sahip olan biri olduğunu gösteren en önemli husus, bazı meselelerde cumhura veya genel kabule göre görüşe muhalif olarak tercih belirtmesidir. Farklı nahiv eserlerinde bu türden çok sayıda örnek bulmak mümkündür. Burada konuya ilişkin bir fikir edinebilmek şu iki örneği zikredeceğiz:

- Nahiv ilminde yerleşik kural olarak fiil hades/oluş, zaman ve nispet olmak üzere üç manayı kapsamaktadır. İsferyîni, buna hadesin veya nispetin zaman ile takyit edilmesini de ekleyerek fiilin toplamda dört manayı içerdiğini ifade etmiştir. Bunu da şu ifadelerle anlatmıştır: “*Dilbilimciler arasında meşhur olan budur. Ancak en isabetlisi fiilin dört anlama şamil olmasıdır. Dördüncüsü, hades veya nispetin zaman ile kayıtlanmasıdır. Bu da kendi başına bir anlam ifade etmeyen harfî bir manadır.*”¹⁴¹

- İstisnâ edatlarından birisiyle genel hükümden özel bir durumu hariç tutmak olarak ifade edilen istisnâ, -mustesnâ ile mustesnâ minh arasındaki

¹³⁹ İsferyîni, *Şerhu'l-Kâfiye*, 46.

¹⁴⁰ İsferyîni, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 43, 230, 232, 269.

¹⁴¹ İsferyîni, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 244.

irtibata bağlı olarak- muttasıl (mustesnâ ve mustesnâ minh aynı cinsten) ve munkatî‘ (mustesnâ ve mustesnâ minh farklı cinsten) şeklinde iki kısma ayrılır. Bu, nahiv ilminde üzerinde ittifak edilen bir konudur. Ancak İsferyâinî, istisnâyı genel olarak muttasılda hasretmiştir. Bunu da şöyle izah etmiştir: “Mutlak olarak istisnânın tek anlamı “لَا” ve kardeşleri vasıtasıyla (özel bir hükümün) genel bir hükümden ihraç edilmesinden ibaret olduğunu söyleyebilirsin. Fakat muttasılda istisnâ edilen şey kendinden önce gelen (müstesnâ minhu) şeye dâhil olduğu için istisnâ olgusu gerçek olur. Buna mukabil munkatî‘da ise mustesnâ ile müstesnâ minh aynı cinsten olmadığından yapılan istisnâ zannî olur... Örneğin ‘جَاءَنِي الْقَوْمُ إِلَّا جَمَارًا’ dediğin zaman ‘قوم’ kelimesini duyan kişinin zihninde hem kendini hem eşeğini içine alan genel bir hüküm oluşur ve ‘إلا جمارا’ ifadesiyle de istisnâ olgusu gerçekleşmiş olur. Hâl böyle olunca istisnâ yalnızca muttasıldan ibaret olur. İstisnâ için munkatî‘ tabiri, istilâhî olup i‘râb kurallarının izahı için ihtiyaç duyulan bir terimdir.”¹⁴²

1.4.3. İsferyâinî’nin Etkilendiği ve Etkilediği Dilbilimciler

1.4.3.1. Etkilendiği Dilbilimciler

Her âlim gibi İsferyâinî de farklı nahiv ekollerine mensup birçok âlimden nakilde bulunmuş ve önemli ölçüde onlardan istifade etmiştir. Onun ilmî şahsiyetinin oluşmasında sözü geçen âlimlerin büyük katkıları olmuştur. O, mevzu bahis haşiyesinde burada hepsinin isimlerini zikredemeyeceğimiz kadar çok sayıda âlime atıf yapmıştır. Bu nedenle onun atıfta bulunduğu bütün âlimleri değil, üzerine etkileri açıkça görülen birkaçının zikretmesiyle yetineceğiz.

a) Sibeveyhi (ö. 180/796): İsferyâinî’nin nahiv alanında etkilendiği ulemânın başında gelmektedir. Nahiv ile ilgili eserlerinde yüzden fazla meselede kendisine atıf yapmıştır. Haşiyesinin kimi yerlerinde Sibeveyhi, diğer yerlerinde ise Sibeveyhi’nin mezhebi veya görüşü şeklinde bahsetmiştir.¹⁴³ Bazı meselelerde Sibeveyhi’nin görüşüne muvafık tercihte bulunmuştur. Bunu da “مَا ذَهَبَ إِلَيْهِ سِبْيَوِيهِ” zahir olan Sibeveyhi’nin

¹⁴² İsferyâinî, *Şerhu’l-ferid*, 282.

¹⁴³ Örnek babından bkz. İsferyâinî, *Şerhu’l-Kâfiye*, 40, 67, 71, 76, 83, 92, 97, 116, 125, 131, 142, 144, 155, 157, 162, 173, 203, 212, 215, 227; İsferyâinî, *Şerhu’l-ferid*, 157, 159, 181, 211, 306, 320, 331, 359, 445, 448, 470, 473; İsferyâinî, *’İsâm ‘ale’l-câmi*, 27, 52, 57, 63, 68, 84, 81, 99, 101, 104, 107, 109, 110, 111, 121, 125, 130, 151.

görüştür”, “كَمَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ مَذْهَبِ سَيِّئِيهِ/hak olan Sibeveyhi'nin görüşü gibi”, “مَعَ سَيِّئِيهِ/hak Sibeveyhi'den yanadır.” gibi ifadeler kullanarak yapmıştır.¹⁴⁴ Bir örnek ile bunu açıklayacak olursak; tarif/belirtme edatının “أل” mı yoksa sadece “ل” mı veya sadece “إ” mı hususunda ihtilaf edilmiştir. Sibeveyhi'ye göre belirtme edatı “ل” dan ibarettir. Molla Câmi, İbn Hâcib'in Sibeveyhi'nin görüşünü tercih ettiğini belirtmiştir. İsferyâinî de sözü edilen görüşü benimseyerek şöyle gerekçelendirmiştir: “*Halil daha ileri bir seviyede olmakla beraber bu meselede hak Sibeveyhi'den yanadır. Nitekim el-Muhakkiku'ş-Şerif (Cürçânî), Keşşâf üzerindeki şerhinde bunu net bir şekilde ifade etmiştir.*”¹⁴⁵

b) Radıyyüddîn el-Esterâbâdî (ö. 684 veya 686/1287 veya 1289): Nahiv ilminde önemli bir yer edinen bir âlimdir. Nahiv alanında görüşleri hüccet kabul edilmiştir. İbn Hâcib'in *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye* metinleri üzerinde yazdığı şerhlerle şöhret bulmuştur. Bilhassa *Şerhü'l-Kâfiye* eseriyle ün yapmış ve bu eseri hemen bütün İslâm âleminde müracaat edilen bir kaynak olmuştur. Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) “*Nahiv ilminde ona benzer bir kitap yazılmadı. İnsanlar ona ilgi gösterdi ve istifade ettiler. Gerek zamanımızın âlimleri gerekse önceki dönemlerin âlimleri hem çalışmalarında hem de derslerinde ona itimat ettiler.*” söyleyerek sözü geçen kitabının önemine vurgu yapmıştır.¹⁴⁶ İsferyâinî üzerinde de derin bir etki bıraktığını görmekteyiz. Zira İsferyâinî, nahiv ilminde telif ettiği bütün eserlerinde onun birçok görüşünü nakletmiştir. Görüşlerinin bir kısmını değerlendirme yapmadan aynen iktibas ederek nakletmiş; bir kısmını değerlendirmeye tabi tutarak tercih etmiş veya eleştirerek reddetmiştir. Özellikle *Şerhü'l-Kâfiye* eserinde kendisine çokça atıf yaptığını ve birçok konuda onu eleştirdiğini görmekteyiz. Nahivle ilgili eserlerinde Radî'nin ismini beş yüzden fazla zikretmiş olması ondan ne kadar etkilendiğinin en önemli göstergesidir. İsferyâinî Radî'ye atıf yaparken genellikle şu ifadeleri kullanmaktadır: “الرَّضِيَّ”, “الشَّيْخُ الرَّضِيَّ”, “المُحَقِّقُ الرَّضِيَّ”, “حَقَّقَ الشَّيْخُ الرَّضِيَّ”, “وَلِلَّهِ دَرُّ الرَّضِيَّ”.¹⁴⁷

¹⁴⁴ İsferyâinî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 104, 130, 158; İsferyâinî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 155.

¹⁴⁵ İsferyâinî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 27.

¹⁴⁶ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/1/567.

¹⁴⁷ İsferyâinî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 27, 35, 38, 46, 50, 51, 67, 76, 87, 93, 94, 97, 106, 107, 115, 120, 122, 134, 143, 163; İsferyâinî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 7, 27, 30, 41, 51, 60, 64, 68, 71, 99, 101, 107, 113, 116, 119, 122, 127; İsferyâinî, *Şerhu'l-ferid*, 150, 152, 160, 179, 180, 182, 211, 261, 268, 271, 281, 285.

c) Seyyid Şerîş Cürçânî (ö. 816/1413): Arap dilinde otorite kabul edilen ve sonraki âlimler üzerinde büyük bir etki bırakan meşhur bir âlimdir. Arapça kavramlarına dair *et-Ta'rifât* adlı eseri yaygındır.¹⁴⁸ Seyyid Şerîf, Şiraz'da Daruşşifa Medresesi'nde müderris iken Şiraz'ı işgal eden Timur tarafından Semerkant'a götürülmüştür. Burada yaklaşık 18 yıl baş müderrislik yapmıştır. Başta Sa'deddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390) olmak üzere, Maverâünnehir âlimleriyle girdiği ilmî münazaralarda büyük bir şöhret kazanmıştır. Bu münazaralar, ulema çevresinde mütekaddimûn devrinin Teftâzânî'yle sona erdiği ve müteahhirûn devrinin de Cürçânî'yle başladığı kabul edilmiştir.¹⁴⁹

Cürçânî, özellikle kelim ve Arap dili ilimlerinde çokça müracaat edilen bir şahsiyet olmuştur. İsferyâînî de başta nahiv ile ilgili eserlerinde olmak üzere kendisine çokça atıfta bulunmuş ve bu alanda ondan geniş ölçüde etkilenmiştir. O, Cürçânî'yi “السَّيِّدُ الْمَحَقَّقُ الشَّرِيفُ”، “السَّيِّدُ الشَّرِيفُ”، “السَّيِّدُ الْمُحَقَّقِينَ”، “السَّنَدُ الْعُلَمَاءُ”، “فُقُوَّةُ الْعُلَمَاءُ” gibi lakap ve unvanlarla andıktan sonra “فُقُوسَ سِرُّهُ/Allah sırrımı kutlu eylesin” ihtiram ifadesini kullanarak kendisine atıf yapmıştır.¹⁵⁰ İsferyâînî'nin, harfin ne mûsned/yüklem ne de mûsnedün ileyh/özne olamayacağı konusundaki açıklamasını Cürçânî'nin görüşüyle desteklemek için sarf ettiği şu ifadeler önem arz etmektedir: “*Bu, derin bir fikir sahibi olarak bilinen birilerinin yaptığı incelmanen istifade edilmiştir.*”¹⁵¹ İsferyâînî'nin Cürçânî'nin görüşlerinden etkilendiğini gösteren diğer bir örnek cer harflerinin tanımı konusunda yaptığı şu açıklamadır: “*Cer harfleri, fiilin fiile benzer veya fiilin manasında kullanılan bir şeyin isme bağlantısına delalet eden harflerdir.... Diğer bir görüşe göre kendi zatları için vaz' olunup kendilerine 'alem/özel isim kılınan harflerdir. Nahiv âlimlerin zahir ifadeleri bu son görüş üzerindedir. İlk görüşü ise es-Seyyid, el-Muhakkik, el-Murtezâ eş-Şerîf (Allah, aziz sırlarını mukaddes eylesin) tahkik etmiştir. Hak ondan yanadır.*”¹⁵²

¹⁴⁸ Sadreddin Gümüş, “Cürçânî, Seyyid Şerîf”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1993), 8/134-136.

¹⁴⁹ Bkz. Sadreddin Gümüş, “Cürçânî Seyyid Şerîf”, *DİA*, (TDV Yayınları: İstanbul 1993), VIII/134; Halil Akçay, Nûruddin el-Cürçânî ve er-Reşâd fi Şerhi'l-İrşâd Adlı Eseri, (Son Çağ Akademi Yayınları: Ankara 2019), 19.

¹⁵⁰ İsferyâînî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 155, 195, 243, 257, 271; İsferyâînî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 17, 21, 27, 109, 164; İsferyâînî, *Şerhu'l-ferid*, 199, 226, 308.

¹⁵¹ İsferyâînî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 22.

¹⁵² İsferyâînî, *Şerhu'l-ferid*, 225-226.

d) Şihâbuddîn Ahmed ed-Devletâbâdî (ö. 849/1445): daha çok el-Hindî nisbesiyle anılmaktadır. Aklî ilimlerde ve Arap dilinde büyük ilerleme kaydeden bir âlimdir. Melikü'l-'ulûm olarak tavsif edilen Hindî, İbn Hâcib'in *el-Kâfiye*'si üzerine yazdığı şerh çalışmasıyla ilim muhitinde büyük bir yankı yapmıştır.¹⁵³ Kendisinden sonra gelen hemen her dilbilimci onun bu eserinden istifade etmiş ve bilhassa bu eseri çerçevesinde ona atf yapmıştır. İsferyâinî de hem aynı metin üzerinde yazdığı şerhinde hem de diğer nahiv çalışmalarında Hindî'den nakilde bulunmuştur. İsferyâinî, “الهُندِيُّ”، “المُدَّقُ”، “القَاضِلُ الهُنْدِيُّ”، “القَاضِلُ الهُنْدِيُّ”، “حَقَّقَهُ الْقَاضِلُ الهُنْدِيُّ”، “صَوَّاحِبُ الحَوَاشِي الهُنْدِيَّةِ”، gibi ifadelerle Hindî'ye atf yapmıştır.¹⁵⁴

İsferyâinî'nin yukarıda zikredilenler kadar olmasa da atıfta bulunup önemli ölçüde etkilendiği bazı dilbilimcilerin isimlerini şöyle sıralayabiliriz:

- Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791):¹⁵⁵ Aruz ilmini vaz'eden Ferâhîdî, Arap dili ve edebiyatında imam ve hüccet addedilmektedir. En meşhur esri olan *Kitâbü'l-'Ayn*, ilk alfabetik Arapça sözlük olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁶

- Kisâî (ö. 189/805):¹⁵⁷ Kûfe nahiv ekolünün gerçek kurucularından kabul edilen Kisâî yedi kıraat imamından biridir. Nahiv ilmini en iyi bilen olarak nitelenmektedir.¹⁵⁸

- Ferrâ' (ö. 207/822):¹⁵⁹ Kûfe dil ekolünün kurucularındandır. Nahiv ve sarf açısından ayetlerin tahlilini yaptığı *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eseriyle ün

¹⁵³ Ali Kâzım Mişrî-Bedîrî Sâir Abdulkerîm, “Şerhü'l-Hindî 'ala'l-Kâfiye meşâdiruhu ve menhecuhu”, *Mecelletü'l-Kâdisiyye li'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye* 15/3 (2012), 45-50.

¹⁵⁴ İsferyâinî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 20,75, 99, 104, 106, 137, 187, 189, 191; İsferyâinî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 222, 223, 228, 272.

¹⁵⁵ İsferyâinî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 106, 117, 127, 146, 164; İsferyâinî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 21, 97, 111, 126, 193, 253, 263.

¹⁵⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/246.

¹⁵⁷ İsferyâinî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 78, 79, 89, 270, 271.

¹⁵⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/295.

¹⁵⁹ İsferyâinî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 79, 93, 96, 139, 174; İsferyâinî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 21, 56, 75, 78, 82, 99; İsferyâinî, *Şerhu'l-ferîd*, 466, 474.

yapmıştır. *el-Hudûd (Hudûdü'n-nahv)* adlı çalışması da nahiv alanında oldukça önemli bir kaynak kabul edilmektedir.¹⁶⁰

- Muhammed b. Yezîd el-Müberred ö. 286/900):¹⁶¹ Nahiv ve belagat ilimlerinde mahir olmuştur. Arap edebiyatının ilk örneklerinden sayılan *el-Kâmil fi'l-edeb (fi'l-luga ve'l-edeb ve'n-nahv ve't-taşrif)* adlı eseri meşhurdur.¹⁶²

- İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274):¹⁶³ Nahiv ilminde otorite kabul edilir. Nahiv ilminde manzum olarak telif ettiği *el-Elfiyye* adlı çalışması oldukça meşhurdur.¹⁶⁴

1.4.3.2. Etkilediği Dilbilimciler

Klasik dönem ulemânın bir kısmı İslâmî ilimlerin bir dalına meyledip bu dalda kendini geliştirmiş, kıymetli eserler vermiş ve özgün görüş ve fikirler ortaya koyarak bu ilim dalının gelişimine katkı sunmuştur. Bu tarz yetişen ulemânın, uzmanlaştığı ilim dalıyla ilgili görüşleri sonrakilere tarafından kabul görmüştür. Bu bağlamda sözü edilen ilim dalında tahassüs etmek veya çalışmak isteyen âlim ve araştırmacılar üzerinde önemli bir etki bırakmıştır. Bir kısım ulemâ ise birden çok ilim dalına ihtimam gösterip onlarda kendini geliştirerek kabul ettirmiştir. Bu ilim dallarında farklı eserler telif ederek onların gelişimine katkı sağlamıştır. Bunların görüş ve düşünceleri ihtisas sahibi olduğu bütün ilim dallarında merci sayılmış ve bu anlamda sonrakilere üzerinde önemli tesirleri olmuştur. İnceleme konumuz İsferyâni de bir ilim dalıyla yetinmemiş hemen bütün İslâmî ilimlerle ilgilenmiş ve bu ilim dallarıyla ilgili özgün görüşler geliştirmiştir. Onun farklı ilim dallarındaki bu görüşleri sonraki âlim ve araştırmacılar tarafından itibara alınmıştır. Bu çerçevede de sonraki ulemâ ve araştırmacılar üzerine önemli bir etki bırakmıştır. Burada İsferyâni'nin nahiv ilmi bağlamında sonrakilere üzerindeki

¹⁶⁰ Cemâlüddin Ali b. Yûsuf el-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nihât* (Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1406), 4/7-9.

¹⁶¹ İsferyâni, *İsâm 'ale'l-câmî*, 20, 27, 110, 115, 129, 130, 149; İsferyâni, *Şerhu'l-Kâfiye*, 11, 23, 40, 77, 79, 87, 104, 109, 124; İsferyâni, *Şerhu'l-ferîd*, 371, 397.

¹⁶² Zebîdî, *Ṭabaḳātu'n-nahviyyîn*, 101.

¹⁶³ İsferyâni, *İsâm 'ale'l-câmî*, 23, 59, 122, 158, 174, 236, 276; İsferyâni, *Şerhu'l-Kâfiye*, 32, 42, 57, 68, 71, 76, 92, 136, 156; İsferyâni, *Şerhu'l-ferîd*, 171, 244, 252, 269.

¹⁶⁴ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 10/234.

etkisi irdelenecektir. Bu da nahiv alanında kendisinden bariz bir şekilde etkilendiği görülen birkaç dilbilimcilerle sınırlandırılacaktır.

a) Şemsüddîn Muhammed Mîrek et-Tâşkendî (ö. 980/1572): İsferyâinî'nin etkisinde kaldığı bilinen bir âlimdir. Onun *Mizânü'l-edeb* adlı eseri üzerinde '*Ucâletü'l-beyân fî şerhi'l-Mizân* adında bir şerh çalışması yapmıştır. Taşkendî, eserin başında İsferyâinî'yi şöyle tanımlamaktadır: “İsâmüddîn akıllı, zeki ve ediptir. Allah, lütfuyla muamelede bulunsun.” Taşkendî'nin İsferyâinî'nin *Mizânül edeb*'deki görüş ve ifadelerini şerh ederken birçoğunda ona muvafık görüş belirttiğini görülmektedir. Bunların bir kısmında İsferyâinî'nin benimsediği görüşü açıkça ifade ederken bir kısmında ise tercih ettiği görüşünü gerekçelendirerek ona katıldığına işaret etmiştir. Bu anlamda da onun İsferyâinî'den etkilendiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.¹⁶⁵

b) Molla Zâde Muhammed b. Abdillâh eş-Şehrezûrî el-Kürdî (ö. 1084/1673): Bursa Ulu Cami'de derse vermiştir. Kürdî efendi olarak anılmaktadır.¹⁶⁶ İsferyâinî'nin *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*'ye yaptığı hâşiye üzerine *Haşiye 'ala haşiyeti'l-'İsâm 'ale'l- Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye li'l-câmî* adında bir çalışması vardır. Molla Zâde, bu haşiyesinde bazı meselelerde İsferyâinî'ye muvafık olarak görüş belirtmiştir. Bazı meselelerde ise İsferyâinî'yi sert bir dille eleştirdiği de olmuştur.¹⁶⁷

c) Muhammed b. Mûsâ el-Kudukî ed-Dâğıstânî (ö. 1120/1708) muhakkik ve müdekkik olarak nitelenmektedir. Gazî Muhammed eş-Şûhî onu şöyle methetmiştir: “*Kamil, müdekkik, affolunmuş şeyh el-Kudukî Allah onu insanlar için bir nimet olarak yaratmıştır. İlim öğreten ve öğrenen herkes için mutluluk ve neşedir. Çünkü her bir kelimesi inci gibi çok değerlidir.*”¹⁶⁸ Kudukî, İsferyâinî'nin araştırma konusu yaptığımız eseri üzerine bir haşiye çalışması yapmıştır.¹⁶⁹ Kudukî, bu çalışmasında birçok meselede İsferyâinî'nin

¹⁶⁵ Şemsüddîn Muhammed et-Tâşkendî, '*Ucâletü'l-beyân fî şerhi'l-Mizân*, 54040 (54040), vr. 2a, 69b, 70b, 71a, 89b, 91b.

¹⁶⁶ Bâbânî, *Hediyetu'l-'ârifîn*, 2/293; Muhammed Ali es-Siverekî, *Mu'cemu A'lami'l-Ekrâd* (Süleymaniye: Müessesetü Jin, 2006), 615.

¹⁶⁷ Muhammed el-Kürdî Molla Zâde, *Haşiyetün ala haşiyeti'l-'İsâm ale'l-fevaidi'd-diyaiyye li'l-cami* (34 Nk 4530/1), 27b, 28b, 55a, 58b, 67b, 69b, 71a, 89b, 105a, 107a, 110a.

¹⁶⁸ <https://telegram.me/s/favaiddag?before=520>, 13. 11. 2022.

¹⁶⁹ Habeşî, *Câmiu's-şürûhi ve'l-havâşî*, 2/1666.

görüşlerini benimsemekle beraber yeri geldiğinde onun eleştirmekten kaçınmamıştır.¹⁷⁰

d) Muhammed Emîn b. Muhammed el-Üsküdârî (ö. 1151/1738): Dil ve akıl ilimlerinde kendisinden söz ettiren bir Osmanlı âlimidir.¹⁷¹ Üsküdârî'nin, İsferyâî'nin değerlendirme konumuz olan haşiyesi üzerine bir haşiyeye çalışması mevcuttur. O, bu çalışmasında İsferyâî'nin gerek Molla Câmi'nin ifadelerine yönelik değerlendirmelerine gerekse nahvî meselelerle ilgili tercihlerine yönelik açıklamalar yaparak bunların birçoğunda ona muvafık tercihte bulunmuştur.¹⁷²

e) Ebü'l-İrfân Muhammed b. 'Alî es-Sabbân (ö. 1206/1792): Arap dili ve edebiyatında ün yapmış Mısırlı bir âlimdir. Klasik dönem medreselerinde çokça okutulan ve müracaat edilen birçok eser üzerinde haşiyeye çalışmaları bulunmaktadır. Bunlardan en önemli olanlardan biri şüphesiz İsferyâî'nin Semerkandî'nin *er-Risâletü's-Semerkandiyye* yazdığı şerhin haşiyesidir. Özellikle Arap dili ilimlerinde birbirlerinde kıymetli eserler telif eden Sabbân'ın asıl şöhreti Ebü'l-Hasen Nûruddîn el-Üşmûnî'nin (ö. 918/1513) İbn Mâlik'in *Elfiyye*'sine yazdığı şerhin haşiyesiyle elde etmiştir. Sabbân, söz konusu eserinde İsferyâî'ye "العصام" lakabıyla atıf yaparak ondan nakilde bulunmuş ve bunların önemli bir kısmında onun görüşleri doğrultusunda tercih yapmıştır.¹⁷³

Yine yukarıda zikredilen âlimler kadar olmasa da bazı dilbilimciler İsferyâî'nin görüşlerini nakletmiş ve ondan önemli ölçüde etkilenmişlerdir. Söz gelimi Kuşadalı Şeyh Mustafa (ö. 1085/1674 [?]) *Hâşiyetü Adalı 'ale'l-İmtihân* adlı eserinin pek çok yerinde İsferyâî'yi "القاضي العصاب" lakabıyla atıf yaparak birçok görüşünü nakletmiştir.¹⁷⁴ Zeynîzâde Hüseyin Efendi (ö. 1172/1759) *Ta'lîku'l-fevâid 'alâ i'râbi'l-'Avâmil* isimli kitabında "على ما حَقَّقَهُ" , "القاضي العصاب" , "على ما دَقَّقَهُ القاضي العصاب" , "على ما ذَكَرَهُ القاضي العصاب" , "إِرْتِضَاءَهُ" ,

¹⁷⁰ Muhammed b. Musa el-Kudukî, *Hâşiyetü'l-Kudukî 'alâ Hâşiyeti'l-İsâm 'ala'l-Câmî* (Bursa: Ferâidci Zade Matabaası, 1310), 27, 32, 37, 42, 49, 55, 62, 65, 71, 77 vd.

¹⁷¹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 9/79.

¹⁷² Muhammed Emin el-Üsküdârî, *Hâşiyetu Muhammed Emin 'alâ hâşiyeti 'İsâmiddîn* (İstanbul: Dersaadet, 1310), 62, 69, 78, 81, 257, 267, 281, 300, 306, 318, 331, 339, 340.

¹⁷³ Ebü'l-İrfân Muhammed b. 'Alî es-Sabbân, *Hâşiyetü 'alâ Şerhi'l-Üşmûnî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417), 1/31, 51, 2/428, 3/209, 230, 353, 377.

¹⁷⁴ Mustafa Adalı, *Hâşiyetü Adalı 'ale'l-İmtihân* (Midyat: Dâru Tahkîki'l-Kitâb, 2021), 144.

”الْفَاضِلُ الْعِصَامُ“، ”قَالَ عَنْ الْفَاضِلِ الْعِصَامِ“ gibi tabirler kullanarak İsferyâynî'nin pek çok görüşünü nakletmiş ve tercihe şayan bulmuştur.¹⁷⁵ Abdülhamid Harpûti (ö. 1320/1902) *Hâşiyetü'l-ḥarbûtî 'alâ Tühfeti'l-'avâmil* eserinde “على ما صرَّحَ” “بِهِ الْفَاضِلُ الْعِصَامُ”, “كَذَا ذَكَرَهُ الْفَاضِلُ الْعِصَامُ”, “قَالَ الْفَاضِلُ الْعِصَامُ” ve yukarıda zikredilen benzer ifadeler kullanarak İsferyâynî'ye atıfta bulunmuştur.¹⁷⁶ Hepsinin isimlerini zikredemeyeceğimiz pek çok kişi İsferyâynî'ye atıfta bulunarak görüşlerini değerlendirmiştir. Bu da sonrakilere üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır.

1.4.4. Nahiv İlmiyle İlgili Çalışmaları

Bilindiği üzere âlimlerin belli bir ilimdeki yetkinliğini ve önemini yansıtan en önemli husus, şüphesiz o ilimde telif ettiği çalışmalardır. Nitekim bir âlimin herhangi bir ilimle ilgili anlayışı, metodu ve fikirleri sonraki kuşaklara aktarılması verdiği eserler vasıtasıyla mümkün olmaktadır. Bu kapsamda İslâm tarihi boyunca her dönemin âlimleri mütehasıs oldukları ilimde veya ilimlerde çalışmalara ağırlık vererek adeta birbirleriyle yarışmış ve ilim dünyasına kıymetli eserler bırakmıştır. Bu eserler, ilim erbabı tarafından istinsah edilerek çoğaltıldığı gibi hem öğretimde hem yeni yapılan çalışmalarda kaynak olarak onlardan istifade edilmiştir. İşte telif ettiği eserlerle sonrakilere üzerine önemli bir etki bırakan ve İslâmî ilimlerin hemen her dalının gelişimine katkı sunan önemli simalardan biri İsferyâynî'dir. Burada İsferyâynî'nin nahiv ilmiyle ilgili elimize ulaşan eserleri çerçevesinde bu ilme yaptığı katkıyı ele alacağız.

a) *Şerhu'l-Kâfiye fi'n-nahv*: İbn Hâcib'in meşhur *el-Kâfiye* metni üzerine yazılmış bir şerh çalışmasıdır. İsferyâynî bu eserini Emîr Yâr Muhammed b. Emîr Cân Vekâyî'ye takdim etmiştir. Âdeti olduğu üzere eserin önsözünde “*İsâmüddîn olarak meşhur olan İbrahim b. Muhammed b. 'Arâbşâh söylüyor*” ifade ederek bunun kendisine ait olduğunu net bir şekilde belirtmiştir.¹⁷⁷ İsferyâynî, eserde İbn Hâcib'in *el-Kâfiye*'si üzerine yazılan en önemli şerhlerden biri olan Radî el-Esterâbâdî'nin şerhinden çokça nakilde

¹⁷⁵ Hüseyin Efendi Zeynizâde, *Ta'liku'l-fevâdıl 'alâ i'râbi'l-'Avâmil*, thk. Muhammed b. Yunus Hânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 61.

¹⁷⁶ Abdülhamid Harpûti, *hâşiyetü'l-ḥarbûtî 'alâ Tühfeti'l-'avâmil*, thk. Ahmet Gemi (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2019), 430.

¹⁷⁷ İsferyâynî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 33.

bulunmuş ve birçok konuda Radî'ye itiraz ederek onu eleştirmiştir. Bu kapsamda eserde yüz elliden fazla yerde Râdî'nin isminin geçmesi önem arz etmektedir.¹⁷⁸ Eser müracaat edilen kaynaklar arasında da yer almıştır. Nitekim eseri tahkik edenin tespitine göre onun farklı kütüphanelerde otuz farklı el yazma nüshasının bulunması ilim erbabınca itimat edildiğinin en net göstergesidir.¹⁷⁹ Ayrıca bazı nahiv âlimlerinin üzerine haşiye yazmaları da onun kıymet-i ilmiyesini ortaya koymaktadır. Üzerine yazılmış haşiyelerin bir kısmının müellifleri bilinirken bir kısmının ise bilinmemektedir. Müellifleri bilinenler şunlardır:

- İsâ b. Muhammed es-Safvî el-İcî (ö. 955/1548): *Hâşiye 'alâ şerhi'l-İsâm*.
- İbrahim b. Muhammed b. İsâ es-Sa'îdî (ö. 1079/1668): *Tecrîdü'l-hâşiye li'l-İsâm 'ale'l-Kâfiye li İbni'l-Hâcib fi'n-nahv*.¹⁸⁰
- Abdullah Dümülcî Zâde: *Hâşiye 'ale'l-İsâm 'ale'l-Kâfiye*.¹⁸¹

İsferâyînî'nin bu eseri Muhammed Bâsıl 'Uyûnû's-Sûd'un tahkikiyle Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye matbaası tarafından yayınlanmıştır.

b) *el-Ferîd fi'n-nahv* ve *Şerhü'l-Ferîd fi'n-nahv*: İsferâyînî, şerhin mukaddimesinde hem metnin hem de şerhin ismini ve kendisine aidiyetlerini açık bir biçimde belirtmiştir. Telif amaçlarını ise şöyle ifade etmiştir: “*Fasder köyünde beni kollayıp gözeten devlet yetkilisi, torunlarının eğitim-öğretimi için benden yararlı bir kitabın yazılmasını istedi. Ben de bu eşsiz muhtasarı telif ettim. Onları mutlu etmek için elimden geleni yaptım. Hamdolsun el-Ferîd isimlendirmeye laik bir şey ortaya çıktı. Çok önemli bulduğum için şerh etmek istedim.*”¹⁸² *el-Ferîd* metni oldukça kısa ve öz ifadelerle ele alınmıştır. Zaten İsferâyînî, metni talebelerin nahiv kaidelerini kolay bir biçimde ezberlemeleri için ihtilaflı görüşler ve vecihlere yer vermeyip mümkün mertebe kısa tuttuğunu

¹⁷⁸ İsferâyînî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 16, 21, 27, 28, 30, 34, 41, 48, 51, 68, 71, 72, 99, 101, 103, 106, 117, 119, 122, 125, 126, 127 vd.

¹⁷⁹ İsferâyînî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 25-26.

¹⁸⁰ İsferâyînî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 26; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, 1/105, 104,

¹⁸¹ İsferâyînî, *Şerhu'l-ferîd*, 51.

¹⁸² İsferâyînî, *Şerhu'l-ferîd*, 108-109.

belirtmiştir.¹⁸³ Ayrıca o, metinde önceki muhtasar metinlerin tasnifine muhalif olarak nahiv konularını kendine özgü bir tertiple kaleme almıştır.

Eser bir mukaddime ve üç bölümden oluşmaktadır. Mukaddimede, eserin telif amacından sonra hamd ve salavatın önemine dair hadisler ve bunların açıklanması yapılmıştır. Sonrasında metinde zikredilen hamd ve salavat ile ilgili ifadelerin, dil ve belagat açısından tefsir ve tahlillerini edebî bir tarzla yapmıştır.¹⁸⁴ Birinci bölümde amel eden fiil, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-i müşebbehe, ef'alü't-tafdîl, masdar, cevâzim ve nevâsib gibi 'âmiller ve bunlara ilişkin malumat verilmiştir.¹⁸⁵ İkinci bölümde mebnî ve mu'rab ma'mûllere ilişkin bilgiler verilmiştir.¹⁸⁶ Üçüncü bölümde ise amel etmeyen harfler ve taklid edilen sesler gibi 'âmil ve mamul olmayan şeylerden bahsedilmiştir.¹⁸⁷ Muhammed Sâbit b. Abdillâh el-Kayserî er-Rûmî (ö. 1311/1893), *Mu'în musta'în fi tercemeti Şerhi'l-Ferîd li'l-'İsâm* adıyla tercüme etmiştir.¹⁸⁸ Eser Nûri Yâsîn Hüseyin tarafından tahkik edilerek basılmıştır.

c) *Mîzânü'l-edeb: (fi'l-'ulûmi's-selâse: eş-Şarf ve'n-nahv ve'l-belâga):* İsminden anlaşıldığı üzere sarf, nahiv ve belagat ilimlerini ihtiva etmektedir. İsferyâinî, mukaddimede eserin ismini ve telifine sebep olan olayı şu şekilde anlatmıştır: “*Bu çalışmanın ismi Mîzânü'l-edeb fi lisâni'l-'arab'dır. Temel meseleleri ihtiva etmektedir. Belagatin esası sayılan temel delilleri öğretmektedir... Akıllı, edip, zeki ve mahir birisinin -Allah cemaliyle ona uzun ömürler versin ve kemaliyle yüksek derceler nasip etsin- isteği üzerine doktorun, sevdiğini tedavi eder gibi bir anlayışla bu çalışmaya başladım.*”¹⁸⁹ Eser, Arap diline ilişkin üç temel ilimle ilgili kaideleri özlü ifadelerle içermesi oldukça öne arz etmektedir.

¹⁸³ İsferyâinî, *Şerhu'l-ferîd*, 90-91.

¹⁸⁴ İsferyâinî, *Şerhu'l-ferîd*, 107-19.

¹⁸⁵ İsferyâinî, *Şerhu'l-ferîd*, 121-386.

¹⁸⁶ İsferyâinî, *Şerhu'l-ferîd*, 389-454.

¹⁸⁷ İsferyâinî, *Şerhu'l-ferîd*, 457-509.

¹⁸⁸ Bâbânî, *Hediyyetu'l-'ârifin*, 2/393.

¹⁸⁹ İsferyâinî, *Mîzânü'l-edeb*, 47.

Muhammed Mîrek et-Taşkendî *'Ucâletü'l-beyân* adıyla şerh etmiş ve *Şerhu Mîzâni'l-edeb* adıyla yayınlamıştır.¹⁹⁰

d) *Hâşiyetü'l-İşâm 'ale'l-Câmî*: Molla Câmî'nin *el-Kâfiye*'si üzerine telif ettiği şerh ile ilgili yazılan onlarca haşiyeler arasında en önemlilerden biridir. Bir sonraki başlıkta bu çalışmaya ilişkin detaylı bilgi verileceğinden burada bu kadarıyla yetineceğiz.

1. 5. *'İşâm 'ale'l-Câmî*'nin Genel Özellikleri ve Nahiv İlmindeki Önemi

Nahiv ilmi alanında tarih boyunca birçok dilbilimci yetişerek birbirlerinden kıymetli eserler telif etmişlerdir. Ancak bütün dilbilimcilerinin eserleri aynı etkiye sahip olmuş değildir. Aynı şekilde her bir dilbilimcinin farklı eserleri de aynı tesire sahip olmamıştır. Eserlerin tesiri, ilgili olduğu ilme katkısına paralel olmuştur. Buna göre bir kısım dilbilimcinin ele aldığı çalışmalar, sonrakilerin iltifatına mazhar olmuş ve klasik döneme ait onlarca el yazma nüshası bulunmuştur. Bunun yanı sıra şerh, haşiyeye vb. pek çok çalışmaya konu olmuş; hem ders kitabı olarak okutulmuş hem de müracaat edilen temel kaynaklar arasında kabul edilmiştir. Buna mukabil bir kısım dilbilimcinin çalışmaları sonrakiler üzerine böyle bir etki yapmış değildir. Sözü ettiğimiz durum aynı dilbilimcin farklı eserleri için de geçerlidir.

İsferâyînî de diğer ilimlerde olduğu gibi nahiv ilminde de şerh, haşiyeye özgün olmak üzere ondan fazla değişik eserler telif etmiştir. Fakat bu eserlerin hiç biri inceleme konumuz olan *'İşâm 'ale'l-Câmî* adlı eseri kadar etki etmemiştir. İsferâyînî bu eserini şu edebî ifadelerle methetmiştir: *“Yıldızların parlaklıklarını soluklaştıran güneş gibi diğer kitapların incilerini/kıymetli malumatlarını gölgede bırakmaktadır. Nitekim el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye'yi süsleyen bilgilere muhtevidir. Kimse onu methetmekten uzak kalmaz. Onu ayıplayacak veya kötüleyecek birinin bulunması düşünülemez. İnatçılık yapmaksızın ona bakan hiçbir büyük şahsiyet onu reddetmez. Zira o örneksiz birçok yenilik içermektedir. Ona meyledip onun gizli güzelliğine muttali olan her mükemmel akıl sahibi güzel bilgiler elde etmektedir. Taklid boyunduruğundan kurtulmayanlar istediğini söylesinler, onlarla tartışacak değiliz. İyi niyet amacı gütmeyen ondan uzak dursun.*

¹⁹⁰ Bu eserle ilgili geniş bilgi için bk. Muhammed Faruk Culum, *'İsâmuddîn el-İsferâyîni'nin Mîzânu'l-Edeb'i (Nahiv bağlamında)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi / SBE., Yüksek Lisans, 2022), 20-37.

Bize düşen böyleleriyle vedalaşmaktır. Saadet ehli ondan faydalanmaktadır. Şekavet ehli ise ondan mahrum kalmaktadırlar.”¹⁹¹ Zaten eserin farklı kütüphanelerde bulunan çok sayıda el yazma nüshasının yanı sıra üzerine birçok haşiye çalışmasının bulunması onun kıymet-i ilmiyesini açıkça ortaya koymaktadır. Bu başlıkta söz konusu haşiyenin genel özellikleri tanıtılacak, ardından nahiv ilmindeki önemine temas edilecektir.

1.5.1. Genel Özellikleri

1.5.1.1. İsmi ve Müellife Aidiyeti

İsferâyînî, bu eserinden “*el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye* ile alakalı yazılmış bir takım haşiyeler” şeklinde bahsetmiştir.¹⁹² Tarih ve biyografi kaynaklarında ise farklı isimlerle anılmıştır. Aynı şekilde değişik kütüphanelerde bulunan el yazma nüshaları da farklı isimlerle kaydedilmiştir. Buna göre eser, “*حَاشِيَةُ الْحَاشِيَّةِ*”,¹⁹⁴ “*حَاشِيَّةُ عِصَامٍ عَلَى شَرْحِ الْكَافِيَةِ لِلْجَامِي*”,¹⁹³ “*عِصَامُ الدِّينِ عَلَى شَرْحِ الْجَامِي*”,¹⁹⁵ “*حَاشِيَّةُ عِصَامٍ عَلَى الْجَامِي*”, “*حَاشِيَّةُ عَلَى الْجَامِي*”, “*عِصَامِيَّةٌ عَلَى شَرْحِ الْكَافِيَةِ لِلْجَامِي*”,¹⁹⁶ “*حَاشِيَّةٌ عَلَى الْفَوَائِدِ الصِّبَايِيَّةِ فِي شَرْحِ الْكَافِيَةِ*”,¹⁹⁷ gibi isimlerle zikredilmiştir. Fakat daha çok “*عِصَامُ عَلَى الْجَامِي*” olarak anılmaktadır. Nitekim farklı tarihlerde yapılan baskıları da genellikle bu isimle çıkmıştır.

Eserin kendisine ait olduğuna gelince bu, şüphe götürmeyecek derecede muhakkaktır. Nitekim İsferâyînî, diğer eserlerinin çoğunda olduğu gibi bu eserin mukaddimesinde “*فَيَقُولُ الْعَبْدُ الْمُتَقَرُّ إِلَى اللَّهِ الْعَنِي عَنِ الْعَالَمِينَ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ*”¹⁹⁸ şeklinde bir ifade kullanarak eserin kendisine ait olduğunu net bir biçimde ifade etmiştir. Yine ondan bahseden birçok tarih ve biyografi kaynakları da farklı isimlerle

¹⁹¹ İsferâyînî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 2.

¹⁹² İsferâyînî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 2.

¹⁹³ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 5/282.

¹⁹⁴ 'İsâmüddîn 'Usmân b. 'Alî b. Murad el-Ömerî, *er-Ravdü'n-nadr fî tercemeti üdebâi'l-'aşr*, thk. Selim Neimî (Bağdat: el-Macmau'l-İlmi el-İrârkî, 1395), 3/235.

¹⁹⁵ Habeşî, *Câmiu'ş-şürûhi ve'l-havâşî*, 2/1665; Yûsuf b. İlyân Serkis, *Mu'cemü'l-matbû'âti'l-'Arabîyye ve'l-mu'arreb* (Mısır: Matbaatu Serkis, 1346), 2/1331.

¹⁹⁶ Komisyon, *Mu'cemu târîh*, 1/66.

¹⁹⁷ Komisyon, *Mu'cemu târîh*, 1/69.

¹⁹⁸ İsferâyînî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 2.

de olsa eseri kendisine nispet etmişlerdir.¹⁹⁹ Ayrıca bu husus eserle ilgili yazılan haşiyelerin bir kısmında da açıkça belirtilmiştir. Örneğin Molla Zâde el-Kürdî *‘İsâm ‘ale’l-Câmî* üzerine yazdığı çalışmasında “*Bu, el-Hâşiyetü’l-‘İsâmiyye’ye layık olan bazı önemli haşiyeler ve mükemmel araştırmalardır.*”²⁰⁰ söyleyerek sözü geçen haşiyenin İsferyâinî’ye ait olduğunu belirtmiştir. Muhammed el-Üsküdârî söz konusu haşiyenin İsferyâinî’ye aidiyetini şöyle ifade etmiştir: “*Bu, faziletli, muhakkik, olgun, müdekkik ‘İsâmüddîn el-İsferyâinî’nin el-Fadilü’l-Câmî olarak bilinen el-Mevlâ el-‘Arif’in, meşhur allame İbn Hâcib’in el-Kâfiye metnine yazdığı el-Fevâ’idü’z-Žiyâ’iyye adlı eseri üzerine yazdığı haşiyelerle ilgili bir takım haşiyelerdir.*”²⁰¹

1.5.1.2. El Yazma Nüshaları

Bilindiği üzere herhangi bir eserin ilgili olduğu ilme katkısını ve o ilimdeki önemini yansıtan en belirgin özelliklerden biri farklı el yazma nüshalarının çokluğudur. Nitekim bir eserin değişik yerlerde farklı müstensihler tarafından birçok kez istinsah edilmiş olması hem o eserin birçok yerde okutulmuş olduğunu hem de çok sayıda kişi tarafından istifade edildiğini göstermektedir. Söz gelimi İsferyâinî Mâverâünnehir bölgesinde ilmî faaliyetlerini yürüten bir âlim olduğu halde bahse konusu eseri İslâm dünyasının farklı bölgelerinde yaşayan âlimler tarafından istinsah edilmiş ve birçok çalışmaya konu edilmiştir. Bu da eserin yaygın bir biçimde istifade edildiğini ve ilgili olduğu ilme önemli katkı sunduğunu ortaya koymaktadır. Esrin bazı kütüphanelerde kayıtlı el yazma nüshaları aşağıdaki gibidir:

- Merkezü’l-Melik Faysal li’l-bühûsi ve’d-dirâsâti’l-İslâmîyye Riyad: nr. 03517, 03616, 04677, 07066, 07076, 07162, 07430, 1-07018, 07928, 09698, 11560, 14032.²⁰²

- Fihrisü’l-Ezheriyye, Mısır: 337257.²⁰³

¹⁹⁹ Çelebî, *Keşfü’z-ẓunun*, 2/1370; Bâbânî, *Hediyetu’l-‘arifîn*, 2/565; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-mü‘ellifîn*, 12/50; Merkezi’l-Melik Faysal, *Hazânetü’t-türâs fihrisu mahtûtat*, 10/620.

²⁰⁰ Molla Zâde, *Haşiyetün ‘alâ haşiyeti’l-İsam*, 2a.

²⁰¹ Üsküdârî, *Hâşiyetu Muhammed Emin ‘alâ hâşiyeti ‘İsâmiddîn*, 2.

²⁰² Merkezi’l-Melik Faysal, *Hazânetü’t-türâs fihrisu mahtûtat*, 1/159; 5/584; 7/913; 11/405; 11/415, 11/502, 11/958; 14/968; 16/282; 19/536; 32/302; 106/857.

²⁰³ Multakâ ehli’l-hadîs, *Fihrisü’l-Ezheriyye* (Mısır, ts.), 427.

- Raşid Efendi Kütüphanesi, Kayseri: nr. 9316, 26149, 26658.²⁰⁴
- İzmir Milli Kütüphane: nr. 1294, 1796.²⁰⁵
- Mektebetü'l-avkâfi'l-'amme, Musul: nr. 1474, 1522, 4406.²⁰⁶
- İstanbul Atıf Efendi Yazma Eser Ktp.: nr. 001905.²⁰⁷
- el-Mektebetü'l-Kâdiriyye, Bağdat: 916.²⁰⁸
- Câmî'atu Melik Suud (Kısmü'l-mahtûtat), Riyad: 1 /7018.²⁰⁹
- Topkapı Ktp., İstanbul: 002269.²¹⁰
- Amcazâde Hüseyin Paşa Ktp., İstanbul: 1086.²¹¹
- Zeytinoğlu Halk Ktp., Kütahya: TAEKAR2925, 001177.²¹²
- Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp., Afyon: 017781, 017793, 017794, 017795, 018086.²¹³
- İkinci Sultan Mahmut Ktp., Kıbrıs: 843, 1617, 1665, 1827, 960.²¹⁴
- Astan Quds Razavi, Meşhed/İran: 14292, 14824, 3802, 14130, 14775, 13906, 3803, 14348.²¹⁵
- Hazanetu Câmî'ati'z-Zeytûne, Tunus: 6133, 6759, 4011,4012 , 4008 , 4009, 997008814282505171.²¹⁶

²⁰⁴ Komisyon, *Mu'cemu târih*, 1/66.

²⁰⁵ Komisyon, *Mu'cemu târih*, 1/66.

²⁰⁶ Komisyon, *Mu'cemu târih*, 1/66.

²⁰⁷ <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>, 30.11.2022.

²⁰⁸ *Mu'cemu târih*, 1/66.

²⁰⁹ <https://makhtota.ksu.edu.sa/search/0>, 30.11.2022.

²¹⁰ <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>, 30.11.2022.

²¹¹ Komisyon, *Mu'cemu târih*, 1/66.

²¹² [http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/detailnonmodal/ent:\\$002f\\$002fSD_ILS:1379733/ada?qu=isam&ic=true&ps=300](http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/detailnonmodal/ent:$002f$002fSD_ILS:1379733/ada?qu=isam&ic=true&ps=300), 30.11.2022.

²¹³ <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>, 30.11.2022.

²¹⁴ Komisyon, *Mu'cemu târih*, 1/66.

²¹⁵ Komisyon, *Mu'cemu târih*, 1/66.

²¹⁶ Komisyon, *Mu'cemu târih*, 1766;
https://www.nli.org.il/ar/books/NNL_ALEPH997008814282505171/NLI, 30.11.2022.

- Halil Hamit Paşa Ktp., Isparta: 001971.²¹⁷
- Milli Kütüphane, Ankara: 06 Mil Yz A 5418.²¹⁸
- Atıf Efendi Yazma Eser Ktp., İstanbul: 34 Atf 2457, 34 Atf 2458.²¹⁹
- Nuruosmaniye Yazma Eser Ktp., İstanbul: 34 Nk 4536, 34 Nk 4537, 34 Nk 4539, 34 Nk 4540, 34 Nk 4541, 34 Nk 4542.²²⁰
- Eskişehir İl Halk Ktp.: 000534, 000552.²²¹
- Akşehir Ktp.: 000281.²²²
- Giresun İl Ktp.: 001172/2.²²³
- İskilip Halk Ktp.: 000875.²²⁴

1.5.1.3. Kaynakları

İsferâyîni sözü edilen haşiyesinde birçok âlime atıf yaptığı gibi çok sayıda kaynaktan da istifade etmiştir. O, kaynak belirtirken bazı yerlerde sadece kaynak veya müellif ismini zikrederken bazı yerlerde ise kaynak ve müellif isimlerini birlikte vermiştir. Eser nahiv ilmine ilişkin olduğu için İsferâyîni'nin atıfta bulunduğu kaynaklar arasında nahiv ile ilgili kaynaklar daha ağırlıktadır. Nahiv kaynaklardan ise Basra ekolüne ait eserler çoğunluktadır. İsferâyîni'nin nakilde bulunduğunu tespit ettiğimiz kaynakları müellifleriyle beraber şöyle sıralamamız mümkündür:

- Zemahşerî (ö. 538/1144): *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl ve el-Mufaşşal fi şinâ'ati'l-i'râb.*²²⁵

²¹⁷ <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>, 30.11.2022.

²¹⁸ <http://yazmalar.gov.tr/eser/hasiye-alal-fevaidiz-ziya%C3%AEye/132773>, 30.11.2022.

²¹⁹ <http://yazmalar.gov.tr/eser/hasiyetun-alel-cami/162342>, 30.11.2022.

²²⁰ <http://yazmalar.gov.tr/basit-arama/sayfa/9?q=iSAM%C3%9CDD%C4%B0N>, 30.11.2022.

²²¹ <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>, 30.11.2022.

²²² <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>, 30.11.2022.

²²³ <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>, 30.11.2022.

²²⁴ <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>, 30.11.2022.

²²⁵ İsferâyîni, *İsâm 'ale'l-câmî*, 6, 10, 17, 20, 29, 73.

- Ebü'l-Feth el-Mutarriżî (ö. 610/1213): *el-Muğrib fî tertîbi'l-Mu'rib*.²²⁶
- Ebü'l-Bekâ el-Ukberî (ö. 616/1219): *el-Lübâb fî 'ileli'l-binâ'i ve'l-i'râb*.²²⁷
- Ebü Ya'kûb es-Sekkâkî (ö. 626/1229): *Miftâhu'l-'ulûm*.²²⁸
- İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249): *el-Îzâh fî şerhi'l-Mufaşşal ve Muhtaşarü'l-uşûlî*.²²⁹
- Radiyyüddîn Hasen b. Muhammed es-Sâgânî (ö. 650/1252): *el-'Ubâbü'z-zâhir ve'l-lübâbü'l-fâhir*.²³⁰
- Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî (ö. 685/1286): *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl (Tefsîru'l-Beyzâvî)*.²³¹
- İbn Hişâm el-Ensârî (ö. 761/1360): *Muğni'l-lebib 'an kütübi'l-e'ârib*.²³²
- İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274): *Teshîlü'l-Fevâ'id ve tekmilü'l-Makâşid ve Şerhu't-Teshîl*.²³³
- 'Adudüddîn el-Îcî (ö. 756/1355): *el-Fevâ'idü'l-Gıyâşiyye*.²³⁴
- Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî (ö. 792/1390): *Şerhu Telhîşi'l-Miftâh, (eş-Şerhu'l-mu'tavvel), Şerhu'ş-Şemsiyye fî'l-mantîk ve Hâşiye 'alâ Şerhi Muhtaşarü Müntehe's-sûl*.²³⁵

²²⁶ İsferyâinî, 'İsâm 'ale'l-câmî, 137.

²²⁷ İsferyâinî, 'İsâm 'ale'l-câmî, 1135, 95.

²²⁸ İsferyâinî, 'İsâm 'ale'l-câmî, 126.

²²⁹ İsferyâinî, 'İsâm 'ale'l-câmî, 18, 21, 29.

²³⁰ İsferyâinî, 'İsâm 'ale'l-câmî, 136259.

²³¹ İsferyâinî, 'İsâm 'ale'l-câmî, 7.

²³² *Muğni'l-lebib 'an kütübi'l-e'ârib* adlı eser hakkında detaylı bilgi için bk. Mahmut Tekin, *Molla Halil es-Si'irdî ve el-Kâmûsu's-Sânî fî'n-Nahv ve's-Sarf ve'l-Me'ânî Adlı Eseri*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2020, 90; Mahmut Tekin, Sibeveyh İle Ebu'l-Hasan el-Ahfeş Arasında İhtilâflı Olan Meseleler "İbn Hişâm'ın Muğni'l-Lebib Adlı Eseri Bağlamında", *İslâmî İlimler Dergisi* 17/2 (2022), 69-86; İsferyâinî, 'İsâm 'ale'l-câmî, 117, 281.

²³³ İsferyâinî, 'İsâm 'ale'l-câmî, 26, 95, 236, 280.

²³⁴ İsferyâinî, 'İsâm 'ale'l-câmî, 245.

- Ebü'l-Hasen es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413): *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*.²³⁶
- Muhammed b. Ya'küb el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415): *el-Kâmûsü'l-muhtâf*.²³⁷
- Şihâbüddîn Ahmed ed-Devletâbâdî (ö. 849/1445): *el-İrşâd fi'n-nahv ve el-Havâşi'l-Hindiyye*.²³⁸
- Ebû Bekr el-Leysî es-Semerkindî (ö. 888/1483'ten sonra): *Şerhu'r-Risâleti'l-'Adudiyye*.²³⁹
- Abdurrahmân el-Câmî (ö. 898/1492): *el-Hâşiye 'ale'l-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*.²⁴⁰

1.5.2. Nahiv İlimindeki Önemi

Herhangi bir eserin ilgili olduğu ilimdeki değeri sonraki ulemâ ve araştırmacıların o esere verdikleri değer ve itibarla anlaşılmalıdır. Yani ilim erbabı bir esere itimat edip kendi görüşlerinin desteklenmesi için kaynak göstermesi onu çalışmalara konu yapması o eserin önemini göstermektedir. Zira bir eserin ilgili olduğu ilimdeki önemi ve değeri ancak bu gibi vesilelerle ortaya konulabilir. Sonraki ulemâ tarafından itibar görmeyen birçok eser yok olmaya mahkûm olmuştur. İnceleme konumuz olan *İşâm 'ale'l-Câmî* de ilim erbabı arasında itibar görmüş güzide bir çalışmadır. Eser, medreselerde ders kitabı olarak okutulduğu gibi yardımcı kaynak olarak da istifade edilmiştir. Aynı zamanda haşiye türü çalışmalara da konu olmuştur.

1.5.2.1. Ders Kitabı Olarak Okutulması

İbn Hâcib'in *el-Kâfiye*'si veya Molla Câmî'nin şerhi kadar yaygın olmasa da İsferyânî'nin bahse konu ettiğimiz çalışmasının medreselerde rağbet gördüğü ve ders olarak okutulduğu görülmektedir. Bilhassa Molla

²³⁵ İsferyânî, *İşâm 'ale'l-câmî*, 25, 23, 90, 143, 245.

²³⁶ İsferyânî, *İşâm 'ale'l-câmî*, 164.

²³⁷ İsferyânî, *İşâm 'ale'l-câmî*, 5, 9, 10, 16, 18, 19.

²³⁸ İsferyânî, *İşâm 'ale'l-câmî*, 51, 133, 222, 223, 227.

²³⁹ İsferyânî, *İşâm 'ale'l-câmî*, 9.

²⁴⁰ İsferyânî, *İşâm 'ale'l-câmî*, 33, 34, 38, 124.

Câmî'nin şerhiyle birlikte yardımcı kaynak olarak veya ondan sonra müstakil olarak okutulduğu bilinmektedir.²⁴¹ Muhammed Halîl el-Murâdî, (ö. 1206/1791) Ahmed b. Muhammed el-Bâkânî en-Nablusî'nin (ö. 1195/1781) Mûsâ b. Es'ad el-Mehâsinî'nin (ö. 1173/1759) derslerine katıldığı ve yanında Molla Câmî'nin şerhiyle birlikte 'İsâm'ın haşiyesinin tamamını okuduğunu aktarmaktadır.²⁴² Keza Molla Abdullah el-Bahrîkî de 'İşâm 'ale'l-Câmî'yi ders olarak okuyan bazı âlimlerden bahse etmiştir. Bunların isimleri şu şekildedir:

- Fasîh Piruddîn İbrahim b. Sıbgatillah es-Sağîr b. Es'ad el-Hayderî el-Kürdî (ö. 1300/1882).

- Abdurrahman b. Muhammed b. Molla İbrahim b. Molla 'Alî b. Molla Yusuf el-Pencevînî (ö. 1319/1902).

- Bahaüddîn Ahmed b. Molla Tayyib b. Molla Muhammed b. Molla İsmâîl el-Kûyî (ö. 1350/1931).²⁴³

Osmanlı medreselerinde gerek ders olarak gerekse Molla Câmî'nin *el-Fevâ'idü 'z-Zîyâ'iyye*'si ile birlikte okutulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim başta İstanbul olmak üzere Osmanlı'nın hâkimiyet sürdüğü yerlerin farklı kütüphanelerinde çok sayıda el yazma nüshasının ve Osmanlı matbaaları tarafından yapılan onlarca baskısının bulunması bunu açıkça göstermektedir. Keza Türkiye'de de yakın zamana kadar klasik medrese eğitimi yapan bazı medreselerde ders olarak okutulduğu veya Molla Câmî ile birlikte yardımcı kaynak olarak istifade edildiği belirtilmektedir.²⁴⁴ Bu anlamda da eserin nahiv ilmi öğretiminde önemli bir yeri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

²⁴¹ Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed el-Hallâk el-Kâsîmî, *Tabakâtu meşâhiri'd-Dimeşkîyyîn*, thk. Muhammed Abdulkadir Arnavûtî (Dımaşk: Dâru'l-Bîrûnî, 2006), 94; İsmail Durmuş, "İsferâyînî, İsâmüddîn", 22/517;

²⁴² Muhammed Halîl el-Murâdî, *Silkü'd-dürer fi a'yâni'l-ğarnî's-şânî 'aşer* (Dâru İbn Hâzım, 1408), 1/191.

²⁴³ Tâhir Molla Abdullah el-Bahrîkî, *Hayâtü'l-emcâd mine'l-ulemâi'l-ekrâd* (Beyrut: Dâru İbn Hâzım, 1436), 1/12, 65; 2/62.

²⁴⁴ Durmuş, "İsferâyînî, İsâmüddîn", 22/517.

1.5.2.2. Çalışmalara Konu Olması

Herhangi bir eserin ilgili olduğu ilimdeki etkisini ve önemini yansıtan en belirgin hususlardan biri de birçok çalışmaya konu edilmesidir. *İşâm 'ale'l-Câmî* üzerine de çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bunların kahir ekseriyeti eserin tamamının izahını kapsamaktadır. Diğer bir kısmı eserin dibacesine veya yalnızca bir kısmının açıklamasına yöneliktir. Yine bu çalışmaların bir kısmı matbuyken bir kısmı henüz el yazma olarak kütüphanelerde yerini almaktadır. *İşâm 'ale'l-Câmî* üzerine yapıldığı çalışmalardan bazıları şunlardır:

- Ahmed b. Kāsım es-Sabbâğ el-'Abbâdî (ö. 994/1586): *Hâşiyetü'l-'Abbâdî 'alâ Hâşiyeti'l-İşâm*.²⁴⁵
- Muharrem b. Muhammed es-Sivâsî ez-Zîlî (ö. 1000/1592): *Hâşiyetü 'alâ Hâşiyeti'l-İşâmî*. El yazma nüshası Aşir Efendi kütüphanesinde 000354 numarasında kayıtlıdır.²⁴⁶
- Yusuf b. Muhammed el-Essam (ö. 1002/1594): *Hâşiyetü 'alâ Hâşiyeti'l-İşâm li'l-Câmî*.²⁴⁷
- Molla Zâde Muhammed b. Abdillâh es-Sehrânî el-Kürdî (ö. 1070/1660): *Hâşiyetü 'alâ Hâşiyeti'l-İşâm*. Türkiye'de bulunan bazı kütüphanelerde birçok el yazma nüshası vardır.²⁴⁸
- Hamza ed-Darendevî (ö. 1167/1753): *Hâşiyetü 'alâ Hâşiyeti'l-İsam 'ale'l-Fevaidi'z-Ziyaiyye*. Tekelioğlu İl Halk kütüphanesinde bir el yazma nüshası mevcuttur.²⁴⁹
- Muhammed Kadrî el-Kırımî (ö. 1080/1670): *Hâşiyetü 'alâ Hâşiyeti'l-İsam li'l-Fevaidi'z-Ziyaiyye*. Bir el yazma nüshası Veliyüddin Efendi kütüphanesinde 003355'te kayıtlıdır.²⁵⁰

²⁴⁵ İsferyânî, *Şerhu'l-ferîd*, 49.

²⁴⁶ Habeşî, *Câmiu 'ş-şürûhi ve'l-havâşî*, 2/1665.

²⁴⁷ Kehhâle, *Mu 'cemü'l-mü'ellifîn*, 13/329.

²⁴⁸ Kehhâle, *Mu 'cemü'l-mü'ellifîn*, 12/50.

²⁴⁹ <http://ktp.isam.org.tr/>, 4.12.2022.

²⁵⁰ Habeşî, *Câmiu 'ş-şürûhi ve'l-havâşî*, 2/1665.

- Abdullah ez-Zahidi el-Bosnevi (ö. 1080/1669) *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-'İsam 'ale'l-'Fevaidi'z-Ziyaiyye li'l-Câmî*. Bir nüshası Köprülü Yazma Eser kütüphanesinde kayıtlıdır.²⁵¹
- Muhammed b. Mûsâ el-Kudukî ed-Dâğıştânî (ö. 1120/1708): *Havâşin 'alâ Hâşiyeti'l-'İşâm 'ale'l-Câmî*. 1310 tarihinde Bursa'da bastırılmıştır.²⁵²
- İbrahim b. Mustafa b. Muhammed Vecdî (ö. 1126/1714): *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti 'İşâm*.²⁵³
- Mehmed Emîn el-Üsküdârî (ö. 1149/1736): *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-'İşâm 'alâ Şerhi'l-Kâfiye*. Hicri 1310 tarihinde Dersaadet matbaası tarafından bastırılmıştır.²⁵⁴
- Sıbgatullah b. İbrahim el-Hayderî (ö. 1187/1773): *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti 'İşâm*. 1310'da İstanbul'da yayınlanmıştır.²⁵⁵
- Muhammed b. Abdullah Mûsâ Zâde (ö. 1197/1983): *el-Keşfu 'an Hâşiyeti'l-'İşâm*. Süleymaniye kütüphanesinde 4863 numarasıyla kayıtlıdır.²⁵⁶
- Abdulkadir b. Ahmed b. Abdulkadir el-Kevkebânî (ö. 1207/1792): *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti 'İşâm*. 1277 yılında İstanbul'da tabedilmiştir.²⁵⁷
- Hasan Efendî el-Mavsılî (ö.?): *Hâşiye 'alâ dibâceti 'İşâm*.²⁵⁸
- 'Usmân b. Murad el-İstanbulî (ö. ?): *Ta'lik ala Hâşiyeti'l-'İşâm ale'l-Câmî*. Eser, 003052 numarayla Esad Efendi kütüphanesinde kayıtlıdır.²⁵⁹

²⁵¹<https://dijitalkutuphane.mkutup.gov.tr/tr/manuscripts/catalog/details/368090?SearchType=1,05.05,12.2022>.

²⁵² Habeşî, *Câmiu 'ş-şürûhi ve'l-havâşî*, 2/1665.

²⁵³ Habeşî, *Câmiu 'ş-şürûhi ve'l-havâşî*, 2/1665.

²⁵⁴ Habeşî, *Câmiu 'ş-şürûhi ve'l-havâşî*, 2/1665.

²⁵⁵ Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/200.

²⁵⁶ Habeşî, *Câmiu 'ş-şürûhi ve'l-havâşî*, 2/1665.

²⁵⁷ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 5/282.

²⁵⁸ İsferyânî, *Şerhu'l-ferîd*, 49.

²⁵⁹ <http://ktp.isam.org.tr/>, 4.12.2022.

BÖLÜM 2

2. 'İSÂMÜDDÎN EL-İSFERÂYÎNÎ'NİN 'İŞÂM 'ALE'L-CÂMÎ ADLI ESERİNDEKİ METODU

İsferâyîni, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*'nin metnini, haşiye yazımında yaygın bir şekilde kullanılan “قوله” ifadesiyle başlama yöntemini kullanmıştır. Molla Câmî'nin ifade ve fikirlerinin yanında izaha muhtaç gördüğü İbn Hâcib'in ifadelerini de açıklamaya çalışmıştır. Bu bölümde İsferâyîni'nin *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*'nin metnini şerh ederken veya yorumlarken, önceki ulemânın görüş ve ifadelerini aktarırken veya eleştirirken, gerek kendi görüşlerini gerekçelendirmek istediğinde veya başkasının görüşlerini tercih ettiğinde istişhâd yaparken izlediği üslup ve metodunu değerlendirme konumuz eserinde örnekler vererek izah etmeye çalışacağız. Bunun yanı sıra İsferâyîni'nin hem haşiye ve şerh türü eserlerinde hem de orijinal çalışmalarındaki en belirgin özelliği olan eleştiri yönüne de dikkat çekilecektir. Nitekim onun bütün eserlerinde sıklıkla eleştirilerde bulunduğu göze çarpmaktadır. Dolayısıyla yaptığı eleştiri örnekleri analiz ederek onun bu yöndeki mantığını anlamak önem arz etmektedir.

2.1. İsferâyîni'nin Şerh Metodu

İsferâyîni *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*'nin metnini çok iyi analiz ederek şerh etmeye çalışmıştır. Bu kapsamda da gerek *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*'nin metnini gerekse içindeki nahiv konularını açıklamaya çalışırken “أَيُّ” ve “يَعْنِي” gibi tefsir ve açıklama araçlarının yanı sıra farklı üslup ve metotlara da başvurmuştur. Onun bu amaçla başvurduğu üslup ve metodunu ayrı başlıklar şeklinde ele almaya çalışacağız.

2.1.1. İstılahları ve Garip İfadeleri İzah Etmesi

Herhangi bir ilmin sağlıklı bir biçimde öğrenilmesi ve anlaşılması ıstılahların rolü inkâr edilemez bir gerçektir. Yani ıstılahlar ilgili olduğu ilmin iyi anlaşılıp kavranması için anahtar mesabesinde olduğunu söyleyebiliriz. Râzî, bu gerçeği şu şekilde dile getirmiştir “*Her bir ulemâ topluluğu için belli manalarda kullanılan ıstılahlar bulunmaktadır. Bunları ya kendi örflerine dayanarak belli anlamlar için kullanırlar ya da mecazi anlamlarında kullanırlar ki bir süre*

sonra bu manaları yaygınlaştır ve hakiki anlamlarına galip gelir.”²⁶⁰ Aynı şekilde İbn Kayyım el-Cevziyye de (ö. 751/1350) “Her bir sanat erbabı, müzakere ve diyalog esnasında birbirlerini iyi anlamaları için kendi sanatının aletleri için bir takım isimler vaz’ etmiştir. Onların maslahatı bunu gerektirir. Bu genel bir durumdur. Her ilim ehli birbirlerini anlamaları için kendi ilimlerinde bu gibi ıstılahları kullanırlar.”²⁶¹ ifade ederek bu gerçeğe vurgu yapmıştır. Zaten herhangi bir ilmin ıstılahlarının tanım ve izahları iyi yapılırsa o ilmin öğrenilmesi de kolaylaşır. Bu nedenle müellifler, bilhassa şerh ve haşiye türü eserlerinde ıstılahların izahına büyük önem vermişlerdir. İsferyâinî de zikredilen ıstılahların tanım ve açıklamalarına dikkat etmiştir.

Esasında Molla Câmî *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*'de nahiv ilmiyle ilgili ıstılahların hemen hepsinin tanımını yapmıştır. İsferyâinî de nadir de olsa onun ihmal ettiği bazı ıstılahların tanımına ve açıklamasına yer vermiştir. Bunu da farklı üsluplar kullanarak yapmıştır. Buna göre bazen ıstılahın kısa tanımıyla yetinmiştir. Örneğin İsferyâinî, müphem zamanı, “حين” gibi sınırı ve sonu takdir edilmeyen; mahdûd zaman ise “يَوْمَ”, “لَيْلَةَ”, “شَهْرَ”, “سَنَةً” gibi sınırları ve sonları belli olan isimler olduğunu belirtmiştir.²⁶² Bazen kaynağını zikretmek suretiyle ıstılahın sözlük anlamını verip lügavî ve ıstılahî anlamları arasındaki münasebete dikkat çekerek açıklamasını yapmaya çalışmıştır. Mesela müstesnâ ıstılahını, iki kez zikredilen şeye delalet eden veya bir şeyi, muvafık ya da zıt olan iki şey kılan şeklindeki sözlük manalarını verdikten sonra istisnâ lafzının bunun için kullanılması müstesnânın, biri icmali diğeri tafsili olmak üzere iki defa zikredilmesinden ileri gelmekte olduğunu ifade etmiştir.²⁶³ Bazen de ıstılahı, türediği kök kelimenin anlamından hareketle açıklamıştır. Buna örnek olarak onun munsarif ıstılahının izahını verebiliriz. İsferyâinî, “مُنْصَرَفٌ”, “صَرَفٌ” kelimesinden türemekte olup bu isimle anılmasının nedenini şöyle açıklamıştır: “Munsarif ismin gayr-i munsarife göre ‘âmilden daha fazla etkilenmesidir. Çünkü munsarif olan isim, kesre ve tenvîni kabul ettiği halde gayr-i munsarif ise onları kabul etmemektedir. Bir

²⁶⁰ Muhammed b. Ömer b. Huseyn er-Râzî, *el-Maḥsûl*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-'Alvânî (Riyad: Mü'essesetü'r-Risâle, 1997), 4/452.

²⁶¹ Muhammed b. Muhammed b. Yûnus el-Mevsilî, *Muhtasarü's-savaiki'l-mürsele*, thk. Seyyid İbrahim (Kahire: Dâru'l-Hadııs, 1422), 332.

²⁶² İsferyâinî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 132.

²⁶³ İsferyâinî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 149.

görüŖe göre “صَرَفَ” kelimesi ziyade anlamındadır. Buna göre munsarifin bu isimle anılması, gayr-i munsariftan daha fazla hareketleri²⁶⁴ kabul ettiği veya isim olma konusunda ondan daha sağlam olduğu içindir.”²⁶⁵

İsferâyîni'nin ıstılahları açıklama metotlarından biri, Molla Câmî veya başka bir dilbilimcinin ıstılahla ilgili yaptığı tanım ve izahının tahlilidir. O, yapılan tanımı kimden ve hangi kaynaktan alındığını belirtmek kaydıyla farklı açılardan inceleyerek izah etmiştir. Varsa ıstılahın tanımıyla ilgili farklı görüşleri ihmal etmemiştir. Aynı zamanda ıstılahın sıygasının değişik biçimlerine de temas etmiştir. Söz gelimi İsferâyîni, “مُعْرَب” ıstılahını, İbn Hâcib'in *el-İzâh fi Ŗerhi'l-MufaŖŖal* adlı eserinde bu terimle ilgili serdettiği tanım ve açıklamayı naklederek izah etmeye çalıŖmıştır. Ŗöyle ki; “إعراب”, izhar etme veya fesadı izale etme anlamındadır. Zaten mu'rab da manaların zuhur ettiği veya iltibasın kendisinden izale edildiği mahalden ibarettir. Aslında “مُعْرَب” ıstılahının “من أَعْرَبْتُ الكَلِمَةَ/kelimeye i'râb verdim” manasından da gelme ihtimali vardır. Bu açık bir vecihtir. Üzerinde i'râbın cereyan etmesi hasebiyle mu'rabın örfi i'râbtan (kelime sonunun değişmesinden) geldiğini söyleyebiliriz. Çünkü bununla ilgili kıyas/yerleşik kural “مُعْرَب” ıstılahının ra'nın kesresiyle gelmesidir.²⁶⁶ İsferâyîni, İbn Hâcib'in konuya ilişkin açıklamasını aktardıktan sonra Ŗu yorumu yapmıştır: “İbn Hâcib'in örfi i'râbtan amacı el-MufaŖŖal'ın (ZemaŖŖerî'nin) görüşü olan mu'rabın sonunun değişikliğe uğramasıdır.”²⁶⁷ Kendi görüşü olan mu'rabın sonunu deđiŖtiren ‘âmil değildir. Zira bu anlamda kullanılan i'râbdan herhangi bir şeyin türemesi sahih değildir.” Ardından İsferâyîni, örfi anlamda kullanılan i'râbtan isim-i mekânın türemesi mümkün olduğunu ifade edenlerin görüşlerini doğru bulmayarak bunu Ŗöyle gerekçelendirmektedir: Mu'rab isim sonu değişkenlik gösterendir. Değişikliğin mahalli değildir.²⁶⁸

İsferâyîni, gerek *el-Kâfiye*'nin metninde gerekse *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*'de geçen ve açıklanması yapılmayan garip kelimelerin izahını da

²⁶⁴ O hareketler kesre ve tenvindir.

²⁶⁵ İsferâyîni, *İsâm 'ale'l-câmî*, 43.

²⁶⁶ 'Usmân b. Ömer b. Ebî Bekr İbnü'l-Hâcib, *el-İzâh fi Ŗerhi'l-MufaŖŖal* (Irak: İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, 1402), 1/112-115.

²⁶⁷ Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-ZemaŖŖerî, *el-MufaŖŖal fi Ŗinâ'ati'l-i'râb* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1414), 33.

²⁶⁸ İsferâyîni, *İsâm 'ale'l-câmî*, 28-29.

yapmıştır. Bu türden kelimelerin manasını belirtmekle yetinmeyip onların kökenleri, gramer ve dil yönleri, değişik anlamları, varsa farklı lehçelerdeki kullanılışları ve söylenişleri, farklı kullanım alanları gibi en ince detayına kadar açıklamıştır. Bunun yanı sıra kelimenin söylenişine veya manasına ilişkin ihtilafli görüşlere de yer verip bunlar arasında tercihte bulunmuştur. Söz gelimi İsferyâynî, Molla Câmî'nin Hindî'ye “فيه شائبة من حمق ابن هبنقة”/bunda İbn Hebenneke'nin aptallık kokusu var.” tarzda yönelttiği eleştiri cümlesinde geçen “ابن هبنقة” ifadesi hakkında şöyle bir açıklama yapmıştır: Şârih (Molla Câmî) bunu defalarca bu şekilde kullanmıştır. Fakat yanlış kullandığını düşünüyorum. Nitekim Hindî, “İbn” kelimesi olmadan sadece “Hebenneke” olarak tashih etmiştir. Fîrûzâbâdî *el-Kâmûs* adlı eserinde “الهبنق”, “عملس” gibi olup ahmaklık anlamında kullanıldığını ve “هبنقة”, “ذي الودعات/Zi'l-Vade'ât” Yezîd b. Servân'ın lakabı olduğunu belirtmektedir.²⁶⁹ Ferâhîdî, *el-'Ayn* isimli kitabında el-Vade'eyi harekeli olarak okuyup çoğulu vede'ât olduğunu söylemektedir. Bu ise denizden çıkarılan beyaz bir boncuğun ismidir. Bunun ortasında hurma çekirdeğinin ortasındaki yarığa benzer bir yarık vardır.²⁷⁰ Sözü edilen boncuk, nazardan korunmak için asılırdı. Aynı zamanda “ذات الودعات/Zâtü'l-Vad'” ifadesi putlar, Hz. Nûh'un gemisi ve Kâbe -Allah müşerref kılsın- için de kullanılmaktadır. Çünkü vad' boncuğu Kâbe'nin örtüsüne asılırdı. Zü'l-Vade'ât ise ahmaklıkta darbimesel olan Hebenneke Yezîd b. Servân'nın lakabı olarak bilinmektedir. Cevherî (ö. 400/1009'dan önce) de *Tâcü'l-luga* adlı eserinde Zü'l-Vade'ât için söz konusu manaların yanı sıra aptallıkta darbimesel olan Kays b. Nu'mân oğullarında birisinin lakabı olarak kullanıldığını ifade etmektedir.²⁷¹ İsferyâynî sözünü ettiğimiz ifadelerin bir kısmının açıklamasını farsça yapmıştır. Bunun hemen hepsini Molla Câmî'nin kendi şerhine yazdığı haşiyesinden nakletmiştir.²⁷²

İsferyâynî'nin haşiyesinde önemle üzerinde durduğu bir husus kelimenin zaptının/okuyuş şeklinin ve aslının tespitidir. Özellikle Arap diline

²⁶⁹ Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhtâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426), 929.

²⁷⁰ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl el-Ferâhîdî -*Kitâbü'l-'Ayn* thk. Mehdi-İbrahim Mahzûmî-Sâmirâî, (Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.), 2/222.

²⁷¹ İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-luga*, thk. Ahmed Abdulgafur Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 1407), 4/1569; İsferyâynî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 239.

²⁷² İsferyâynî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 136, 138, 139, 171, 200.

hâkim olmayan için kelimenin zaptı ve türediği asıl büyük önem arz etmektedir. Zira ana dili Arapça olmayanın veya Arap dilini kurallarıyla ve ilkelleriyle bilmeyenlerin Arapça kelimeleri okuyup anlamlarını bilmeleri zordur. Bu münasebetle İsferyâîni, bilhassa şekil bakımından başka kelimelerle benzerlik arz eden ifadelerin zaptını ve aslını ilgili kaynaklara müracaat ederek ve varsa onlarla ilgili ihtilafları serdederek tespit etmiştir. Bununla da ilim talebelerinin kolay bir biçimde bu türden ifadeleri okuyup anlamalarını sağlamıştır. Örneğin “أَيَّانَ” edatının meşhur zaptı başta bulunan “أى” ve sonda bulunan “تون”un fathasıyledir. Bazen her ikisinin kesresiyle de okunmuştur. İsferyâîni’nin anlattığına göre “أَيَّانَ” kelimesinin aslında ihtilaf yapılmıştır. Kimine göre bunun aslı “أَيَّانَ”dır. Bir yâ eklenip asıl yâ ile birleştirilmiştir. Lügat erbabı bu görüştedir. Zira onlar bunu “تون” başlığında zikretmişlerdir. Kimine göre aslı “أى”dir. “أوان” kelimesine izafe edilerek hemze ve sondaki yâ hazf olunduktan sonra “أَيَّانَ” kalmıştır. Ardından vâv, yâya dönüştükten sonra diğer yâ ile birleştirilmiştir. Kimine göre ise aslı “أى”dir. Ortadaki iki eliften biri hazf olunmuştur.²⁷³ İsferyâîni’nin zaptını tespit ettiği diğer bir kelime “مَيْمَنَةٌ”dür. Buna göre “مَاءٌ” ifadesinin aslı “مَيْمَنَةٌ” olup “سِدْرَةٌ” gibidir. “عِزَّةٌ” kelimesinde olduğu gibi lâmü’l-fiil olan yâ düşürüldükten sonra tâ harfi eklenmiştir. Şekil açısından “مَيْمَنَةٌ” ile karıştırılmaması için mîmden sonra elif yazılmıştır.²⁷⁴ İsferyâîni garip ifadelerin izahında genellikle lügat türü kaynaklara başvurmuştur.²⁷⁵

Bu başlıkta temas etmemiz gereken diğer bir husus İsferyâîni’nin lügavî ve ıstilahî anlamalara dikkat çekmesidir. Özellikle sözü edilen iki anlamın

²⁷³ İsferyâîni, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 215.

²⁷⁴ İsferyâîni, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 222.

²⁷⁵ Bunların başında ise Firûzâbâdî’nin *el-Kâmûs*’u gelmektedir. Molla Câmi’de geçen garip ifadelerin önemli bir kısmını buna müracaat ederek açıklamıştır. Bu bağlamda yüze yakın yerde *el-Kâmûs*’a atıf yapmıştır. Yaptığı bu atıfları da genellikle “في القاموس”, “قال في القاموس”, “علي ما”, “في القاموس”, “كذا في القاموس”, “دل كلام القاموس”, “يدل عليه كلام القاموس”, “ما في القاموس”, “في القاموس” gibi tabirleri kullanmıştır.²⁷⁵ Önemli ölçüde başvurduğu lügat kaynaklarından biri de Cevherî’nin *Tâcü’l-luga* adlı eseridir. Bundan *es-Sihâh* adıyla nakilde bulunmuştur. Lügat kaynakları dışından bahse konusu ifadelerin izahında en çok müracaat ettiği diğer bir kaynak ise Molla Câmi’nin kendi şerhi olan *el-Fevâ’idü’z-Ziyâ’iyye*’ye yazdığı haşiyedir. İsferyâîni nahiv ile ilgili kavram ve ifadelerin yanı sıra birçok garip ifadelerin izahında bu eserden istifade etmiştir. Bu eserden ise genellikle “كتب في الحاشية” ifadesiyle nakilde bulunmuştur. Onun bu çalışması diğer birçok eseri gibi günümüze ulaşmamış veya gün yüzüne çıkarılmamıştır. İsferyâîni, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 3, 5, 25, 33, 37, 58, 70, 74, 76, 86, 97, 109, 113, 136, 138, 139,157, 168, 171, 172, 174, 200, 227, 239, 270, 275, 276, 282.

karıştırılması muhtemel ifadelerin izahında bu hususa dikkat çekmiştir. Bunu da şârihin muradının anlaşılır hale gelmesi için yapmıştır. Zira şârih bazı yerlerde nahiv ile ilgili terimleri zikrederken ondan ıstilahî veya lügavî anlamını kastettiğini belirtmez. Bu da her iki anlamın karıştırılmasına neden olabilmıştır. İsferyâinî de okuyucun zihninde böyle bir karışıklığın oluşmaması için bu yöneme başvurmuştur. O, genellikle “lügavî anlamdan ıstilahî anlama nakledilmiştir”, “bu, ıstilahî anlamıdır”, “bundan lügavî manası kastedilmiştir”, “ıstilahî manası zahirdir”, “burada ıstilahî anlamı murat edilmemiştir”, “ıstilahî manaya hamledilmesi gerekir”, “ıstilahî manaya münasip değildir” gibi tabirler kullanmıştır.²⁷⁶ Onun bu üslubunu şu örnekle izah etmeye çalışacağız: Hâl’de amel eden ‘âmilin zorunlu olarak hafzedilebilmesi için hâl’in önceki cümlelerin tüm içeriğini tekit etmesi/pekiştirmesi gerektiği şartı koşulmuştur. Molla Câmi, buna dayanarak önceki cümlelerin tüm içeriğini değil de bir cüzünü tekit eden hâl’in ‘âmilinin hafzedilmesi caiz olmadığını belirtmiştir. Bunu da “لِلنَّاسِ رَسُولًا وَأَرْسَلْنَاكَ”/ *Seni insanlara elçi gönderdik.*²⁷⁷ mealindeki ayet ile örneklendirmiştir.²⁷⁸ İsferyâinî, Molla Câmi’nin “رَسُولًا”, kelimesinin “ك” için hâl olup “أَرْسَلْنَاكَ” cümlesinin tümü olan “إِرسَالُ اللهُ”/Allah’ın göndermesi” değil, sadece cümle içinde bulunan “إِرسَالُ/gönderme”yi tekit ettiğini” düşündüğünü belirtmiştir. Çünkü kişinin “رسول/resul” olması sadece “إِرسَالُ/gönderme” anlamını ifade eder. Bu, “رسول”un lügavî manasıdır. Ancak “Allah’ın gönderdiği insan” olan ıstilahî anlamı kastedilirse “رسول” kelimesinin anlamı “إِرسَالُ اللهُ/Allah’ın göndermesi” olur. Bu anlamıyla da “رسول”, cümlelerin tüm içeriğini tekit etmiş olur. Yani ayette geçen “رسول”, ıstilahî manasında kullanılmış olsaydı önceki cümlelerin içeriğinin tümünü kapsadığından dolayı onda amel eden “أَرْسَلْنَاكَ”nin hafzedilmesi vacip olurdu.²⁷⁹

²⁷⁶ İsferyâinî, *‘İşâm ‘ale’l-câmi*, 18, 45, 131, 202, 245.

²⁷⁷ Nisâ, 4/79; Hayreddin Karaman vd., *Kur’an-ı Kerim Meali* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 96.

²⁷⁸ Câmi, *el-Fevâ’idü’z-Ziyâ’iyye*, 359.

²⁷⁹ İsferyâinî, *‘İşâm ‘ale’l-câmi*, 143.

2.1.2. Meseleleri Ta‘lillendirmesi

Ta‘lillendirme/gerekçelendirme olayı nahiv usûlü ile ilgili bir meseledir. Nahiv usûlünün ise müracaat edilen kaynaklar ve kavramların belirlenmesi başta olmak üzere birçok yönde fıkıh usûlünden etkilendiği bilinen bir gerçektir. Ahmed Nahle “*İslâmî ilimler içerisinde nahiv usûlünü en çok etkileyen ilim fıkıh usûlüdür.*”²⁸⁰ söyleyerek bu hususa vurgu yapmıştır. Dolayısıyla da nahiv ilmindeki ta‘lil meselesi prensip olarak fıkıh usûlündeki ta‘lil meselesi çerçevesinde incelenmeye çalışılmıştır. Buna göre nahvî illetinin tanımı şu şekilde yapılmıştır: Nahvî bir hükmün konulmasına sebep olan karine veya delildir. Ta‘lillendirme ise dilsel meselelerin tefsir edilmek suretiyle hakiki sebeplerine ulaşılmasına çalışmak olduğu belirtilmiştir.²⁸¹ Nahiv ilminin tedviniyle beraber birçok dilbilimci illet ve ta‘lil olgusuyla ilgilenmiş ve farklı açılardan değerlendirerek geliştirmiştir. Bu çerçevede onun değişik taksimatı yapılmış olsa da bizim incelememiz ile doğrudan ilişkili olan Ebu’l-Kasım ez-Zeccâcî’nin (ö. 337/949) taksimatına temas edip değerlendirmemizi bunun üzerine yapmaya gayret edeceğiz. Zeccâcî illeti üç farklı kategoride ele almıştır:

Birincisi talimi/öğretici illettir. Arap ifadelerinin öğrenimini sağlamaktadır. Nitekim bütün Arapça ifadeler kelime kelimesine Araplardan alınmış değildir. Arapça ifadelerden bir kısmı onlarda sema‘ yoluyla alınmıştır. Diğer bir kısmı ise var olan benzerlerine kıyas edilerek oluşturulmuştur. Söz gelimi “قَامَ زَيْدٌ” örneğinde “زَيْدٌ” kelimesinin merfû‘ olmasının illeti fâil oluşuyla ta‘lillendirilmektedir. Aynı vasıf ve kritere sahip benzer bütün örnekler için aynı hüküm geçerli kılınmıştır.

İkincisi kıyasi illettir. Nahiv kurallarının konulmasına neden olan sebeplerin ortaya çıkarılması olarak ifade edebileceğimiz illetin bu kısmı Zeccâcî tarafından şu örnekle izah edilmiştir: “إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ” örneğinde “إِنَّ”’in ismi olması hasebiyle “زَيْدًا” ifadesinin zorunlu olarak mansûb kılınmasının illeti “إِنَّ” ve kardeşlerinin bir mef’ûle geçişli olan fiile benzemeleriyle beyan

²⁸⁰ Ahmed Nahle, *Usûlü’n-nahvi’l-arabî* (Bayrut: Dâru’l-Ulûmi’l-Arabiyye, 1407), 15-17.

²⁸¹ Affâf Bel’âyiş, *et-Talilü’n-nahvî İnde İbn Hişâm el-Ensâri* (Cezayir: Câmiatu Muhamme Haydar, 1438), 5.

edilmektedir. Yani “ئ” ve kardeşleri söz konusu fiile hamledilerek onun amelini almaktadırlar.

Üçüncüsü cedelî/diyalektik illettir. Kıyasî illetten sonra gelen ve onun tafsilatına yönelik illetlerdir. Buna illetin illeti de denir. “ئ” ve kardeşlerinin fiile benzerliğinin detayına yönelik yapılan sorgulamalar buna örnek verilebilir. Mesela bunların hangi yönlerde ve hangi sebeplere hangi fiillere benzediklerine yönelik sorulan sorulara verilen cevaplar bu kabildendir.²⁸²

Aslında ta'lillendirme üslubunun bu son kısmı daha çok tartışmalı konularla ilgili sunulan görüşlerin teyidinde başvurulmaktadır. Bilhassa şerh ve haşiye türü yazarları genellikle açıklamaya çalıştığı metnin müellifinin muradını anlaşılır hale getirmek amacıyla söz konusu yöneme başvurmuştur. Aynı şekilde kendi görüş ve yorumlarını veya herhangi bir âlimin görüşünü desteklemek için de böyle bir üslubu çokça kullandıkları olmuştur.

İsferâyînî, araştırma konumuz çalışmasında nahvî bir kavram olarak “عَلَّة” kelimesinin tanımından veya izahından söz etmiş değildir. Fakat eserin farklı yerlerinde değişik vesilelerle hem ıstilahî hem de lügavî anlamda illet kavramını kullanmıştır. İsferâyînî “bunu illet olarak görenler”, “...illet kılınabilir”, “... şunun illetidir”, “çünkü illeti şudur”, “bunun özel illeti sayılmaz”²⁸³ gibi tabirlerle ıstilahî anlamda illet kavramını kullanmıştır. Aynı şekilde belirtilen çerçevede “تَعْلِيل/ta'lillendirme” ifadesini de çokça kullanmıştır. Bunu da genellikle “bunu ta'lil yapabilirsin”, “bu, (edat) ta'lil içindir”, “edebî kaidelerin ta'lillendirilmesinde”, “bu ta'lil olayı”, “şununla ta'lillendirilebilir”, “ta'lillendirme vecihleri”, “meselenin ta'lillendirilmesi” gibi farklı ifadelerle yapmıştır.²⁸⁴

Aklî ve felsefî yönünün güçlü olmasından ötürü olmalı ki İsferâyînî, haşiyesinde ele aldığı birçok nahiv meselesi için ta'lillendirmede

²⁸² Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *el-İzâh fî 'ileli'n-nahv* (Beyrut: Daru'n-Nefa'is, 1406), 64-65; Mahmut Tekin, *el-Kâfiyecî ve Şerhu'l-i'râb 'an Kavâ'id-i'râb*. (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2022), 114-115; Sa'd Sabbâh-Yusuf Abdulkadir Câsım-Abd, “el-İlletü'n-nahviyye 'inde'z-Zeccâcî”, *Külliyetü't-Terbiyye li'l-Benât 2/14* (2021), 167; Ahmet Tekin, *Kur'an'ın Dilbilimsel Yönü*

(Vâhidî'nin el-Basît Adlı Tefsiri Bağlamında), İlahiyat Yayınları, Ankara, 2018, 151-152.

²⁸³ İsferâyînî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 34, 112, 134, 194, 228, 285.

²⁸⁴ İsferâyînî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 36, 46, 53, 59, 75, 122, 129, 203, 242, 256, 287.

bulunmuştur. Bunu da genellikle ya illet ve ta'lil kavramlarını ya da “كي”, “لام”, “إِذَا”, “بَاء”, “فَاء”, “هِن”, “أَجَل”,²⁸⁵ gibi ta'lillendirme edatlarını kullanarak yapmıştır. İsferyâinî ta'lilin üçüncü şeklini daha fazla kullanmış olmakla beraber diğer iki şekline de başvurmuştur. Ta'lilin ilk çeşidi için şunu örnek olarak vermemiz mümkündür: İsferyâinî'ye göre “كُنَّا”nın tâsı, tesniye/ikil alameti olan elifin bedelidir. Sonda bulunan elif ise te'nîs içindir. O, bu hükmün ta'lilini “Çünkü te'nîs alameti kelimenin ortasında gelemez.” diyerek yapmıştır.²⁸⁶ İsferyâinî'nin kullandığı ta'lilin ikinci çeşidine örnek olarak manevi te'kid ifadeleri arasında sayılan “أَكْتَع”, “أَبْنَع”, “أَبْصَع” gibi tek başına bir anlam ifade etmeyen kelimelerin anlamsız olduğu biçimde ileri sürülen bir görüş hakkında yaptığı izahatı verebiliriz. Şöyle ki; İsferyâinî, bu türden kelimelerin te'kid ifadeleri arasında zikretmenin bir faydası olmadığını söyleyerek bunu şöyle gerekçelendirmiştir: “Çünkü te'kid mu'rab isimlerdendir. Bunlar ise mühmedir/manasıdır. Bu nedenle de musannif “حَسَن” ve “بَسَن” kelimeleri te'kid edatları arasında saymamıştır.”²⁸⁷ Yani bunların da te'kid konusu içinde zikredilmemesi gerekir. Üçüncü şekle ise İsferyâinî'nin Molla Câmî'nin fiile benzeyen harfler ile ilgili “çünkü bunlar fiillerin manasındadır.” şeklindeki gerekçesine yaptığı şu değerlendirme örnek gösterilebilir: “(Molla Câmî) bundan bu tür harflerin mazi fiil anlamında olduklarını kastetmemiştir. Zira bunların zahir anlamaları te'kidin/pekiştirmenin, teşbihin/benzetmenin, tereccinin/ummanın ve temennin hâlihazırda oluşturulmasıdır. Zikredilen harflerin mazi fiil anlamında olmaları ise kendileriyle inşâ kastedilen mazi fiillerdir. Zaten akit ifadelerinde olduğu gibi mazi sıygaların inşâ²⁸⁸ anlamında kullanılması yaygındır.”²⁸⁹

İsferyâinî, kendi görüşlerinin ve vardığı hükümlerin ta'lillendirmesiyle sınırlı kalmamıştır. Bunun yanında bazı meselelerde şârihin benimsediği görüş ve hükümleri de gerekçelendirmeye çalışmıştır. Örneğin Molla Câmî “الْكَلِمَةُ” başındaki “أل” takısının -dilbilimciler arasından bilinen kelime

²⁸⁵ Ebû 'Abdullah Bedreddîn Muhammed ez-Zerkeşî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ fî uşûli'l-fîḫḫ* (Kâhire: Dâru'l-Kütübî, ts.), 7/ 237.

²⁸⁶ İsferyâinî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 39.

²⁸⁷ İsferyâinî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 187.

²⁸⁸ Alış veri için mazi fiil olarak kullanılan “بعت”, “اشتريت”, “قبلت” gibi sıygalar bu kabildendir.

²⁸⁹ İsferyâinî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 266.

kastedilmek üzere- 'Ahd-i hâricî (mütekellim ile muhatap tarafından bilinen şeye işaret etmek) manasına hamledilmesi mümkün olduğunu demiştir. İsferyîni de şârihin "imkan" sıygısını kullanmakla bu görüşün zayıf olduğuna işaret ettiğini ifade ederek şöyle gerekçelendirmiştir: "İlk olarak ma'rife/belirli isimlerin başında gelen "أل" takısının cins dışında bir anlama hamletmesi isabetli değildir. İkinci olarak 'ahd anlamındaki "أ", başında bulunduğu kelimenin manasının bir kısmına işaret etmek içindir. Hâlbuki nahivciler arasında bilinen "الكلمة" den amaç manasının bir kısmı değil, tamamıdır.²⁹⁰" Aynı şekilde bazı meselelerde şârih dışında başka dilbilimcilerin görüşlerini de destekleyip ta'lillendirdiği olmuştur. Söz gelimi Molla Câmî, mübtedânın vacip olarak hazfedilmesi konusu için "أَلْحَمْدُ لِلَّهِ أَهْلُ" "أَلْحَمْدُ" örneğini verip burada mübtedâ "هُوَ" zorunlu olarak hazfedildiğini ifade etmiştir. İsferyîni de bunun şerhinde sahibini belirtmeksizin bir görüşe göre söz konusu örnekte mübtedânın hazfedilmesi vacip olmadığını belirttikten sonra "Çünkü kelimada mübtedâ temel unsurdur. Zikredilen örneğin takdiri ise 'أَهْلُ الْحَمْدِ هُوَ' şeklindedir."²⁹¹ söyleyerek hazf olunanın mübtedâ değil, haber olduğuna vurgu yapmıştır.

2.1.3. Meselelerin Eksik Yanlarını Tamamlaması ve Yanlışlarını Düzeltmesi

Şerh türü çalışmalarda muhtasar metinlerde geçen bütün ifadeler ve meseleler izah edilerek musannifin muradı ortaya konulmaya çalışılır, metinlerde eksik bırakılan meseleler tamamlanır ve varsa hatalar düzeltilir. Bununla beraber bazen muhtasar metinde veya şerhte zikredilen bazı meseleler istenilen biçimde anlatılmamış veya eksik ya da yanlış anlatılmış olabilir. Bunun için de haşiyeye türü çalışmalar yapılır. İşte bahse konusu haşiyede İsferyîni, gerek metnin gerekse şerhin izaha muhtaç meselelerinin açıklamasını yapmış, eksik bırakılan meseleleri tamamlamaya çalışmış ve varsa yanlış olanları düzeltmiştir.

İsferyîni, meselelerde gördüğü eksikleri bazen açık bir şekilde belirterek tamamlarken bazen belirtmeden direkt olarak eksik kalan yeri tamamlamıştır. İlk üslubuna şu örneği verebiliriz: Molla Câmî, İbn Hâcib'in

²⁹⁰ İsferyîni, 'İsâm 'ale'l-câmî, 8.

²⁹¹ İsferyîni, 'İsâm 'ale'l-câmî, 94.

“إِلَّا” edatından sonra menfi bir cümle içinde gelen müstesnânın sözde zikri geçen müstesnâ minhu’ya bedel olması daha tercih edildiğine dair ifadesi üzerine “وَلَمْ يَشْتَرِطْ أَنْ لَا يَكُونَ مُنْقَطِعًا، وَلَا مُقَدِّمًا عَلَى الْمُسْتَنْتَى مِنْهُ لِأَنَّ حُكْمَهُمَا قَدْ عَلِمَ فِيمَا سَبَقَ/müstesnânın munkatı‘ olmaması ve müstesnâ minhudan önce gelmemesi şartı koşmadı. Çünkü söz konusu durumlardaki müstesnânın hükmü bellidir.”²⁹² şeklinde bir açıklama yapmıştır. İsferyâinî de Molla Câmî’nin bu ifadesinin tahlilini yaptıktan sonra sözü edilen kaideye iki kayıt daha eklenmelidir diyerek bunları şöyle izah etmiştir: “*Bunlardan biri, ‘ مَا جَاءَنِي الْقَوْمُ ‘ örneğinde olduğu gibi müstesnâ minhu zaman bakımından müstesnâdan sonra gelmemiş olması gerekir. Diğeri ise ‘ أَقَامَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا ‘ sorusuna cevap olarak verilen ‘ مَا قَامَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا ‘ örneğinde olduğu şekilde müstesnâ, istifhâm içeren bir soruya cevap olarak verilmemiş olması lazım.*” Ardından İsferyâinî, zikredilen iki meselede de müstesnânın bedel olması caiz olabileceği gibi mansûb olarak gelmesi de tercih edilir diyerek musannifin müstesnânın i‘râb şekillerine ilişkin bu şartlara yer vermediğine dikkat çekmiştir.²⁹³ Konuya ilişkin diğer üslubunu şu örnekle izah edebiliriz: Molla Câmî, hâlin, ‘âmiline takdim edilmesinin caiz olmadığı yerlerden sadece manevî ‘âmilî belirtmiştir.²⁹⁴ İsferyâinî, buna mutasarrıf olmayan fiili, sedaret/önde gelmeyi isteyen edatları, mastar harflerden birisiyle başlayanı, başında mevsûl lââmı bulunanı ve ef‘alü’t-tafdîli de eklemiştir.²⁹⁵

İsferyâinî, bazen meselenin eksik kalan yanını başka bir dilbilimciden nakilde bulunarak tamamlamıştır. Örneğin Molla Câmî “مَا” ve “مَنْ”in kullanılabileceği anlamları sıralarken önce “مَا”nın geldiği anlamları zikretmiş, ardından “مَنْ”in “إِلَّا فِي النَّاتِمَةِ” tamme manası hariç “مَا”ın bütün anlamlarında kullanılabilir belirtmiştir.²⁹⁶ İsferyâinî, sözü geçen ifade üzerine “وَمِنْ الْأُبْحَاثِ الْمُهْمَةِ الَّتِي لَا يَبْتَغِي أَنْ يَدْعَهُ النَّاطِرُ فِي هَذَا الْمَقَامِ” terk etmemesi gereken önemli meselelerden bazıları” söyleyerek şunları sıralamıştır: “مَنْ” bütün anlamlarıyla zevî’l-ilm/akıl sahipleri için kullanılır. Tağlib (herhangi bir münasebetten ötürü bir lafzın başka bir lafzın ve anlamını kapsayacak şekilde kullanılması) dışında “مَنْ” gayr-i zevî’l-ilm/akıl sahibi

²⁹² Câmî, *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye*, 1/394-395.

²⁹³ İsferyâinî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 152-153.

²⁹⁴ Câmî, *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye*, 1/346.

²⁹⁵ İsferyâinî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 140.

²⁹⁶ Câmî, *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye*, 2/68.

olmayan için kullanılmaz. Buna mukabil “ما” ise genellikle akıl sahibi olmayanlar için veya “مَا زَيْدٌ” sorusunda olduğu gibi bunlara sıfat olarak kullanılır. Aynı şekilde “ما”, mahiyeti bilinmeyen şeyin öğrenilmesi için de kullanılır. “مَا هِيَ الشَّيْءُ” kavramı da bundan gelir. Bunun aslı ise “مَائِيَّةٌ”dır. İsferyâinî sözü edilen kavramın tahlil ve tasvirini yaptıktan sonra “كَذَا فِي الرَّضِي” söyleyerek bu bilginin er-Radi’de (Şerhu’r-Radi’ ale’l-Kâfiye)’de mevcut olduğunu ifade etmiştir.²⁹⁷

İsferyâinî, şerhte tespit ettiği hataları göz ardı etmemiştir. İster şârihten veya başka birisinden olsun çekinmeden belirtmiş ve onları düzeltmeye çalışmıştır. Mesela Molla Câmi, İbn Hâcib’in sıfatın i‘râb, ma‘rifelik/belirlilik, nekrelilik/belirsizlik, müfred, tesniye, cemi‘, müzekkerlik/erillik ve müenneslik/dişilik olmak üzere toplamda on hususta mevsufu ile uyumlu olması gerektiğini ileri sürmüştür. Ardından “إِلَّا إِذَا كَانَ “صِفَةً يَسْتَوِي فِيهِ الْمُدَكَّرُ وَالْمُؤَنَّثُ” ifade ederek müzekker ve müenneslikte eşit olan sıfatı istisnâ ederek bu durumdaki sıfatın müzekkerlikte ve müenneslikte mevsufuna uymak zorunda olmadığını belirtmiştir.²⁹⁸ İsferyâinî ise sıfatın mevsufuna uymama hususu bununla sınırlı olmadığını ifade ederek sıfatın masdar, “مِنْ” ile birlikte gelen ef‘alü’t-tafdîl, izafe olunan ef‘alü’t-tafdîl, “فَاعِلٌ” anlamında olan “فَعُولٌ” ve “مَفْعُولٌ” manasında kullanılan “فَعِيلٌ” olarak gelmesini de buna eklemiştir. Yani zikredilen durumlarda da sıfatın mevsufuna uyma zorunluluğu olmadığını belirtmiştir. Ardından İsferyâinî “وَمَا وَكَانَ السَّهُوُ مِنْ “سَهُوُ كَاتِبٍ”, “كَأَنَّهُ سَهُوُ مِنْ قَلَمِ النَّاسِيخِ”, “مِنْ سَهُوِ النَّاسِيخِ” ve “وَهُوَ سَهُوُ مِنَ النَّاسِيخِ”, “النَّاسِيخِ” gibi tabirler kullanarak beyan etmiştir.³⁰⁰

²⁹⁷ İsferyâinî, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 204.

²⁹⁸ Câmi, *el-Fevâ`idü`z-Ziyâ`iyye*, 1/491.

²⁹⁹ İsferyâinî, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 179.

³⁰⁰ İsferyâinî, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 177, 188, 189, 195, 210, 219, 254.

2.1.4. Problemlî Nahiv Meselelerine Dikkat Çekmesi

Diğer ilimlerde olduğu gibi nahiv ilminde de problemlî birçok mesele bulunmaktadır. Bu, öteden beri var olan bir olay olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Arap dilinin kaideleştirilip mantıkî kıyas ve kelamî yöntemlerle yoğrulduktan sonra bu sorun daha da gün yüzüne çıkmıştır. Nitekim bundan böyle dilbilimciler Arap dili için konulan kurallara sıkı bir biçimde bağlı kalmış ve bunların çerçevesi dışına çıkmamak için oldukça fazla zorlanmalara katlanmışlardır. Ebû ‘Alî el-Fârisî’nin (ö. 377/987) Ebû’l-Hasen ‘Alî er-Rummânî (ö. 384/994) için sarf ettiği şu sözler bu durumu özetler niteliktedir: “Nahiv, Rummânî’nin söylediklerinden ibaretse bundan bizde bir malumat yoktur. Nahiv bizim bildiklerimiz ise bundan onda bir şey yoktur.”³⁰¹ Hatta dilbilimciler Arap dilinde aslı hiç bulunmayan kelimeleri kendi kurallarına kıyas ederek kullanabilmişlerdir. Bunun farkında olan Sibeveyhi bu durumu şöyle ifade etmiştir: “*Nahivcilerin ‘أَعْطَاكُنِي قَدْ أَعْطَاهُونِي’ şeklinde kullandıkları cümle Arapların hiç kullanmadıkları ifadelerdir. Onlar bu kelimeleri kıyas yoluyla bulmuşlardır. Bu kapsamda da kelimeleri yanlış yerde kullanmışlardır.*”³⁰² Müteahhirîn nahivciler de bu türden meseleleri kendi eserlerinde ele almış ve üzerinde kafa yormuşlardır.³⁰³

Sözü geçen nahivcilerden İsferyînî de *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*'de geçen bu gibi meselelere eğilmiş ve sorunlu yanlarına dikkat çekerek gereken izahı ihmal etmemiştir. O, “هَذَا الْمِثَالُ مِنَ الْمَزَالِقِ النَّحْوِيَّةِ/ bu, nahiv ilminin problemlî meselelerindendir”, “هَذَا مِنْ غَوَامِضِ النَّحْوِ/ bu nahvin karmaşıklarındandır”, “مِنْ مَزَالِقِ الْأَقْدَامِ/ süphesiz o hatalara neden olandır”, “مِنْ مُشْكِلَاتٍ/ zeki olanları hataya düşüren meselelerdendir”, “مِنْ مُشْكِلَاتٍ النَّحْوِ/ nahvin sorunlu meselelerindendir”³⁰⁴ tabirlerle bu gibi meselelere temas etmiştir. İsferyînî'nin bu türden ele aldığı meselelerin çoğu daha çok nahivciler arasında sorunlu olarak bilinen meseleler olmakla beraber kedince problemlî gördüğü meseleler olduğuna da vakıf olmaktadır. Örneğin Molla

³⁰¹ Muhammed b. el-Hasan b. el-'Arabî es-Sa'labî, *el-Fikru's-sâmî fi tarihî'l-fîkhi'l-İslamî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995), 1/394.

³⁰² 'Amr b. 'Usmân b. Kanber Sibeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408), 2/363-364.

³⁰³ Halîl İbrahim Hamûdî es-Sâmîrî, “Nemâzic min müşkilâti'n-nahvi”, *Mecelletu Külliyyeti'l-İmâm Azam* 4 (2007), 7-8.

³⁰⁴ İsferyînî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 113, 114, 143, 148.

Câmî, münâdânın ma'rife/belirli müfred dışındaki kısımlarını sayarken bunlardan birisinin şibh-i muzâf/muzâfa benzeyen ismi zikredip bunu “يَا طَالِعًا” ile örneklendirmiştir.³⁰⁵ Ona göre “طَالِعًا” ism-i fâil olup “جَبَلًا”de amel etmiştir. Muzâfa benzeme yönüne gelince şu şekilde açıklanabilir: “طَالِعًا”ın anlamı “جَبَلًا” kelimesi olmadan tamamlanamayacağı için müzâf ve muzâfün ileyhe benzetilmiştir. Çünkü müzâfün manası ancak müzâfün ileyh ile tamamlanabilmektedir. Ancak İsferyâinî mezkûr örneğin nahiv ilminin problemleri meselelerinden saymıştır. Ona göre “يَا طَالِعًا جَبَلًا” örneğinde ism-i fâilin amel edebilmesi için -mevsûfun takdir edilmesi dışında- mübtedâ, mevsûl, istifhâm, nefiy, zü'l-hâl gibi dayanması gereken bir şey bulunmamaktadır. Burada mevsûfun takdir edilmesi ise doğru değildir. Çünkü takdir edilen mevsûf ya müzâf ya da belirsiz bir isim olacak ki her iki durumda da münadâ şibh-i müzâf olmaktan çıkar ki bu da mevzu bahis konunun kapsamı dışındadır.³⁰⁶ Ancak zikredilen mesele nahiv ulemâsı tarafından problemleri olarak görüldüğüne dair bir bilgiye rastlamadık. Genel itibariyle nahivciler zikri geçen meseleyi iki ayrı biçimde değerlendirmektedirler. Kimisi nefiy ve istifhâm gibi nidâ harfini da ism-i fâilin amel edebilmesi için bir dayanak olarak görüp örnekte geçen “طَالِعًا”ın nidâ harfi olan “يَا”ya dayanarak “جَبَلًا”de amel ettiğini savunmuştur. Kimisi ise yukarıda temas edildiği üzere “طَالِعًا”ın mukadder olan mevsûfa dayanarak amel ettiğini düşünmüştür.³⁰⁷

2.1.5. Farklı İlimlerin Kurallarından İstifade Etmesi

İslâmî ilimlerin her birinin ayrı ve kendine özgü özellikleri ve gayeleri olmakla beraber birbirleriyle sıkı bir biçimde ilişkilidir. Nitekim gerek bir ilmin metinlerinin gerekse meselelerinin sağlıklı ve isabetli anlaşılması için diğer ilimlerin kavâid ve ifadelerine müracaat edilmektedir. Diğer bir ifadeyle herhangi bir ilimde eser telif eden müellifin metinden amaçladığı gayeye ulaşmak için diğer ilimlerden istifade etmek büyük önem arz etmektedir. Söz gelimi tefsir alanında çalışma yapan araştırmacı nassın tahlilinde nahiv ve

³⁰⁵ Câmî, *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye*, 1/253.

³⁰⁶ İsferyâinî, *'İşâm 'ale'l-câmî*, 113; Üsküdâri, *Hâşiyetu Muhammed Emin 'alâ hâşiyeti 'İsâmidîn*, 202.

³⁰⁷ 'Alî b. Muhammed b. İsâ b. Yûsuf el-Üşmûnî, *Şerhu'l-Üşmûnî li-Elfiyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 2/216.

sarfa, yorum ve beyanı için hadis, nastan hüküm çıkarmak için fıkıh usûlüne ihtiyaç duymaktadır. Aynı şey diğer ilimler için de söz konusudur. Hülâsası bir ilmin bütün konularının diğer ilimlerden bağımsız olarak tekâmül etmesi düşünülemez. Hatta Necmüddîn et-Tûfî (ö. 716/1316) bunun çerçevesini daha da geniş tutarak İslâmî ilimler ve diğer ilimlerin de birbiriyle ilişkili olduğunu şu ifadelerle anlatmıştır: “İlimler, sanatlar ve meseleler birbirlerini desteklemekte ve bu doğrultuda birbirlerine delil olabilmektedir. Herhangi bir ilmî disiplini bilmeyen kişi diğer ilmî disiplinin bir konusunda eksik kalır. Bu nedenle de her yeni bir disiplini öğrenen kişi daha önce tahsil ettiği ilmini artırmış olur. Kelam, mantık ve diğer aklî ilimleri bilen kişi diğer ilimlerin hakikatlerini, delillerini ve kıyaslarını sağlıklı bir şekilde tasavvur eder. Yine geometri ve hesap ilimlerini iyi bilen ferâiz ve vasiyet konularını iyi anlar.”³⁰⁸ Kâtib Çelebî talebelere yönelik yaptığı tavsiyeler çerçevesinde bu hususu şöyle anlatmıştır: “İlim talebesi hiçbir ilmî disiplini terk etmemelidir. Hiç değılse gaye ve yöntemlerini öğrenecek kadar her ilimde bilgi sahibi olmalıdır.”³⁰⁹

2.1.5.1. Nahiv İlminden İstifade Etmesi

İslâmî ilimlerde çalışma yapanların en çok ihtiyaç duydukları ilim şüphesiz nahivdir. Nitekim herhangi bir ilmin metninin doğru anlaşılması ancak i‘râbının bilinesiyle mümkün olabilmektedir. İ‘râbın bilinmesi ise nahiv ilminin kurallarının iyi öğrenmesiyle gerçekleşmektedir. Bu nedenle öteden beri birçok âlim bu ilmin diğer ilimlerdeki işlevine dikkat çekmiş ve önemine dair açıklamalarda bulunmuştur. Arap dilinde sözü hüccet kabul edilen İmam Şâfî (ö. 204/820) diğer ilimlerin öğrenmesi nahiv ilminde uzmanlaşmakla mümkün olduğuna vurgu yaparak onun önemini ortaya koymuştur.³¹⁰ Zemahşerî de fıkıh, kelam tefsir ve hadis gibi bütün İslâmî ilimlerin öğrenmesi Arap dilinin öğrenmesine muhtaç olduğu ve fıkıh usûlünün büyük bir bölümünün i‘râb ilmine bina edildiğine dair şüphe olmadığını belirtmiştir.³¹¹ Keza İbn Haldûn (ö. 808/1406) da Arap dilinden söz ederken bu hususu şöyle anlatmıştır: “Arap dilinin lûgat, nahiv ve edebiyat olmak üzere

³⁰⁸ Suleymân b. ‘Abdulqavî b. Kerîm et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari’r-ravza*, thk. ‘Abdullah b. ‘Abdulmuhsîn et-Türkî (b.y.: Muessetu Risâle, 1407), 3/586.

³⁰⁹ Çelebî, *Keşfü’z-zunûn*, 1/48.

³¹⁰ İbnü’l-‘İmâd, *Şezerâtü’z-zehab*, 2/407.

³¹¹ Muvaffakuddîn Yaîş b. ‘Alî b. Yaîş, *Şerhu’l-Mufaşşal* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1422), 1/51.

dört ana unsuru vardır. Şer'î ilimleri öğrenmek isteyenlerin sözü edilen ilimleri bilmeleri zaruridir. Zira şer'î hükümlerin kaynağı Kitap ve sünnettir. Kitap ve sünnet ise Arapça olup onların müşkülli Arap olan sahâbe ve tâbiînin diliyle halledilmiştir. Dolayısıyla şer'î ilimlerini tahsil etmek isteyen kişi Arap diline ilişkin ilimleri öğrenmek zorundadır.”³¹² Daha pek çok âlim değişik vesilelerle nahiv ilminin ehemmiyetine değinmiştir.³¹³ Bu nedenle İslâmî ilimlerde çalışma yapanlar ve bu ilimlerde araştırmada bulunanalar farklı amaçlarla nahiv ilminin kural ve ilkelerinden istifade etmişlerdir. Bilhassa şerh ve haşiye türü çalışmalar yapanlar metinlerin tahlilinde ve izahında nahiv ilminden oldukça faydalanmışlardır.

İsferâyînî de incelememize konu olan haşiyesinde *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye* ve *el-Kâfiye* metinlerinin açıklamasında ve onlarda bulunan nahvî meselelerin tahlilinde nahiv ilminin i'râb konusundan ustalıkla yararlanmıştı. Bunu değişik amaçlar için kullanmıştır. Bazen iyi anlaşılması için sadece metnin veya şerhin ifadelerinin i'râbını yapmıştır. Söz gelimi *el-Kâfiye*'de “نُونُ الْوَقَايَةِ مَعَ الْيَاءِ لَازِمَةٌ فِي الْمَاضِي...” şeklindeki metnin i'râbını yaparak anlaşılmasını kolaylaştırmaya çalışmıştır. Şöyle ki; “نُونُ الْوَقَايَةِ” kelimesi mübtedâdir. Zarf olan “مَعَ الْيَاءِ”, “حَصَلَ” veya “حَاصِلٌ”una müteallik olup haberdur. “لَازِمَةٌ” zarf olan haber içindeki zamir için hâldir. Daha sonra gelen “وَعَكْسُهَا لَعَلَّ”, “وَيُخْتَارُ فِي لَيْتٍ...”, “وَأَنْتَ مَعَ النَّوْنِ...” üne matufturlar.³¹⁴

Bazen şerhin veya metnin ifadelerinin i'râbını yaparak yanlış anlaşılmasının önüne geçmeye çalışmıştır. Örneğin mütekellim yâsına izafe edilen münadâda yânın fethi “يَا غَلَامِي” ve sükûn “يَا غَلَامِي” ile gelebileceği gibi hafzedilmesi “يَا غَلَامٌ” ve elife dönüştürülmesi “يَا غَلَامًا” şeklinde gelmesi de caizdir. Molla Câmî, “وَيَكُونُ الْمُنَادِي الْمُصَافً إِلَى يَاءِ الْمُتَكَلِّمِ بِالْهَاءِ فِي هَذِهِ الْوُجُوهِ كُلِّهَا”, “وَيَكُونُ الْمُنَادِي الْمُصَافً إِلَى يَاءِ الْمُتَكَلِّمِ بِالْهَاءِ فِي هَذِهِ الْوُجُوهِ كُلِّهَا” üne matufturlar.³¹⁴

³¹² Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber) ve dîvânü'l-mübtede* ve *l-ḥaber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber*, thk. Hali Şehhâde (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1408), 753.

³¹³ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtûbî, *el-Muvâfaqât*, thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan Âlu Selman (Dâru İbn Affân, 1417), 2/102; Şemsüddîn Muhammed el-Gırnâtî İbnü'l-Ezrak, *Ravzâtü'l-a'lâm bi-menzileti'l-Arabîyye min 'ulümi'l-İslâm* (Külliyetü'd-Daveti'l-İslâmiyye, ts.), 1/311-312; Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh fî uşûli'n-naḥv* (Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 1427), 64.

³¹⁴ İsferâyînî, *'İşâm 'ale'l-câmî*, 197.

tamamında hâ ile geldiğini” belirtmiştir.³¹⁵ İsferyîni, şârihin “بِالْهَاءِ” kelimesini “يَكُونُ” fiiline taalluk ettiğini; böylelikle zikredilen cümle önceki cümlelerin haberi olan “يَجُوزُ” veya “الْمُنَادِي الْمُصَافِ إِلَى يَاءِ الْمُتَكَلِّمِ” biçimindeki isim cümlesine atfedildiğini; dolayısıyla da her iki i‘râba göre de metinde geçen söz konusu münadânın vakfe halinde hâ ile gelmesi vacip olduğu anlaşıldığını ifade etmiştir.³¹⁶ Hâlbuki böyle bir münadânın ancak elif ile gelmesi durumunda hâ ile vakfe edilmesi “يَا غُلَامَاهُ” örneğinde olduğu gibi vacip olmaktadır. Sakin yâ ile gelen münadânın hâ ile değil, sakin olarak vakfe olunması daha güzel olmakla beraber yânın hazf edilip ondan önceki harfin sakin kılınması ile vakfe edilmesi de caizdir. Yâsi fetha ile gelen münadâ ise hâ ile vakfe olunabileceği gibi sakin yâ ile gelmesi de mümkündür. İsferyîni, “بِالْهَاءِ” ifadesinin hazf olunan “يَا هَاءٍ”ne atfedilmesi daha uygun olacağını ileri sürmüştür. Bu i‘râba göre sözü edilen ibarenin takdiri şu şekilde olur: “وَالْمُنَادِي الْمُصَافِ إِلَى يَاءِ الْمُتَكَلِّمِ يَجُوزُ فِيهِ بِلَا هَاءٍ وَبِالْهَاءِ وَقَفًا وَجُوهَ أَرْبَعَةٍ” *izafe edilen münadâda ister hâsiz olarak veya vakfe halinde hâ ile gelsin dört vecih caizdir.*” İsferyîni’ye göre buradaki cevazın, vucubu da içine alacak şekilde geniş bir anlama hamledilmesi gerekir. Aksi takdirde “يَا غُلَامَاهُ”de olduğu gibi elifle gelen ve vakfe halinde hâ ile gelmesi vacip olan münadâ, konu dışında kalır.³¹⁷

Bazen de şârihin yaptığı i‘râbı doğru bulmayarak kendi isabetli gördüğü i‘râbı vererek ibareyi buna göre yorumlamıştır. Örneğin Molla Câmi’nin bir şiirde geçen “فَخَيْرٌ نَحْنُ عِنْدَ النَّاسِ مِنْكُمْ” ibaresinin i‘râbına itiraz etmiştir. O, cümleyi şu şekilde i‘rablandırmıştır: “خَيْرٌ” mübtedâ, “نَحْنُ” onun fâilidir. Ona göre “خَيْرٌ” ifadesinin “نَحْنُ”ya haber yapılması caiz değildir. Çünkü “خَيْرٌ” ile ma‘mül olan “منكم” arasına yabancı bir şey girmiş olur. İsm-i tafdîl zayıf bir ‘âmil olduğundan böyle bir uygulama caiz görülmez. İsferyîni ise bu i‘râbı doğru bulmayıp ism-i tafdîlin nahiv ilminde meşhur “للحل” meselesi³¹⁸ dışında zahir isimde amel edemeyeceğini ileri sürerek kendi doğru bulduğu i‘râbı şöyle açıklamıştır: Zikredilen şiirde “نَحْنُ” mübtedâ olması gerekir. “خَيْرٌ”

³¹⁵ Câmi, *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye*, 1/269-271.

³¹⁶ Üsküdârî, *Hâşiyetu Muhammed Emin 'alâ hâşiyeti 'İsâmiddîn*, 214.

³¹⁷ İsferyîni, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 118.

³¹⁸ Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî, *Şerhu'l-Kâfiyeti 'ş-Şâfiye*, thk. Abdülmün'im Ahmed Herîdî (Mekke: Merkezü'l-Bühûsi'l-İslâmiyye, 1402), 2/1133.

ise onun haberidir. Şiirde geçen “مِنْكُمْ”, hazfedilen “مِنْكُمْ”ün tefsiridir.³¹⁹ Buna göre şiirin takdiri “فَخَيْرٌ مِنْكُمْ نَحْنُ عِنْدَ النَّاسِ مِنْكُمْ” biçiminde olur.³²⁰

İsferâyînî, haşiyesinde nahiv ilminin külli kaidelerine de müracaat etmiştir. Küllî kaideler, birden fazla konunun müşterek mahiyetleri hakkında ve bütün cüziyyatına dair genel hüküm ortaya koyan özlü ve kuşatıcı ifadelerden oluşan kural ve kaideler şeklinde tanımlanmıştır.³²¹ Bunu da şerh ettiği ibarenin anlaşılması, ileri sürdüğü görüşün desteklenmesi, yaptığı i'râbın isabetli olduğunun tespiti gibi farklı gayeler için kullanmıştır. İsferâyînî'nin haşiyesinde kullandığını tespit ettiğimiz bu türden bazı kaideleri şöyle sıralayabiliriz:

- إِذَا دَارَ ضَمِيرٌ بَيْنَ الْأَقْرَبِ وَالْأَبْعَدِ فَهُوَ لِأَقْرَبٍ/uzak ve yakın merci'i arasında kalan zamirin yakın olana döndürülmesi daha evladır.³²²

- لَا يُحْمَلُ اللَّفْظُ فِي التَّعْرِيفَاتِ عَلَى خِلَافِ الْمُتَبَادِرِ إِلَّا لِصَارِفٍ/herhangi bir mani olmadığı sürece tanımlardaki ifadeler ilk akla gelen manalar dışına hamledilmez.³²³

- كَحَذْفِ الْفُضْلَةِ أَهْوَنُ مِنْ حَذْفِ الْعُدَّةِ/kelamda fazla olanın hazfedilmesi aslın hazfedilmesinden daha kolaydır.³²⁴

- الزَّرُورَةُ تَرُدُّ الْأَشْيَاءَ إِلَى أَصُولِهَا/zaruret, şeyleri asıllarına döndürür.³²⁵

- تَأْنِيْتُ أَحَدِ الْمُتَرَادِفِينَ لَا يَسْتَلْزِمُ الْآخَرَ/eşanlamlılardan birinin müennes olması diğerinin müennes olmasını gerektirmez.³²⁶

- إِلَى الْجَنَسِ يَمِيلُ/yabancı (Arapça olmayan) olan ifadeler kendi emsaline temayül eder.³²⁷

³¹⁹ Burada İsferâyînî, ism-i tafdil ile ma'mûlûl arasına yabancı bir şeyin girmemesinin caiz olmadığına dair muhtemel itirazını önüne geçmek için “منكم” sözcüğünü takdir etmiştir. Üsküdarî, *Hâşiyetu Muhammed Emin 'alâ hâşiyeti 'İsâmidîn*, 156.

³²⁰ İsferâyînî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 84.

³²¹ Halil Akçay, *Arap Dili Gramerinin Küllî Kaideleri*, (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2020), 16.

³²² İsferâyînî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 23.

³²³ İsferâyînî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 23

³²⁴ İsferâyînî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 40.

³²⁵ İsferâyînî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 45.

³²⁶ İsferâyînî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 59.

• الألفرُقُ بَيْنَ المُدَكَّرِ وَالْمُؤَنَّثِ بِالنَّاءِ أَغْلَبُ / müzekker ile müennes arasındaki fark genellikle tâ ile gerçekleşir.³²⁸

• الحَاقُ الْمُشْكُوكِ بِالْأَكْثَرِ أَنْسَبُ / şüpheli olanın çoğunluğa ilhak edilmesi daha uygundur.³²⁹

• كُلُّ لَفْظٍ أُرِيدَ بِهِ نَفْسُهُ فَهُوَ عَلَّمٌ لَهُ / söylenişyle zatı irad edilen her lafız kendisine özel isim kabul edilir.³³⁰

• أَنْ يُبَيِّنَ مِنَ الْمُتَكَلِّمِ الْوَأَجِدَ وَيُنْتَهِي إِلَى الْغَائِبِ / fiilin tasrihi/çekimi müteteklim vahde ile başlar, gâib ile son bulur.³³¹

2.1.5.2 Belagat İlminden İstifade Etmesi

Anlatılmak istenen düşüncenin, yönelik olduğu ortama uygun olarak fasih ifadelerle aktarılması şeklinde ifade edebileceğimiz belagatin³³² bilhassa Kur'an-i Kerim'in mucizevî yönlerinin ve güzelliklerinin ortaya çıkmasına yarayan bir ilim olması hasebiyle büyük önem arz etmektedir. Meâni, beyân ve bedî' olarak üç ayrı disiplinde tanzim edilen belagat ilmi İslâmî ilimler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu münasebetle de pek çok âlim onun ehemmiyetine vurgu yapmıştır. Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) bu ilmin önemine dair şu sözleri kayda değeridir: "Kur'an'ın i'cazı³³³ ilginçtir. İdrak edilmekle beraber tavsif edilemez. Şiir mısraları arasındaki uyum ve ahenk gibi. Sağlam fitrata sahip olanlar hariç i'cazın idraki ancak beyân ve meâni ilimlerinin öğrenmesiyle mümkün olabilmektedir."³³⁴ Hatta bu

³²⁷ İsferyîni, 'İsâm 'ale'l-câmî, 60.

³²⁸ İsferyîni, 'İsâm 'ale'l-câmî, 64.

³²⁹ İsferyîni, 'İsâm 'ale'l-câmî, 64.

³³⁰ İsferyîni, 'İsâm 'ale'l-câmî, 58.

³³¹ İsferyîni, 'İsâm 'ale'l-câmî, 246.

³³² Muhammed b. Ahmed b. 'Arefe ed-Desûkî, *Hâşiyeye 'alâ Şerhi't-Telhiş*, thk. Abdulhamîd el-Hindâvî (Beyrut: el-Mektebetü el-Aşriyye, ts.), 28.

³³³ Sözlükte aciz, zayıf güç yetirememek gibi manalara gelen i'câz kelimesinin terim anlamı şu şekildedir: "Kelamin, beşerin benzerini ortaya koymaya güç yetiremediği ve muaraza edemeyeceği kadar edebi ve fasih olmasıdır." Kur'an'ın i'câzı, onun bir benzerinin veya bir suresinin benzerinin ortaya konulmasından aciz kalmak olarak ifade edilmektedir. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Cürçânî, *et-Ta'rifât* (Bayrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403), 83; Yusuf Şevki Yavuz, "İ'câzü'l-Kur'an", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2000), 21/403.

³³⁴ Ebü Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407), 416.

önemine binaen Süyûtî, belagat ilmini şeri'atın öğrenmesi için en büyük araç olarak görmüş ve onun tahsilini imanı güçlendiren özelliklilerden saymıştır.³³⁵

Belagat ilminin faydası elbette bununla sınırlı değildir. İstifade oranları farklı olmakla beraber bütün İslâmî ilimlerde incelemede bulunanlar belagat ilmine ihtiyaç duymaktadır. Buna göre Kur'an ilimleri kadar olmasa da nahiv ilminde yapılan çalışmalarda da bu ilme gereksinim duyulmaktadır. Nitekim bir nahiv âlimi ele aldığı metinde edebî bir ifadeyi şerh etmek veya bir şiiri kullanmak istediğinde belagat ilminde aşinalığı olması gerekir. Aynı şekilde şerh veya haşiye çalışması yapan dilbilimciler de edebî bir ifadeyi veya bir şiiri tahlil ederken bu ilmin kaidelerine müracaat etmek zorundadırlar. İsferyâinî de edebî yönünün güç olmasıyla hemen bütün çalışmalarında belagat ilminin her üç disiplininden ustalıkla istifade edebilmiştir. Değerlendirme konusu yaptığımız haşiyesinde de ihtiyaç duyulan yerlerde sözü edilen ilmin farklı konularını kullanmıştır. O, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*'de veya *el-Kâfiye*'nin metninde geçen ayet, şiir ve edebî ifadelerin tahlilinde bu ilme müracaat ederek hem bu tür ifadelerden amaçlanan gayelere temas etmiş hem de şârih ve musannifin meramlarını izah etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda da haşiyede belagat ilmine ait birçok ıstılahı bulmak mümkündür. "فَصَاحَةٌ", "فَصِيحٌ", "تَشْبِيهٌ", "بَلَاغَةٌ", "مُسْتَعَارٌ", "مَجَازٌ عَقْلِيٌّ", "اِسْتِعَارَةٌ", "بَلِيغٌ", "تَحْسِينٌ", "اَلْمُقَابَلَةُ", "اَلسَّجْعُ", "اَلْمُسَاكَلَةُ", "بَدِيعٌ", "اَلتَّمْتِيلُ", "اَلْكَنَايَةُ", "اَلْقَصْرُ", "اَلْمَعْنَى اَلْمَجَازِي", "اَللَّفُّ وَالتَّنْسُرُ", "مُقْتَضَى الظَّاهِرِ", "اَلْمَسَاوَاةُ", "اَللَّفُّ وَالتَّنْسُرُ" gibi ifadeler bunlardan bir kaçıdır.³³⁶

İsferyâinî, haşiyesinde değişik gayeler için belagatin farklı disiplinlerinden istifade ettiğini yukarıda değinmiştik. Burada İsferyâinî'nin başvurduğunu tespit ettiğimiz bazı belagat kurallarını örnekleriyle vermeye çalışacağız:

• **Teşbih:** Beyân ilminin bir konusu olan teşbih, iki veya daha fazla şeyin bir vasıfta ortak olduğunu "كُنَّ", "كُنَّ" gibi benzetme edatlarından birisiyle belirtmek olarak izah edilebilir. "مُشَبَّهٌ/benzeyen", "مُشَبَّهٌ/benzetilen", "وَجْهُ الشَّبَهِ/ortak vasıf", "أَدَاةُ التَّشْبِيهِ/benzetme edatı" olan dört ana unsurdan teşekkül eden teşbih, maksut manaları özlü ve güzel ifadelerle ortaya çıkaran

³³⁵ Celâlüddin es-Süyûtî, *Şerhu Ukûdül-cümân fi'l-me'ânî ve'l-beyân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 3.

³³⁶ İsferyâinî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 3, 5, 7, 10, 14, 21, 25, 41, 46, 61, 65, 68, 69, 78, 82, 96, 96, 207, 237, 265, 273,

bir araç olduğundan dil alanından çalışma ve araştırma yapanların çokça kullandığı bir konudur.³³⁷ İsferyâinî de şerh ve metinde geçen bazı ayet ve edebî ifadelerin açıklamasında buna başvurmuştur. Şârihin “تَعَمَّدَهُ اللهُ بِغَفْرَانِهِ”³³⁸ şeklinde ifade ettiği duayı önce *es-Sihâh*’tan naklen “تَعَمَّدَ” kelimesinin “عَمَدْتُ السَّيْفَ/ kılıcı kınına soktum” anlamından alındığını ifade ederek “عمد” in anlamı kın olduğunu açıklar.³³⁹ Ardından cümlede dua edilen “الشيخ” in keskin zekâyâ sahip olması ve problemleri hızlı bir şekilde çözümülemesi hususunda kılıca benzetildiğini söyleyerek benzeyen, benzetilen ve benzeme yönüne dikkat çeker.³⁴⁰

Bazen de İsferyâinî şerhte geçen teşbih olgusunu değerlendirmektedir. Söz gelimi Molla Câmî, İbn Hâcib’in Kelime’nin kısımları olan isim, fiil ve harfin tanımına yönelik ifadelerini şerh ederken isim ve fiilin “مَا دَلَّ عَلَى مَعْنَى فِي” *herhangi bir şeye ihtiyaç duymaksızın kendi başına müstakil olarak manasına delalet edebileceğini*, “مَا دَلَّ عَلَى مَعْنَى فِي غَيْرِهِ” *harfin ise ancak başka bir şeyin yardımıyla bir mana ifade edebileceğini*” belirtmiştir. Bunu da dış âlemde bulunan varlıklara benzeterek tasvir etmeye çalışmıştır. O, ismi herhangi bir şeye dayanmaksızın kendi başına var olabilen cevhere; harfi ise ancak başka bir şeyin vasıtasıyla var olabilen araza benzetmiştir.³⁴¹ Onun bu teşbihi üzerine İsferyâinî şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: “مَا دَلَّ عَلَى مَعْنَى فِي” ibaresinde zikredilen “في” kelimesi kullanıldığı için şöyle bir yaklaşım da ortaya çıkmaktadır: Başkasına tabi olan harfin manasını cevhere tabi olan araza benzettiği için araz olan bir şeyin mahalline nispet edilmesinde olduğu gibi harfin manası da “في” ile tabi olduğu şeye nispet edilebilir. Müstakil olan ismin ve fiilin manaları ise kendi başına durabilen cevhere benzetildiğinden ötürü de cevherde olduğu gibi bu manaların başka bir şey içinde değil, kendi başına sabit olduğu denilebilir. Bu değerlendirmeden sonra İsferyâinî harf ve ismin manalarının araz ve cevhere benzetilmesi isabetli olmadığını şöyle izah etmiştir: Benzeyen ile benzetilen arasında benzetme ilgisi (vech-i şebeh)

³³⁷ Ahmet Mustafa el-Merâgî, *Ulümü'l-belâge el-beyân, el-meanî, el-bedî'* (<https://shamela.ws/index.php/book/9997>, ts.), 213; İsmail Durmuş, “Teşbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2011), 40/556.

³³⁸ Câmî, *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye*, 1/12.

³³⁹ Cevherî, *Tâcü'l-luga*, 2/517-518.

³⁴⁰ İsferyâinî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 5.

³⁴¹ Câmî, *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye*, 1/44-46.

bulunmamaktadır. Zira kendi başına var olabilen şey (cevher) başka bir şey ile var olamaz. Aynı şekilde varlığı başka bir şeye borçlu olan şey de (araz) kendi başına var olamaz. Hiçbir şeye bağlı olmaksızın müstakil olarak idrak edilen (ismin) ile ancak başka bir şeyin vasıtasıyla anlaşılabilen (harfin) manaları böyle değildir. Nitekim harfin manasında olduğu gibi ancak bir şeyin birleşimiyle anlaşılman mana hiçbir şeyin birleşimine bağlı olmadan doğrudan idrak edilebileceği gibi bunun aksi de mümkündür.³⁴² Yani burada manaların cevher ve araza benzetilmesi isabetli değildir. Çünkü harfi cer olan “مِنْ” herhangi bir şeyle birlikte değil, tek başına gelse bile ondan mutlak iptida manası idrak edilebilir. Harfin benzetildiği araz ise böyle değildir. O hiçbir şekilde kendi başına cevherden bağımsız olarak var olamaz.

Mecaz: Herhangi bir karinden ötürü bir lafzın asıl anlamı dışında ilgisi olduğu başka bir manada kullanılması olarak tanımlanmıştır.³⁴³ Mecaz akli ve lügavî şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Lügavî mecaz, asıl ile diğer mana arasındaki ilgi teşbihten ibaretse isti'âre, aksi takdirde mürsel olur. Sebep-müsebeb, kül-cüz, umûm-husus, lazım-melzûm gibi ilişkiler mürsel mecazda asıl mana ile mecaz arasındaki alakayı oluşturmaktadır.³⁴⁴ Aklî mecaz ise isnâdda³⁴⁵ gerçekleşmektedir. Zamana, mekâna, sebebe yapılan isnâd bu tür mecazın çeşitlerindedir.³⁴⁶ En güzel anlatım biçimlerinden sayılan mecaz üslubu Arap dilinin gelişiminde katkısı büyüktür.³⁴⁷ Bu münasebetle ulemâ tarafından oldukça önemsenmiş ve sıklıkla başvurulmuş bir üslup olmuştur. İsferyâinî de yaptığı tahlil ve açıklamalarının birçoğunda mecaz üslubunu kullanmıştır. O, haşiyesinde şârihin veya musannifin ifadelerini şerh ederken bunların sağlıklı anlaşılması için asıl ve mecaz anlamalarına veya sadece

³⁴² İsferyâinî, *'İşâm 'ale'l-câmî*, 21, 22.

³⁴³ Ahmed b. İbrahim b. Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga fi'l-meanî ve'l-beyân ve'l-bedî'* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 249.

³⁴⁴ Hasan b. İsmâil el-Cenâcî, *el-Belâğetü's-sâfiye fi'l-meâni ve'l-beyân ve'l-bedî'* (Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2006), 33-36.

³⁴⁵ İsnâd, müsned/yüklem ile müsnedu ileyh/özne arasındaki ilgiyi bildirir. Recep Şentürk, “İsnâd”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001), 23/153.

³⁴⁶ Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga*, 256-258.

³⁴⁷ Abdulmuteaâli es-Saîdî, *Buğyetü'l-izâh li Talhisi'l-Miftâh fi ulûmi'l-belâge* (Mektebetü'l-Adâb, 1423), 3/462; Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga*, 249.

mecaz manalarına dikkat çekmiştir. Bu nedenle haşiyesinde “مَجَازٌ” tabirine çokça rastlanılmaktadır.³⁴⁸

İsferâyîni'nin haşiyesinde meselelerin işleyişine bağlı olarak hem lügavî hem de aklî mecazları kullandığını görmekteyiz. Aklî mecaz için şunu örnek göstermemiz mümkündür: İbn Hâcib, gayr-i munsarif illetlerinden “وَزُنُّ” fiil vezni ile ilgili “أَتَيْنَ” fiil veznin başında “أَتَيْنَ” harflerinden birisinin eklenmesi gerekir.” şeklinde bir şart koşmuştur. Molla Câmî de “أَوَّلُهُ” de bulunan zamirin ya metinde geçen “وَزُنُّ الْفِعْلُ” lafzına ya da bundan kastedilen fiil vezninde olan isme raci olduğunu belirtmiştir.³⁴⁹ İsferâyîni de metinde geçen “زِيَادَةٌ” olgusunun “وَزُنُّ الْفِعْلُ” fiil veznin başına nispet edilmesi aklî mecaz olur demiştir.³⁵⁰ Çünkü gerçek anlamda ziyade fiil veznin başında değil, bu vezinde bulunan ismin başında gerçekleşmektedir. Dolayısıyla sözü geçen nispet mecaz anlamında kullanılmış ki bu da aklî mecazdan başka bir şey değildir. Lügavî mecaza için ise şu örneği verebiliriz: Molla Câmî, akıl sahibi olmayan müzekkerlerin çoğulu olduğundan “الْمَرْفُوعَاتُ” sıygasının müfredi “مَرْفُوعَةٌ” olmayıp “مَرْفُوعٌ” undur söyledikten sonra bu kalıbın sözü geçen müzekkerlerin çoğulu olarak kullanılması yaygın olduğunu belirtmiştir. Bunun için “الَصَّافِنَاتُ/aygırla”, “جَمَالَاتُ سِجَالَاتُ/iri develer”, “الْأَلْيَامُ/boş günler” gibi örnekler vermiştir.³⁵¹ İsferâyîni “الْأَخْلِيَّاتُ” kelimesinin anlamını ilgili kaynaklara atıf yaparak izah ettikten sonra şunları kaydetmiştir: “تَخْلِيَّةٌ” kelimesi mekânın tahliye edilmesi için kullanılır. Günler için vasıf olamaz. Bilakis günler içinde bulunan şeyler için olabilir. Dolayısıyla tahliye kelimesinin günler için kullanılması mecazdır.³⁵²

İsti'âreye gelince bunun mecazın bir kısmı olup asıl ile mecaz anlamları arasındaki alaka teşbih olduğuna temas edilmişti. İsti'âre, müste'âr minhu (kendisinden mana eğretilenen), müste'âr lehu (kendisine mana eğretilenen), müste'âr (eğreti lafız) ve karine gibi unsurlardan oluşmaktadır. İsti'ârede teşbih edatı zikredilmemekte ve teşbih taraflarından birisine yer

³⁴⁸ Bkz. İsferâyîni, 'İsâm 'ale'l-câmî, 11, 14, 25, 66, 70, 74, 92, 96, 98, 108, 110, 128, 144, 145, 177, 279.

³⁴⁹ Câmî, *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye*, 1/133-134.

³⁵⁰ İsferâyîni, 'İsâm 'ale'l-câmî, 66.

³⁵¹ Câmî, *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye*, 1/146-147.

³⁵² İsferâyîni, 'İsâm 'ale'l-câmî, 70.

verilmektedir.³⁵³ İsti'âre farklı açılardan değerlendirilerek değişik taksimlere tabi tutulmuştur. Buna göre isti'âre, müste'ârün minhün câmid veya müştak oluşuna bağlı olarak asıl ve tabi; isti'are işleminde zikredilen müste'ârün minhu veya müste'ârün lehunun özelliklerinin zikredilip zikredilmemesine göre muraşşah ve mutlak; tarafların bir şeyde birleşmelerinin mümkün olup olmamasına göre vifâkî ve 'inâdî; taraflardan zikredilenin durumuna göre sarih ve kinaye gibi çeşitlere ayrılmıştır.³⁵⁴ Konuşmaya güç sağlayan, zarafet ve güzellik katan, manaları canlılaştırarak onlara netlik kazandıran isti'âre özellikle nasların, şiirlerin ve edebî ifadelerin tahlil ve tasvirlerinde vazgeçilmez bir üsluptur. Bundan ötürü de başta Kur'an ilimleri olmak üzere bütün İslâmî ilimlerde başvurulan bir yöntem olarak bilinmektedir.

Genel olarak belagat ilminde özellikle de isti'âre konusunda büyük bir vükiyete sahip ve bu alanda güzide eserler veren İsferyîni de bu üsluptan yararlanmıştı. Örneğin *el-Kâfiye*'de geçen "عَشْرُونَ وَأَخْوَالُهَا"³⁵⁵ ifadesini açıklarken "أُخْتُ" kelimesinin "الْمِثْلُ/benzer" anlamında olduğunu; şârihin "وَتَظَايَرُهَا السَّنْعُ/kalan yedi benzeri" sözüyle buna işaret ettiğini söylemiştir. Ardından "كَلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَعَنَتْ أُخْتَهَا/Her ümmet girdikçe emsallerine lânet edecekler."³⁵⁶ mealindeki ayette zikredilen "أُخْتُ" kelimesinin de "الْمِثْلُ" anlamında kullanılması Arapça bir isti'âre olup dilbilimcilerin ürettikleri bir kural olmadığını belirtmiştir.³⁵⁷

İktibâs: Kur'an-i kerim veya hadisten bir parça alınıp bunun ayet veya hadis olduğu belirtilmeden sözün içine yerleştirilmek şeklinde tarif edilmiştir. İktibâs edilen ayet ve hadis metni genellikle tırnak işaretiyle gösterilir.³⁵⁸ Bedî' ilminin lafzi güzelliklerinden addedilen iktibâs görüşlerin teyidi, karşıt görüşlerin çürütülmesi ve benzeri amaçlar için kullanılan ilmî bir üslup olmakla beraber daha çok konuşmacının güzel ve büyüleyici ifadeler seçerek

³⁵³ Abdurrahman b. Hasan el-Meydânî Habenneke, *el-Belâğeti'l-arabiyye* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1426), 2/229-232; İsmail Durmuş, Pala İskender, "İsti'âre", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001), 23/513-518.

³⁵⁴ Ahmed Muhammed Kâsım, Dîb Muhyüddîn, *Ulümü'l-belağe"el-beyân ve'l-meânî ve'l-bedi"* (Tarablus: el-Mektbetü'l-Hadîse li'l-Kitâb, 2003), 196-212.

³⁵⁵ Câmi, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*, 1/77.

³⁵⁶ A'râf, 7/32.

³⁵⁷ İsferyîni, *'İşâm 'ale'l-câmî*, 39.

³⁵⁸ Kâsım, Dîb, *Ulümü'l-belağe "el-beyân ve'l-meânî ve'l-bedi"*, 127; Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga fi'l-meanî ve'l-beyân ve'l-bedi'*, 338.

muhatabını etkilemek ve bu şekilde fikrini kabul ettirmek için edebî bir sanat olarak kullanılmıştır. Bu anlamda da iktibâs oldukça dikkat çekici olmuş ve özellikle edebî metinlerde çokça müracaat edilen bir üslup olmuştur.

İsferâyînî de belagat ilmine dair *el-Aṭvel* adlı eserinde iktibâs üslubunu tafsilatlı bir biçimde ele almıştır.³⁵⁹ Ayrıca bu üslubu diğer birçok eserinde olduğu gibi bahse konumuz haşiyesinde de ihtiyaç duyduğu yerlerde ustaca kullanmıştır. Örneğin Molla Câmî, İbn Hâcib'in “وَإِذَا نُودِيَ الْمُعْرَفُ بِاللَّامِ”/tarif lââmı alan isim nidâ harfiyle seslendiğinde” şeklindeki ibaresini “إِذَا أُرِيدَ إِذَا/seslenmesi istendiğinde” ile yorumlamıştır.³⁶⁰ Bunu da bu durumdaki ismin münâda olamayacağından İbn Hâcib'in “lâm-i tarif ile belirli hale gelen ismin nidâ harfiyle seslendiğinde” tarzındaki ifadesinin anlamsız olduğuna dair oluşan şüpheyi izale etmek adına yapmıştır. Ancak İsferâyînî Molla Câmî'nin bu yorumunu doğru bulmayarak bunu şöyle gerekçelendirmiştir: Lâm ile belirli hale gelen ismin nidâ harfiyle münâdâ olması caiz görülmediği gibi dilbilimcilerin hiçbiri bunu irade etmez. Yani söz konusu ismin münâda olması geçerli olmadığından kimse bunu istemez. Dolayısıyla onun İbn Hâcib'in ibaresini “seslenmesi istendiğinde” tarzda tefsir etmesi doğru değildir. Devamında İsferâyînî, ibarede “الإرادة” irade ifadesinin takdir edilmesi “لَا يُسْمَنُ وَلَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ”/ *Ne doyurur ne de açlığı giderir.*³⁶¹ mealindeki ayetten iktibâs ederek Molla Câmî'nin yorumunun isabetli olmadığına ilişkin düşüncesini teyit etmeye çalışmıştır. Yani İbn Hâcib'in ifadesine dair oluşan şüphe sözü edilen takdirle def olunmaz. İsferâyînî'nin daha pek çok yerde bu üslubu kullandığına şahit olmaktayız.³⁶² Ancak konunun gereğinden fazla uzatılmaması adına bu örnekle yetiniyoruz.

Tevriye: Uzak ve yakın olmak üzere farklı anlamları bulunan lafzın uzak olan manasında kullanması olarak tanımlanır. Yani ilk anlaşılan açık anlamı değil, uzak ve ancak erbabı tarafından anlaşılabilen uzak anlamı kastedilir. Konuşmacı herhangi bir sebeple doğrudan veya açık olarak ifade etmek istemediği meramını bu üslubu kullanarak anlatmaya çalışır. Aynı zamanda îhâm/yanıltma ve tahyîl/izlenim verme gibi terimlerle de tabir edilen

³⁵⁹ İsferâyînî, *el-Aṭvel*, 2/508-523.

³⁶⁰ Câmî, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*, 1/264.

³⁶¹ Ğâşiye, 88/7.

³⁶² Örnek için bkz. İsferâyînî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 50,66, 72, 102.

tevriyenin iki çeşidi yaygındır.³⁶³ Bunlardan biri yakın ve uzak anlamlarından herhangi birisinin özelliklerini içermeyen mücerret tevriyedir. Diğeri ise yakın anlamıyla alakalı herhangi bir özellik içeren mürâşşah tevriyedir.³⁶⁴ Belagat ilmiyle ilgilenen ulemânın büyük çoğunluğu tevriye üslubunu bedî' ilmi içerisinde değerlendirmekle beraber Zemahşerî gibi kimi ulemâ ise beyân ilminin bir konusu olarak görmektedir.³⁶⁵ Kur'an-i kerimde ve hadislerde³⁶⁶ bu gibi ifadelerin bulunması tevriye üslubunun meşruiyet kaynağı olarak gösterilmektedir. Hatta Sekkâkî, müteşâbih âyetlerin büyük bir bölümünün tevriye üslûbu kabilinden olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁷

Manayı güzelleştiren söz sanatlarının belki de en önemlisi olan tevriye üslubunun birçok ulemâ tarafından övüldüğüne ve önemine dikkat çekildiğine şahit olmaktayız.³⁶⁸ Zemahşerî, tevriyeyi “Beyân ilmi içerisinde bu konu kadar ince ve zarif başka bir konu görülmemektedir.”³⁶⁹ şeklindeki ifadelerle methetmiştir. Özellikle belagat ve diğer edebî ilimlerde iyi yetişmiş âlimler bu üsluptan hayli yararlanmışlardır. Bunlardan biri de araştırma konumuz olan İsferyâinî'dir.³⁷⁰ Örnek olarak İbn Hâcib mu'rabı tanımlarken “الَّذِي لَمْ يَسْبَهُ مَبْنِيَّ” “الَّذِي لَمْ يَسْبَهُ مَبْنِيَّ”/aslî mebnîye benzemeyen” tarzında bir tabir kullanmıştır. Molla Câmî, “مَبْنِيَّ” izafet terkiibini “الْبِنَاءِ”/yani binâ konusunda asıl olan mebnî” şeklinde yorumlayıp bu izafetin beyânî izafe³⁷¹ olduğunu ileri sürmüştür.³⁷² İsferyâinî, “مَبْنِيَّ” izafeti beyânî değil, lâmî³⁷³ olduğunu belirtmiştir. Çünkü “مَبْنِيَّ” kelimesinin “الْمَبْنِيَّ”e izafetinde genelin özele izafesidir. Bu ise lâmî izafenin özelliğidir. Beyânî izafe ise bir yönüyle

³⁶³ Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kvmiyye, 1423), 7/131.

³⁶⁴ Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga*, 300-302; İsmail Durmuş, “Tevriye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2012), 41/45-47.

³⁶⁵ Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 7/131.

³⁶⁶ Örnek babından bkz. An'âm, 6/60; 9/29; Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmî 'u's-şâhih*, thk. Muḥammed Zuheyr b. Nâsır (Dâru Tavḥ en-Necât, 1422), 5/62.

³⁶⁷ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 427; Durmuş, “Tevriye”, 41/46.

³⁶⁸ Yahya b. Hamza b. Ali b. İbrahim el-Huseynî el-Alevî et-Tâlibî, *et-Tirâz li Ulûmi'l-belâga ve ulûmu hakâiki'l-icâz* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Unsuriyye, 1423), 3/36.

³⁶⁹ Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 7/132.

³⁷⁰ Bkz. İsferyâinî, *İşâm 'ale'l-câmî*, 29, 34, 38, 47, 48, 127, 135, 189, 194.

³⁷¹ “من” anlamını içeren ve müzafün ileyhinin müzafin bir parçası olan izafedir.

³⁷² Câmî, *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye*, 1/85.

³⁷³ “ل” manasını içerip temlik ve ihtisas anlamlarını ifade eden izafe çeşididir.

âmmin/genel olanın izafe edilmesidir. Daha sonra İsferyîni “ لاِيخْفَى عَلَى مَنْ لَهُ ”/bu husus, nahiv ilmîne manevî bağı olan için gizli bir durum değıldir.”³⁷⁴ söyleyerek tevriye üslubunu kullanmıştır. Burada “ اِيضَافَةٌ ” tabiri için yakın ve uzak olarak iki anlam söz konusudur. Yakın olan terimsel anlamı olup izafet konusunun temel çeşitlerinden biridir. Uzak manası ise manevî bağıdır. Bunun yanı sıra İsferyîni şârihin kullandığı bu türden üsluba da temas etmiştir. Bunu da genellikle “ فِيهِ لَطَافَةٌ ” tabiriyle belirtmiştir.³⁷⁵ Keza İsferyîni’nin araştırma konusu yaptığımız haşiyesi üzerine çalışma yapanlar da onun kullandığı tevriye örneklerine “ فِيهِ لَطَافَةٌ ” ifadesiyle işaret etmişlerdir.³⁷⁶

İstitrâd: Müellifin bir konuyu işlerken manayı güzelleştirmek veya daha anlaşılır kılınmak gibi herhangi bir amaç için önceden tasarlanmayan ve beklenmedik bir şekilde asıl konuyla münasebeti bulunan başka bir konuya geçip tekrar asıl konuya dönmek olarak izah edilebilen istitrâd bedî’ ilminin önemli konularındandır.³⁷⁷ Yahya b. Hamza el-‘Alevî istitrâd terimini şu ifadelerle anlatmıştır: “*Derin bir mecraya sahiptir. Güzel faydaları vardır. Fasih olanlar onu kullanıyor. Belig insanlar ona itimat ediyor. Ara cümle yöntemine benzerliği bulunsa da ondan ayrı bir şeydir. Çünkü ara cümlenin çirkinini, güzeli ve normali bulunduğu halde istitrâdın bütün şekilleri güzeldir.*”³⁷⁸ İstitrâdın tarihi cahiliye dönemine kadar götürülmektedir. Aynı zamanda Kur’an-i kerimde³⁷⁹ örnekleri bulunması ona meşruiyet kazandırmıştır.³⁸⁰ Âlimler işlediği konunun gidişatına bağlı olarak çeşitli gayeler için bu üslubu sıkça kullanmışlardır.

İsferyîni de inceleme konumuz haşiyesinde bu üslubu kullanmıştır. Örneğin Molla Câmî, mübtedânın haberinden söz ederken “ قَدْ يَبَعُ جُمْلَةً ”/haber bazen cümle olarak gelir.” tarzında bir ifade kullanmıştır.³⁸¹ İsferyîni, onun bu ifadesinin açıklamasında cümle olarak gelen haberin i’râbta mahalli olan

³⁷⁴ İsferyîni, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 29.

³⁷⁵ İsferyîni, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 39, 127, 135, 194.

³⁷⁶ Kudukî, Hâşiyetü’l-Kudukî ‘alâ Hâşiyeti’l-İsâm, 16, 17, 50, 70, 98, 121, 139.

³⁷⁷ Nuveyrî, Nihâyetü’l-ereb, 7/119.

³⁷⁸ Alevî, et-Tırâz, 3/8.

³⁷⁹ Lokmân, 31/13-15.

³⁸⁰ Saidî, Buğyetü’l-izâh, 4/591-592.

³⁸¹ Câmî, el-Fevâ’idü’z-Ziyâ’iyye, 1/192.

cümlelerden olduğunu belirttikten sonra bu türden yedi cümle bulunduğunu söyleyerek bunları şöyle sıralamıştır: Haber, hâl, mef'ûl, müzâfün ileyh, “فا” veya “إِذًا”dan sonra gelen ve cezm eden şart edatının cezâü's-şartı/şart cümlesinin karşılığı, müfrede tabi olan ve i'râbta mahalli olan cümleye tabi olan cümle. Ardından i'râbta mahalli olmayan cümlelerin yedi kısmını da şu şekilde zikretmiştir: İbtidâiyye/isti'nâfiye, mu'tarize/ara cümle, tefsîriye/açıklayıcı cümle, yemine cevap olan cümle, “لَوْ” ve “لَوْ” gibi cezm etmeyen şart edatların cevâbu's-şartı, başında “فا” ve “إِذًا” olmayan câzim olan şart edatının cevâbu's-şartı, mevsûl olan ismin veya harfin sılası ve i'râbta mahalli olmayan bir cümleye tabi olan cümle. İsferyâinî, mübtedâ ve haber konusundan farklı bu gibi cümleleri sıraladıktan sonra okuyucuya hitaben “Özet olarak sana sunduğumuz bu tarz cümleler aklında kalsın ki başka araştırmaya muhtaç kalkmaksızın bunları ilgili örneklerle tafsilatlı olarak uygulaya bilesin.”³⁸² şeklinde bir ifade sarf ederek istitrâd üslubunu kullanmasındaki amacına işaret etmiştir.

2.1.5.3 Mantık İlminde İstifade Etmesi

Mantık sahih ile fasit fikirleri birbirlerinden ayırt eden veya düşüncüyü hatalardan koruyan ilim olarak izah edilebilir. Sağlıklı fikirleri bozuk olanlardan ayırdığından ve bu konuda ölçü kabul edildiğinden ona mîzân ilmi de denilmiştir.³⁸³ Mantık ilminin tarihi milattan çok önceye dayandırılmaktadır. Yani mantık ilmi Müslüman bilginler tarafından vaz'olunan bir ilim değildir.³⁸⁴ Ancak Resûlullah'ın “*Hikmet mümin yitiğidir. Bulduğu yerde almaya daha hak sahibidir.*”³⁸⁵ anlamındaki hadisin direktifiyle de İslâm alimleri bu ilme sahip çıkmış ve gerekli müdahaleler yaparak bunu İslâmî ilkelere uyarlamışlardır. Bundan böyle gereken ihtimamı gösterip bu ilmi geliştirmişlerdir. Tanımından da anlaşıldığı üzere sağlıklı düşünmeye vesile olduğu için oldukça önemsenmiştir. Bu anlamda mantık ilminin

³⁸² İsferyâinî, *'İşâm 'ale'l-câmî*, 89.

³⁸³ Komisyon, *İlmü'l-mantık* (Dâru'l-Ma'ârifü'l-İslâmiye es-Sikâfiyye, 2018), 1/17; Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu's-Şemsiyye fi'l-mantık*, thk. Câdüllah Bessâm Sâlih (Ammân: Dâru'n-Nûr, 1432), 15.

³⁸⁴ Muhammed Ali İbrahim, *'Alâkatu 'ilmi usûli'l-fıkah bi ilmi'l-mantık* (Suudi Arabistan: Câmîatu Ummi'l-Kurâ, Yüksek Lisans, 1431), 48-51.

³⁸⁵ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sunen*, thk. Muhammed Fu'âd 'Abdulbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi Kütübî'l-'Arabîyye, ts.), 2/1395.

düşüncedeki önemi nahvin Arap dilindeki önemi mesabesinde görülmüştür.³⁸⁶ Fârâbî (ö. 339/950) mantık ilmini ilimlerin reisi olarak nitelerken İbn Sinâ (ö. 428/1037) ilimlerin hizmetçisi olarak tavsif etmiştir.³⁸⁷ Gazzâlî (ö. 505/1111) sahih ile fasit delillerin birbirlerinden ayrıt edilmesi ancak mantık ilmiyle mümkün olabilir söyleyerek bu ilmin önemine vurgu yapmıştır.³⁸⁸

İslâmî ilimlerinde çalışma yapan birçok âlim bilhassa ortaya koyduğu görüşünü veya benimsediği herhangi bir âlimin görüşünü desteklemek için mantık ilminin prensip ve ilkelerinden istifade etmiştir. İsferyânî de mantık ilmine ihtimam göstermiş ve bu alanda şerh, haşiye ve risale türü güzide çalışmalar yapmıştır. Aynı zamanda diğer ilimler ile ilgili yaptığı çalışmalarda da kendi görüşlerini veya tercih ettiği görüşleri desteklemek ya da şârihe yönelttiği itirazlarını haklı çıkarmak maksadıyla mantık ilminin kaidelerinden önemli ölçüde yararlanmıştı. Bu münasebetle de İsferyânî araştırma konumuz olan haşiyesinde mîzan ilmi tabiriyle³⁸⁹ söz ettiği mantık ilminin birçok terimine yer vermiştir. “كُبْرَى”, “صُعْرَى”, “قَصِيَّة”, “نَتِيَجَة”, “الشَّكْلُ الْأَوَّلُ”, “طَبِيعِيَّة”, “الإِجَابُ الْكَلْبِيَّ”, “بُرْهَانُ عَقْلِيَّ”, “مَنْعُ الْجَمْعِ”, “مَنْعُ الْخَلْوِ”, “السَّلْبُ الْكَلْبِيَّ”, “كَلْبِيَّ” gibi ifadeler bunlardan birkaçıdır.³⁹⁰ İsferyânî'nin mantık ilminin kurallarından yararlandığını gösteren örneklerden biri şu şekildedir: Molla Câmî, İbn Hâcib'in “الْكَلِمَةُ لَفْظٌ وَضِعَ لِمَعْنَى”/kelime, bir mana için vaz' olunan lafızdır.” şeklindeki metnin şerhini yaparken “اسْمٌ” kelimesinin “رَيْدٌ” lafzı için vaz' olunmasında olduğu gibi bazı lafızlar mana için değil, başka bir lafız için konulduğu; dolayısıyla da “الْكَلِمَةُ” için yapılan bu genel tanımın isabetli olmaması gerektiği tarzında muhtemel bir itiraza şu cevabı vermiştir: Burada “الْمَعْنَى مَا يَتَعَلَّقُ بِهِ الْقَصْدُ وَهُوَ أَعْمٌ مِنْ أَنْ يَكُونَ لَفْظًا أَوْ غَيْرَهُ”/mana ifadesinden amaç lafızdan kasıt olunan şeydir. Bu ise lafız olabileceği gibi başka bir şey de olabilir.”³⁹¹ Ancak İsferyânî “وَهُوَ أَعْمٌ مِنْ أَنْ يَكُونَ لَفْظًا أَوْ غَيْرَهُ” cümlesini tabii bir

³⁸⁶ Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Mi'yâru'l- 'İlm fi'l-mantık* (Bayrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 26.

³⁸⁷ Muhammed Eşkinânî, *'İlmü't-tefkîr tadvîhu Hullâşeti'l-mantık li'-ş-Şeyh Abdulhâdi el-fadlî*, 1442, 102; Cürcânî, *el-Mantikü'l-vâdih (el-Kubrâ fi'l-mantık)* (Bayrut: Beytü'l-İlm li'n-Nâbihîn, ts.), 29.

³⁸⁸ Gazzâlî, *Mi'yâru'l- 'İlm*, 26.

³⁸⁹ İsferyânî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 13, 255

³⁹⁰ İsferyânî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 13, 17, 33, 66, 83, 84, 166, 192, 228.

³⁹¹ Câmî, *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye*, 1/822-23.

mantık kaziyesi/önermesi³⁹² olarak niteler ve böyle bir kaziyenin mantık ilminin birinci şekline³⁹³ göre netice vermesi mümkün olmadığını belirtir.³⁹⁴ Yani ibarede “هُوَ” zamiriyle işaret edilen “مَا يَتَعَلَّقُ بِهِ الْقَصْدُ/kastedilen şey” olan özne ve onun yüklemi olan “أَعْمٌ مِنْ أَنْ يَكُونَ لَفْظًا أَوْ غَيْرَهُ” aynı şey olup burada bir şey üzerine kendi mahiyetiyle hüküm edilmiştir. Bu ise mantık literatüründe neticesiz bir önerme olarak bilinen ve caiz görülmeyen tabii bir kaziyedir.³⁹⁵ Nitekim Mantığın birinci şekline göre küçük önermeden özne, büyük olandan ise yüklem alınarak netice oluşturulur. Buna göre zikredilen ibarenin mantıkî kıyas formülü şu şekilde gerçekleşir: Küçük önerme “الْمَعْنَى مَا يَتَعَلَّقُ بِهِ الْقَصْدُ”, büyük önerme “وَهُوَ أَعْمٌ مِنْ أَنْ يَكُونَ لَفْظًا أَوْ غَيْرَهُ” olur. Birinci şeklin gereği olarak küçük önermeden “الْمَعْنَى” ve büyük önermeden “أَعْمٌ مِنْ أَنْ يَكُونَ لَفْظًا أَوْ غَيْرَهُ” ifadeleri alınarak “الْمَعْنَى أَعْمٌ مِنْ أَنْ يَكُونَ لَفْظًا أَوْ غَيْرَهُ/mana lafız veya başka bir şey olur.” şeklinde bir netice ortaya çıkar ki bu da isabetli değildir.

2.1.5.4. Münazara İlminden İstifade Etmesi

Sorunsal bir meselenin hakikatının ortaya çıkarılması için ilmî ve ahlakî adaplar çerçevesinde yapılan tartışma olarak ifade edilebilir.³⁹⁶ Münazarada tartışan tarafların bir ihtilafı konuyu veya ona ilişkin bir yaklaşımı savunurken diğeri buna itirazda bulunmaktadır. Bu tartışmada temel hedef ise tarafların birbirlerine galip gelme isteği değil, meselenin problemlili yönünün vuzuha kavuşturulup gerçeğin zuhur edilmesidir.³⁹⁷ Bu da geliş güzel bir tarzda yapılan bir çekişmeden ibaret olmayıp tarafların her birinin diğerinin

³⁹² Tabii önerme “الحيوان جنس” örneğinde olduğu gibi fertleri dikkate alınmaksızın bir şey üzerine kendi mahiyetiyle hükmetmektir. Örnekte görüldüğü üzere özne olan hayvanın yüklemi onun mahiyeti olan cins olmuştur. Yani hayvan üzerine kendi hakikatiyle hükmedilmiştir. Bu ise caiz değildir. mesela, küçük önermesi “الانسان حيوان”, büyük önermesi “والحيوان جنس” olan bir kıyasın neticesi “الانسان جنس” olur ki bu da isabetli değildir. Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 177.

³⁹³ Önermede “الحد الأوسط” olarak isimlendirilen orta terim, suçrâda/küçük önermede yüklem, kübrâda/büyük önermede özne olursa mantığın birinci şekli oluşmuş olur. Bu şekil ilimlerin mizâmî ve ölçüsü olarak nitelendirilmektedir. En kolay netice veren mantıkî şekil olarak bilinmektedir. Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî el-Ebherî, *Müğni't-tullâb şerhu metni İsâğûcî*, thk. Mahmûd Ramazan Bûtî (Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1424), 77

³⁹⁴ İsferyâinî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 13.

³⁹⁵ Üsküdârî, *Hâşiyetu Muhammed Emin 'alâ hâşiyeti 'İsâmiddîn*, 23.

³⁹⁶ Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân Kannevcî, *Ebcedü'l-ulûm* (Daru İbn Hazm, 1423), 2/524; Yusuf Şevki Yavuz, “Münâzara”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020), 31/574.

³⁹⁷ Abdulvehhâb b. Hüseyin b. Velîyüddîn el-Âmidî, *Şerhu Abdilvehhâb 'ala'l-Velediyye fi âdâbi'l-bahsi ve'l-münâzara* (Mısır: Mektebetu Mustafa'l-Bâbi'l-Halebî, 1380), 7-10.

yaklaşımını ve düşüncesini delil ve gerekçelerle -ilgili ilkeler çerçevesinde-çürütmeye çalışmaktır. İbn Haldûn bu hususu şu sözlerle anlatmıştır: “Tartışmacıların birbirlerinin yaklaşımını ret veya kabul açısından doğru veya yanlış olarak istedikleri delili sunabilme ve diledikleri cevabı verebilme serbestliğine sahip olduğu için münazara plansız ve dağınık bir konu olmuştur. Bu nedenle ilim erbabı, ret ve kabul bakımından tartışan tarafları dizginlemek amacıyla bunların hangi durumlarda delil getirecekleri veya cevap verecekleri, nerede ve nasıl itiraz edecekleri veya sükût edecekleri gibi prensipler koymuştur. Bu şekilde münazara konusunu dağınıklıktan kurtarıp düzenli ve tertipli bir disiplin haline getirmiştir.”³⁹⁸

Esasında münazara İslâmî ilimlere özgü bir konu değildir. Ancak İslâm âlimleri herkesten daha fazla bu ilimle ilgilenmiş ve onu geliştirerek kurallı bir ilim haline getirmiştir. Bunun yanında İslâm tarihinin hemen her döneminde belli konular hakkında münazara yapılmıştır. Hatta bazı dönemlerde yöneticiler gözetiminde münazara meclisleri kurularak buna resmi bir hüviyet kazandırılmıştır.³⁹⁹ Ayrıca ulemâ telif ettikleri çalışmalarında kendi düşüncelerini takviye etmek veya yanlış bulduğu bir görüşü iptal etmek amacıyla münazara ilminin prensiplerinden faydalanmışlardır.

İsferâyînî de münazara ilmine gereken önemi vermiş ve bununla alakalı yaptığı çalışmaların yanı sıra hemen her ilimle ilgili ele aldığı eserlerinde değişik amaçlar için onun adap ve kurallarından istifade etmiştir. Nitekim çalışma konumuz olan haşiyesine baktığımızda münazara ilmine ilişkin pek çok terim kullandığını görüyoruz. “تَبْوِثٌ”، “تَقْيِضُ دَعْوَاكَ”، “تَقْضُ”، “سِنْدُ الْمَنْعِ”، “فِيهِ مُصَادَرَةٌ”، “هَذَا مَمْنُوعٌ”، “فِيهِ مَنَعٌ”، “مَنْفُوضٌ”، “دَلَالَةٌ إِيَّيَّ”، “دَلَالَةٌ لِيَّيَّ”، “الْمُدْعَى”، “الْمُقَدِّمَةَ”، “قَانُونُ الْمُنَازَرَةِ”، “تَفْعٌ”، “لَا نُسَلِّمُ”، “هَذَا الْمَنْعُ حَقٌّ”، “رَفْعُ الْمَانِعِ”، “دَعْوَى”، “الْمَمْنُوعَةُ”⁴⁰⁰ gibi ifadeler haşiyede tespit ettiğimiz söz konusu terimlerin bir kısmıdır.

Bunun yanı sıra İsferâyînî, haşiyesinin birçok yerinde münazara ilminin prensipleriyle kendi meramını izah etmiş, şârihin kullandığı münazara

³⁹⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 578-579.

³⁹⁹ Örnek babından bkz. Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî Zeccâcî, *Mecâlisü'l-ulemâ*, thk. 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn (Kahire: Mektebet'ü l-Hâncî, 1403).

⁴⁰⁰ İsferâyînî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 13, 27,68, 70, 75, 95, 137, 140, 147, 150, 170, 202, 284.

örneklerini değerlendirmiş, başkasının görüş ve delillerini çürütmeye çalışmış, kendi görüş ve delillerini ispat etmeye çalışmıştır. Bir örnek olarak İsferyâynî'nin delilin neticesi ile delilin önermelerinden birisi aynı olup literatürde bir çeşit mugalata olarak nitelenen “مُصَادَرَةٌ”⁴⁰¹ ilkesini kullanmasını gösterebiliriz.⁴⁰² Şöyle ki; Molla Câmî, “حَبِيدًا زَيْدًا رَاكِبًا/süvari olarak Zeyd ne güzeldir.” örneğinde bulunan “رَاكِبًا” hâl olup bunun zu'l-hâlinin “زَيْدًا” olmayıp “ذَا” olduğunu belirttikten sonra şöyle bir gerekçe ileri sürmüştür: “لَأَنَّ زَيْدًا مَخْصُوصٌ وَالْمَخْصُوصُ لَا يَجِيءُ إِلَّا بَعْدَ تَمَامِ الْمَذْحِ وَالرُّكُوبُ مِنْ تَمَامِهِ مِنْ الْمَخْصُوصِ الْفَاعِلِ لَا مِنَ الْمَخْصُوصِ كَالرَّاكِبِ/çünkü 'زَيْدًا' mahsûsun bi'l-medh/övgüye konu olup övgüden sonra gelmesi gerekir. 'الرُّكُوبُ' ise övgünün tamamındandır. Hal böyle olunca 'الرَّاكِبُ/binen' kelimesi, mahsûsun bi'l-medhin değil, fâil olan 'ذَا'nın hâlidir.⁴⁰³ İsferyâynî, Molla Câmî'nin sunduğu gerekçede müsâdere olduğunu belirterek şunları kaydetmiştir: “لَأَنَّ الْمُدَّعَى أَنَّ ذَا لَأَنَّ زَيْدًا مَخْصُوصٌ وَالْمَخْصُوصُ لَا يَجِيءُ إِلَّا بَعْدَ تَمَامِ الْمَذْحِ وَالرُّكُوبُ مِنْ تَمَامِهِ مِنْ الْمَخْصُوصِ الْفَاعِلِ لَا مِنَ الْمَخْصُوصِ كَالرَّاكِبِ/أَنَّ الرَّاكِبَ حَالَ عَنِ الْفَاعِلِ لَا عَنِ الْمَخْصُوصِ فَالْفَاعِلِ حَالٌ مِنْ الْمَخْصُوصِ” tarzındaki önermeyle aynı şeyi ifade etmektedir. İsferyâynî'nin amacının daha iyi anlaşılması için meseleyi biraz açmamız lazım. Buna göre “و ذُو الْحَالِ هُوَ ذَا لَا زَيْدٌ” ispat edilmeye çalışılan olaydır. Bunun ispatı için iki önermeden müteşekkil bir delil getirilmiştir: Bunun ilk önermesi “لَأَنَّ زَيْدًا مَخْصُوصٌ وَالْمَخْصُوصُ لَا يَجِيءُ إِلَّا بَعْدَ تَمَامِ الْمَذْحِ وَالرُّكُوبُ مِنْ تَمَامِهِ مِنْ الْمَخْصُوصِ الْفَاعِلِ لَا مِنَ الْمَخْصُوصِ كَالرَّاكِبِ/أَنَّ الرَّاكِبَ حَالَ عَنِ الْفَاعِلِ لَا عَنِ الْمَخْصُوصِ فَالْفَاعِلِ حَالٌ مِنْ الْمَخْصُوصِ”dir. İkincisi ise “لَأَنَّ زَيْدًا مَخْصُوصٌ وَالْمَخْصُوصُ لَا يَجِيءُ إِلَّا بَعْدَ تَمَامِ الْمَذْحِ وَالرُّكُوبُ مِنْ تَمَامِهِ مِنْ الْمَخْصُوصِ الْفَاعِلِ لَا مِنَ الْمَخْصُوصِ كَالرَّاكِبِ/أَنَّ الرَّاكِبَ حَالَ عَنِ الْفَاعِلِ لَا عَنِ الْمَخْصُوصِ فَالْفَاعِلِ حَالٌ مِنْ الْمَخْصُوصِ”dir. Görüldüğü gibi ikinci önerme ile ispat edilmeye çalışılan iddia aynı şeydir.⁴⁰⁴ Bu ise münazara kuralına göre müsâdere olup kabul görmemektedir.

⁴⁰¹ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 216.

⁴⁰² Şınkıtî, müsâdereyi şöyle izah etmiştir: Delilin neticesi ile delilin önermelerinden birisi aynı şey olup önerme ile netice arasında benzeşmezliğin izleniminin verilmesi adına lafızlarda bir takım değişiklik yapılmaktadır. Örneğin “هذا اسد وكل اسد ليث” önermeleri “هذا ليث” ile neticelenmektedir. Görüldüğü üzere netice ile suğrâ önermesi aynı şeydir. Çünkü “اسد” ve “ليث” eş anlamlı iki kelimedir. Muhammed el-Emîn eş-Şınkîtî, *Âdâbü'l-bahş ve'l-münâzara*, thk. Su'ûd b. Abdilaziz el-'Arifî (Cidde: Dâru 'Alemlü'l-Fevâid, ts.), 272.

⁴⁰³ Câmî, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*, 2/360.

⁴⁰⁴ İsferyâynî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 263.

2.1.6. Muhtemel İtirazların Cevaplarına Yer Vermesi

Muhtemel itirazları zikredip bunlara cevap verme olayı birçok dilbilimcinin başvurduğu bir üsluptur. Dilbilimciler genellikle problemler meseleleri işlerken okuyucunun zihninde oluşabilecek soru ve itirazları dile getirerek bunlara cevap vermişlerdir. Bu yöntemle okuyucunun zihninde şüphe kalmayacak şekilde meselenin anlaşılmasını sağlamışlardır. İsferyîni de söz konusu üslubu sıklıkla kullandığı dilbilimcilerdendir. Birçok problemler meselelerin izahında çoğunlukla “فَقُلْنَا” üslubu denilen “فإن قُلْتُ أو قُلْنَا/eğer dersin derim veya deriz”, “فإن قِيلَ قُلْتُ أو قُلْنَا/eğer denilirse derim veya deriz”⁴⁰⁵ gibi tabirler kullanarak meseleyle ilgili okuyucunun zihninde oluşması muhtemel şüpheleri izale etmeye çalışmıştır. Bir örnek olarak şunu verebiliriz: İbn Hâcib, fiil vacip olarak dört yerde hafzedildiğini söylemiştir.⁴⁰⁶ Molla Câmî, bunların dışından da vacip olarak fiilin hafzedilmesi bulunduğu dolay sözü edilen ‘aded/sayı hasr/sınırlama için olmadığını belirtmiştir.⁴⁰⁷ İsferyîni de cumhura göre ‘aded sınırlama anlamını ifade etmediğini ifade ettikten sonra musannifin niçin ‘adedi kullandığına dair muhtemel bir soru ve onun cevabını şöyle izah etmiştir: Dört ‘adedin zikredilmesinin faydası nedir denilirse derim ki bunun faydası muhatabın zikredilen yerleri zapt edip hiçbirini kaçırmamasıdır.⁴⁰⁸

2.2. İhtilafî Meselelere İlişkin Farklı Görüşleri Ele Alma Metodu

Diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi nahiv ilminin birçok meselesi tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmanın da nahiv ilminin tedvininden itibaren ortaya çıktığı bilinen bir gerçektir.⁴⁰⁹ Nitekim nahiv ilminin meseleleriyle ilgili ihtilaflar Kûfe bölgesine nispet edilen dilbilimcilerin bu ilmin kurucusu sayılan Basra dilbilimcilerin görüşlerine yaptıkları tenkitlerle başlamış ve iki büyük ekolün oluşmasıyla sonuçlanmıştır.⁴¹⁰ Bilahare bu ilmin

⁴⁰⁵ İsferyîni, *‘İsâm ‘ale’l-câmî*, 6, 9, 12, 13, 22, 27, 32, 33,39, 40, 48, 49, 51, 53, 63, 64, 68, 70, 71, 73, 81, 91, 102.

⁴⁰⁶ Câmî, *el-Fevâ ‘idü’z-‘Ziyâ ‘iyye*, 1/19.

⁴⁰⁷ Câmî, *el-Fevâ ‘idü’z-‘Ziyâ ‘iyye*, 1/242.

⁴⁰⁸ İsferyîni, *‘İsâm ‘ale’l-câmî*, 109.

⁴⁰⁹ Saîd el-Afgânî, *Min târîhi’ n-naḥv* (Dâru’l-Fikr, ts.), 31-34.

⁴¹⁰ Afgânî, *Min târîhi’ n-naḥv*, 45-64.

diğer İslâm coğrafyalarına yayılmasıyla beraber sözü edilen tartışmalar daha da yoğunlaşmış ve hemen her nahiv meselesi için farklı görüşler ve yaklaşımlar meydana gelmiştir. Bu tarz tartışmaların ve tenkitlerin nahiv ilminin gelişiminde önemli katkılar sağladığı konusunda şüphe yoktur. Ancak sözünü ettiğimiz ihtilaf yoğunluğu, tartışmalı konular hakkında isabetli görüşün tespit edilmesini zorlaştırmıştır. Bunun farkına varmış olmalıydılar ki erken dönemlerden itibaren dilbilimciler ihtilafli meselelere kafa yormuş ve sahih ile zayıf görüşleri ayırt etmeye çalışmışlardır. Zikredilen dönemlerde yapılan hilaf türü çalışmalar bilhassa zikre değerdir.⁴¹¹ Bunun yanında birçok dilbilimci, ihtilafli meseleler hakkında ileri sürülen değişik görüşler arasında sahih olanları zayıf olanlardan ayıklamaya çalışmıştır. Bunun önemli örneklerinden biri de şüphesiz yapılan muhtasar türü eserlerdir. Zikredilen eserlerde genellikle müellifler, ihtisarı da gereği olarak nahiv konularıyla ilgili farklı görüşler arasında sadece isabetli gördüğü olanlara yer vermişlerdir. Muhtasar metinleri şerh eden şârihler de ihtilafli konuları şerh ederken ilgili görüşleri irdelerek isabetli olanları belirtmişlerdir. Keza metinler üzerine yazılan şerhler hakkında yapılan haşiye çalışmalarında da sözü edilen ihtilafli konular üzerine durulup sahih olanlar zayıf olanlardan ayırt edilmeye çalışılmıştır.

İslâmî ilimlerin farklı alanlarında yaptığı haşiye türü çalışmalarıyla şöhret bulan İsferyîni de inceleme konumuz haşiyesinde Molla Câmî veya İbn Hâcib tarafından ele alınan ihtilafli konuların önemli bir kısmına ihtimam gösterip onların zikrettiği görüşlerin yanında varsa başka görüşler de ekleyerek bunları değerlendirmeye çalışmıştır. Bu başlıkta İsferyîni'nin bu gibi meseleleri ve onlarla ilgili ileri sürülen görüşleri serdederken izlediği metod irdelenmeye çalışılacaktır.

⁴¹¹ Bu türden eserlerin bazıları şu şekildedir: Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ eş-Şeybânî'nin *İhtilâfî'n-nahviyyîn*, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm b. Keysân'ın *el-Mesâ'il 'alâ mezhebi'n-nahviyyîn mimma'htelefe fihî'l-Başriyyûn ve'l-Kûfiyyûn*, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs'ın *el-Muḫni' fi'htilâfi'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, Ebü Muhammed Abdullah b. Ca'fer b. Dürüsteveyh'in *er-Raddu 'alâ Sa'leb fi ihtilâfi'n-nahviyyîn*, Ubeydullah el-Ezdi'nin *Kitâbü'l-ihtilâf*, Ebü'l-Hasen 'Alî b. İsâ b. Alî er-Rummânî'nin *el-Hilâf beyne'n-nahviyyîn*, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris el-Hemedânî'nin *Kifâyetü'l-müte'allimîn fi'htilâfi'n-nahviyyîn*, Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî'nin *el-İnşâf fi mesâ'ili'l-hilâf*, Ebü'l-Bekâ el-'Ukberî'nin *et-Tebyîn 'an mezâhibi'n-nahviyyîne'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, Cemâlüddîn Ebü Muhammed el-Bağdâdî'nin *el-İs'âf fi mesâ'ili'l-hilâf*. Afganî, *Fî usûli'n-naḥḥ* (Mudiriyyetü'l-Kütüb ve'l-Matbûâtü'l-Câmiyye, 1414), 226-229.

2.2.1. İhtilafli Meselelerde Tartışmaya Sebep Olan Noktaya Dikkat Çekmesi

İhtilafli meselede tartışmaya sebep olan noktanın belirlenmesi, bilhassa bu türden meselelerin çerçevesinin çizilmesi ve muhalif tarafların meseleye yaklaşımlarının ortaya konulup konu hakkında sağlıklı bir değerlendirmenin yapılması için büyük önemi haizdir. Bu da özellikle söz konusu amaçlar için başta fıkıh olmak üzere bütün İslâmî ilimlerde başvurulan bir yöntem olmuştur. İsferyâinî'nin de sıklıkla olmasa da bu yöntemi kullandığına vakıf oluyoruz.⁴¹² Onun bu yöntemi kullandığına dair şu örneği vermemiz mümkündür: Bir isimde 'adl (ismin yapısının farklı bir şekle dönüştürülmesi), te'nîs/dişilik, 'alem/özel isim, 'ucmet/yabancı, m'arife/belirli, fiil vezni, vasıf, zâid olan elif-nûn, en son çoğul sıygası ve terkîb/birleştirme gibi dokuz illetten ikisi veya bunlardan te'nîs elifleri ve cemi' gibi iki illet yerine geçebilen birisi bulunursa o isim gayrı-i munsarif⁴¹³ olur. Sözü geçen illetlerden tâ ile müennes olan, 'acem, zâid olan elif-nûn ve terkîbin 'alem ile birlikte olmaları gerekir. Diğer bir ifadeyle bunların her biri ancak 'alem ile gelmesi durumunda ismi gayr-i munsarif yapabilir. Literatürde genel kural olarak 'alem olan gayr-i munsarif bir isim belirsiz hale dönüştüğünde ise munsarif olur. İbn Hâcib, 'alemiyetin ancak şart koşulduğu te'nîs, 'ucmet, terkîb, elif-nûn gibi illetlerle birlikte gelmesi halinde ismin gayr-i munsarif olmasında etki edebileceğini söyler. Sonrasında "الإِلَّاءُ الْعَدْلَ وَوَزْنَ الْفِعْلِ" /'adl ve fiil vezni hariç" diyerek söz konusu iki illeti bundan istisnâ eder. Molla Câmî, bunu "فَإِنَّ الْعَلَمِيَّةَ تُجَامِعُهُمَا مُؤَثَّرَةٌ" /'alemiyetin, gayr-i munsarif sebeplerinden 'adl ve fiil vezni için şart olmamakla beraber bu iki sebeple birlikte müessir bir illet olarak gelebileceğini" şeklinde gerekçelendirir.⁴¹⁴ İsferyâinî, "ثَلَاثٌ وَمَثَلَةٌ" de olduğu gibi 'alem olmadan önce 'adl ve vasfiyet illetleriyle gayr-i munsarif olan bir isimde 'alemiyetin tesir edip edemeyeceği, dolayısıyla da munsarif olup olmayacağı hususunda ihtilaf edildiğini ifade ederek bu ihtilafı şöyle izah etmeye çalışır: Dilbilimcilerin çoğunluğuna göre böyle bir isim munsarif olur. Çünkü 'adl, vasfiyete bağlı bir illettir. Vasfiyet, ismin 'alem oluşuyla ortadan

⁴¹² İsferyâinî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 18, 67, 74, 94, 127, 149, 159.

⁴¹³ Gayr-i munsarif isim, file benzediğinden fiilin kabul etmediği cer ve tenvini kabul etmez. Ebu'l-Fidâ' İsmâil b. 'Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Kennâş fi fenneyi'n-nahvi ve's-sarf*, thk. Riyâd b. Hasan el-Havâm (Bayrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2000), 1-122-129.

⁴¹⁴ Câmî, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*, 1/136-137.

kalktığından dolayı 'adl de zail olur. Bir grup nahivciler ise söz konusu ismin aslı olan 'adl illetini itibara alarak gayr-i munsarif olarak kaldığını ileri sürer. er-Radî bu görüşü tercih eder.⁴¹⁵ Bunun devamında İsferyâynî, Sîbeveyhi'nin 'alem olarak kullanılan "أُخْر" ve "جَمْع" isimlerini gayr-i munsarif gördüğünü;⁴¹⁶ buna mukabil Kûfeliler'in munsarif kabul ettiğini söyler. Ardından "alemiyetin 'adl ile birlikte müessir bir illet oluşu hususunda ihtilaf söz konusu değildir. Ancak ihtilaf, 'adlın, vasfiyetin zail olmasıyla ortadan kalkıp kalmayacağı konusundadır" diyerek bahis konusu meseledeki ihtilafın temel noktasına dikkat çeker.⁴¹⁷

2.2.2. Farklı Görüşlere Yer Vermesi

İsferyâynî'nin genel olarak dil ilimlerindeki özel olarak da nahiv ilmindeki vükufiyeti tartışmasızdır. Bunun yanında medreselerde uzun bir süre nahiv dersini vermiş olması bu ilimle ilgili derin bir bilgi sahibi olmayı sağlamıştır. Bu sayede de ihtilafli meselelerle ilgili birçok farklı görüşlere muttali olmuş ve bunların kime ait olduğuna dair bilgi sahibi olmuştur. İsferyâynî, zikri geçen ihtilafli görüşleri araştırma konumuz haşiyesinde itinayla nakletmiştir.

Bazı nahiv meseleleri ihtilafli olduğu halde musannif ve şârih bunlar hakkındaki farklı görüşlere yer vermediği görülmektedir. İsferyâynî de bu gibi meselelerle ilgili ihtilafli görüşleri tespit ederek aktarmıştır. Örneğin İbn Hâcib, "أَوْ مُنْقَطِعًا" diyerek istisnâ edatı olan "إِلَّا" 'dan sonra gelen munkatı'ın (müstesnânın müstesnâ minhünün parçası olmayan istisnâ şekli) mansûb olacağını belirtmiştir.⁴¹⁸ Molla Câmî bunu şöyle şerh etmiştir: "أَيُّ الْمُسْتَنْتَى مِنْ مُنْقَطِعًا يَعْذُ إِلَى مُنْقَطِعًا أَيْضًا وَجُوبًا إِذَا كَانَ مُنْقَطِعًا بَعْدَ إِِلَّا" yani munkatı' müstesnâ illâ edatından sonra gelirse vacip olarak mansûb olur."⁴¹⁹ İsferyâynî ise İbn Hâcib ve Molla Câmî'nin değinmediği şu görüşleri de aktarmıştır: Sîbeveyhi'ye göre muttasıl müstesnâda olduğu gibi munkatı' müstesnâ da müstesnâ "إِلَّا" 'dan önceki 'âmil

⁴¹⁵ Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî er-Radî, *Şerhu'l-Kâfiye* (Cize: Hecer li't-Tabaa ve'n-Neşr, ts.), 1/185.

⁴¹⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/224-225.

⁴¹⁷ İsferyâynî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 67.

⁴¹⁸ Ebû Amr Cemâlüddîn 'Usmân b. Ömer İbn Hâcib, *el-Kâfiye fî ilmi'n-nahv ve's-Şâfiye fî ilmeyi'l-hat ve't-tasrif*, thk. Sâlih Abdulazîm eş-Şâir (Kahire: Mektebetü'l-Adâb, ts.), 25.

⁴¹⁹ Câmî, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*, 1/389.

ile mansûbtur. Yine ister muttasıl veya munkatı‘ olsun “لَكِنَّ” de olduğu gibi “إِلَّا” dan sonra gelen müstesnâ müfret olarak gelir. Ona göre “إِلَّا” atıf harfi değildir. Müteahhir dilbilimciler “إِلَّا”nın “لَكِنَّ” manasında olduğunu düşündükleri için fiile benzeyen “لَكِنَّ” gibi bizzat kendisi müstesnâyı mansûb ettiğini ve haberinin de genellikle hazfedildiğini söylemişlerdir. İsferyâinî, muteahhirînin benimsediği görüşün gerekçesini zikrettikten sonra Kûfe dilbilimcilerin “إِلَّا”nın “سِوَى” anlamında olduğunu iddia ettiklerini; ancak munkatı‘ istisnâ istidrâk anlamını ifade etmekle beraber, “سِوَى”nın böyle bir manayı ifade etmediğinden bu görüşün kabul görmediğini ifade etmiştir. Görüldüğü üzere İsferyâinî ne şerhte ne de metinde bulunmayan üç farklı görüşü nakletmiştir.⁴²⁰

İsferyâinî, şerhte veya metinde geçen ihtilafı meseleye ilişkin zikredilen görüşlerin yanında konuyla alakalı olup zikredilmeyen görüşlere de yer vermiştir. Söz gelimi Molla Câmî, nahiv âlimlerinin çoğunluğuna göre fiil veya onun manasında olan isim “و” aracılığıyla mef’ûlün ma’ahte⁴²¹ amel ettiğini ifade etmiştir.⁴²² İsferyâinî Molla Câmî’nin bu ibaresi üzerine şöyle bir açıklama yapmıştır: Şârihin “nahivcilerin çoğunluğu” ifadesiyle Abdulkâhir el-Cürcânî’nin bu görüşte olmadığına işaret etmiştir. Zira ona göre “و”ın kendisi mef’ûlün ma’ahta amel etmektedir. Keza sözü geçen ifadesiyle Ahfeş’in görüşüne de itiraz etmiştir. Çünkü Ahfeş’e göre “مَعَ” anlamında olduğundan “و” harfi önceki ‘âmîle ma’mûl olup ondan sonra gelen isim ise sıfat manasında kullanılan “إِلَّا”dan sonra gelen isim gibi i’râb olunur.⁴²³ Burada İsferyâinî şârihin zikretmediği iki görüşü daha zikretmiştir.⁴²⁴

İsferyâinî, bazı ihtilafı meselelerde musannifin veya şârihin tercih ettiği görüşe muhalif olan görüşü zikretmiştir. Örneğin İbn Hâcib’e göre “مَعَ”

⁴²⁰ İsferyâinî, *‘İsâm ‘ale’l-câmî*, 151.

⁴²¹ İçinde fiil veya fiile benzeyen bir ismin bulunduğu cümlede “مَعَ” manasını ifade eden “و” harfinden sonra gelen mef’ûldür. Üşmûnî, *Şerhu’l-Üşmûnî li-Elfiyyeti İbn Mâlik*, 1/491. Tacettin Uzun, *Arapça Sarf-Nahiv Terimleri Sözlüğü* (Konya: Damla Ofset A.Ş., 1997), 85.

⁴²² Câmî, *el-Fevâ idü’z-Ziyâ’iyye*, 1/331.

⁴²³ Burada “سرت والنيل” örneğinde olduğu gibi “و” ma’mûl olarak kabul görese de harf olduğu için i’râbı kabul etmez. “غير” anlamındaki “إِلَّا” gibi onun i’râbı kendisinden sonra gelen isme intikal eder. Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *el-Makâşidü’n-nahviyye fî şerhi şevâhidi şürûhi’l-Elfiyye*, thk. Ali Muhammed Fâhır, Sudânî, Fâhır Ahmed Muhammed, Abdulaziz (Kahire: Dâru’s-Selâm li’t-Ṭibâ’ati ve’n-Neşri ve’t-Tevzî’ ve’t-Tercume, 1431), 1/294.

⁴²⁴ İsferyâinî, *‘İsâm ‘ale’l-câmî*, 136.

manasındaki “و” dan önce bir fiil bulunur ve atfı yapılmasına mani yoksa söz konusu “و” dan sonra gelen isim için iki vecih caiz olur. Yani bu isim kendisinden önce geçen isme atfedilebileceği gibi mef'ûlün ma'ah da olabilir. Buna mukabil atfetmek caiz değilse mef'ûlün ma'ah olarak mansûb olması vacip olur.⁴²⁵ Görüldüğü gibi burada İbn Hâcib sadece tercihe şayan bulunduğu görüşü aktarmıştır. İsferyînî de bunu izahında “ دَهَبَ غَيْرُ الْمُصَنَّفِ إِلَى تَرْجِيهِ /musannif dışındakiler sözü edilen ismin mansûb olması vacip değil, tercih edilir iddiasında bulunmuşlardır” diyerek İbn Hâcib'in görüşüne muhalif görüşü aktarmıştır.⁴²⁶

İsferyînî, şârihin “قيل” ve benzeri tabirlerle söz ettiği görüşlerin bir kısmının sahiplerini tespit ederek belirtmiştir. Mesela, literatürde mebnî olarak kabul edilen ve başka herhangi bir manya nakledilmeyen sırf esvât/sesler üç kısma ayrılmıştır. Birincisi olağan dışı bir durumdan ötürü insanın telaffuz ettiği seslerdir. Pişmanlık duyan veya şaşkınlık geçiren kişinin “وي” ifadesini kullanması gibi. İkincisi “عاق” kelimesi gibi insanın başka bir varlığı taklit etmek amacıyla çıkardığı seslerdir. Üçüncüsü insanın bir hayvanı çağırmak veya onu bir şeyden alıkoymak için kullandığı seslerdir. Devenin çökmesi için telaffuz edilen “نخ” tabiri buna örnek gösterilebilir. İbn Hâcib *el-Kâfiye*'de ikinci ve üçüncü kısımların aksine herhangi bir şeye bağlı olmadan doğrudan insanla alakalı olduğu halde ilk kısımdan bahsetmemiştir. Molla Câmi de bu durumun gerekçesini şöyle izah etmiştir. “Bir görüşe göre ism-i savt kısımlarından ilkinin zikredilememesinin sebebi şöyledir: Son iki kısım, başkasıyla alakalı olduğu halde mebnî isimlere ilhak edildiğine göre başkasıyla hiç ilgisi olmayıp direkt insanla ilgili olan ilk kısmın bu tür isimlere ilhak edilmesi daha evla olması gerekir.”⁴²⁷ Diğer bir ifadeyle son iki kısım insan dışında başka varlıklarla alakalı olan sesler olmakla beraber mebnî sayıldığına göre doğrudan insana ait ilk kısmın -zikredilmezse bile- mebnîlerden addedilmesi bir şüphenin olmaması gerekir. İsferyînî de “قَائِلُهُ الْفَاضِلُ الْهِنْدِيُّ/bunu söyleyen el-Fâdil el-Hindî'dir” diyerek şârihin zikretmediği görüşün sahibini belirtmiştir.⁴²⁸

⁴²⁵ İbn Hâcib, *el-Kâfiye*, 23.

⁴²⁶ İsferyînî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 136.

⁴²⁷ Câmi, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*, 2/79-80.

⁴²⁸ İsferyînî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 207.

İsferâyîni'nin, şârihin bazı ihtilaflı meselelerle ilgili ileri sürülmüş görüşlerden bahsetmemesinin gerekçesini belirttiğine de şahit olmaktadır. Buna bir örnek verecek olursak; literatürde esmâ-i sitte/altı isim olarak adlandırılan “أَبُوهُ، أَخُوهُ حَمُوهُ، فُوهُ، هُنُوهُ، ذُو عَلِيٍّ” müfred/tekil isimlerden olup harflerle i'râb olunan tek örnektir. Molla Câmî, bu isimlerin harflerle i'râb edilmesini şu iki gerekçeyle izah etmeye çalışmıştır: 1) Bunların her birinin manası tesniye ve cemi' gibi birden fazla kişiyi ifade etmektedir. Mesela “أَبُوهُ/onun babası” denildiğinde baba ve çocuk anlaşılır. Çünkü baba olma vasfı ancak kişinin çocuğunun bulunmasıyla kazanılabilmektedir. 2) Bunların sonlarında i'râba uygun düşen harfler bulunmaktadır. Zira izafet olunduklarında cümledeki konularına göre sonlarında “ا، و، ي” gelir ki bunlar da i'râb harfleridir.⁴²⁹ İsferâyîni, er-Radî'ye göre bu i'râb harfleri esmâ-i sittenin ilk dördünde “أَبُوهُ، أَخُوهُ حَمُوهُ، فُوهُ” lâmu'l-fiil (üç harfli kökten gelen kelimenin son harfi), diğerlerinde “هُنُوهُ، ذُو” ‘aynü'l-fiil (üçlü kökten gelen kelimenin ortadaki harfi); musannife göre ise söz konusu i'râb harfleri, ‘aynü'l-fiil ve lâmü'l-fiilin kendileri değil, bunların yerlerine geçen harfler olduğunu belirtmiştir. Daha sonra İsferâyîni, “Radî ve musannifin bu görüşler konusunda kendilerini zorladıklarını hatta gerçeklikten saptıklarını, dolayısıyla şârihin onların bu görüşlerine iltifat etmediğini”⁴³⁰ ifade ederek şârihin sözü edilen görüşlere yer vermemesinin gerekçesine dikkat çekmiştir.

İsferâyîni, ihtilaflı görüşleri nakletmekle kalmayarak izaha muhtaç olanları açıklamış, bunları değerlendirmiş ve birçoğunun gerekçesini sunmaya çalışmıştır. Örneğin İbn Hâcib, fiilin caiz olarak hazf olunduğu yerlerden biri mukadder bir sorunun cevabı olarak gelen fiil olduğunu söyleyerek bunu “لَيْتَكَ يَزِيدُ/دُشْمَانًا مُكَافِئَةً لِمَا تُطِيحُ الطَّوَائِحَ گۈچسۈزler ve malı helak olan dilenciler Yezîd için ağlasınlar” şeklindeki şiirle örneklendirmiştir.⁴³¹ Molla Câmî, “لَيْتَكَ” binâ meçhul muzâri' fiil olup “يَزِيدُ” onun için nâib-i fâil olduğunu ifade etmiştir.⁴³² İsferâyîni, Molla Câmî'nin yaptığı bu i'râbı şöyle gerekçelendirmiştir: Bunun aslı “عَلَى يَزِيدٍ” dir. Çünkü “بُكَاءُ” kökünden türeyen fiil “عَلَى” ile müteaddi/geçişli olabilmektedir. Ancak

⁴²⁹ Câmî, *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye*, 1/74.

⁴³⁰ İsferâyîni, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 38.

⁴³¹ İbn Hâcib, *el-Kâfiye*, 14.

⁴³² Câmî, *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye*, 1/161.

“على” bu türden fiillerle çokça kullanıldığı için hazf olunmasında herhangi bir sakınca görülmemiştir. Ardından el-‘Arif er-Rûmî’den “zikri geçen şiirde ‘يزيد’ kelimesinin münâdâ olup nidâ harfinin hazf edildiği ve aslı ‘يا يزيد’ olup ‘لئيك’ ve “ضارع” arasında mu‘tarize/ara cümle olduğu” şeklinde farklı bir görüşü daha naklederek bunu şöyle izah etmiştir: “Zira şiirin amacına münasip olan mana ‘Ey Yezîd, senin ölümün sebebiyle güçsüz ve dilenciler zor durumda kaldıkları için sana değil, onların haline ağlanmalı’ şeklinde olmalıdır.”⁴³³

2.2.3. Yanlış Atfedilen Görüşleri Düzeltmesi

Herhangi bir mesele hakkında ileri sürülen bir görüşün sahibine değil de başkasına nisbet edilmesi hususu her ilimde vuku bulan bir olaydır. Nitekim yukarıda da temas edildiği gibi erken dönemlerden itibaren nahiv ilminde yoğun bir tartışma meydana gelmiştir. Bu ise birçok tartışmalı mesele hakkında birden çok görüşün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla sözü edilen meselelerle ilgili varid olan her bir görüşü kendi sahibine hatasız bir şekilde nispet etmek zor bir durum olmuştur. Bu yüzden bazı dilbilimciler, eserlerinde aktardığı görüşlerden bir kısmını yanlışlıkla asıl sahibine değil, başkasına isnâd etmiştir. Onların eserleri üzerine çalışma yapan sonraki âlimler de bu gibi yanlışları görmüş ve görüşlerin asıl sahibini tespit ederek onlara nispet etmiştir. İsferyîni de *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*'de veya onun metnin *el-Kâfiye* de tespit ettiği bu türden yanlış isnâdları tashih etmiştir. Bu hususu şöyle bir örnekle izah edebiliriz: İbn Hâcib, müfred olan ma'rife münâdânın tekrarlanmasına örnek olarak Cerîr b. 'Atiyye'den (ö. 110/728) nakledilen şiirinden alınan “يا نَيْمٌ نَيْمٌ عَدِيٌّ” şeklindeki ifadeyi göstermiştir.⁴³⁴ Molla Câmî, bunun i'râbını yaparken ikinci “نَيْمٌ” kelimesinin “عَدِيٌّ”ye izafe olunan ilk “نَيْمٌ” için lafzî te'kid olup müzâf ve muzâfün ileyhi arasına giren bir fasıla olduğunu beyan etmiştir.⁴³⁵ Bunu da Sîbeveyhi'nin görüşü olarak aktarmıştır. İsferyîni ise bu görüşün Sîbeveyhi'ye ait olmadığını, onun hocası

⁴³³ İsferyîni, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 76.

⁴³⁴ İbn Hâcib, *el-Kâfiye*, 20.

⁴³⁵ Câmî, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*, 1/268.

Halil'e ait olduğunu ifade ederek yanlış atfedilen bu görüşün tashihiyi yapmıştır.⁴³⁶

İsferâyînî, bazen başka bir âlimin bu tarz görüşlere yönelik yaptığı tashihe yer vermiştir. Örneğin İbn Hâcib, lafzi izâfet konusunda “الصَّارِبُكَ وَشِبْهُهُ” “ال” takısı ile gelen ‘الصَّارِبُكَ’ ve benzerleri ‘صارِبُكَ’ sıygasına kıyas edilerek caiz görüldüğünü ifade etmiştir.⁴³⁷ Molla Câmî “فِيمَنْ قَالَ” açıklamasında bu görüşün sahibinin Sîbeveyhi ve ona uyanlar olduğunu söylemiştir.⁴³⁸ İsferâyînî ise Molla Câmî, *el-Kâfiye*'nin bazı şerhlerinde bunu böyle görmüş, fakat Sîbeveyhi'den gelen meşhur görüş, “الصَّارِبُ” ile gelen “ك” zamirinin müzâfün ileyh değil, mef'ûl olmasıdır demiş ve şunları kaydetmiştir: “Radî'nin şerhinde zikri geçen örnekte izâfeyi, Rummânî, Muberrred (ö. 286/900) ve bir görüşünde Zamehşerî savunmuştur.”⁴³⁹

2.2.4. Muhalif Görünen Görüşleri Uzlaştırması

İhtilafı meselelere ilişkin varid olan karşıt görüşlerin veya bunlarla ilgili zikredilen delillerin uzlaştırma hususu daha çok fıkıh usûlünü ilgilendiren bir yöntem olmakla beraber bunun nahiv ilminde de kullanıldığına şahit olunmaktadır. Birçok dilbilimci gibi İsferâyînî'nin de bu yönetime başvurduğunu görmekteyiz. Söz gelimi Molla Câmî, münâdâ konusunda örnek olarak verilen “يَا زَيْدُ” cümlesinin i'râbı ile ilgili Sîbeveyhi'den gelen iki farklı görüşe yer vermiştir. Şöyle ki; Sîbeveyhi'ye göre bunun asılının “أَدْعُو زَيْدًا” olup çokça kullanıldığından ve nidâ harfi olan “يَا” onun anlamını ifade ettiğinden “أَدْعُو” fiili zorunlu olarak hazf olunmuş; “زَيْدًا” ise onunla mansûb olup onun mef'ûlü addedilmiştir. Dolayısıyla da mezkûr cümlenin iki unsurundan biri olan fiilin yerine “يَا” kullanılmış, diğer unsuru olan fâil ise mukadder olmuştur. Muberrred'e göre hem fiil hem fâil olmak üzere cümlenin her iki unsuru da mukadder gelmiştir.⁴⁴⁰ Yani Muberrred'e göre münadâ olan “زَيْدًا” bizzat nidâ harfi olan “يَا” ile mansûb olmuştur. Sîbeveyhi ise bunun mukadder olan “أَدْعُو” fiili ile mansûb olduğunu

⁴³⁶ İsferâyînî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 117.

⁴³⁷ İbn Hâcib, *el-Kâfiye*, 28.

⁴³⁸ Câmî, *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye*, 1/462.

⁴³⁹ Radî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/909-100; İsferâyînî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 170.

⁴⁴⁰ Câmî, *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye*, 1/246.

düşünmüştür. İsferyîni, Muberrred'e göre mukadder olan fiil amelden azledildiği için zorunlu olarak yerine geçen “يا” onun amelini aldığını belirttikten sonra şunları dile getirmiştir: “Aslında Muberrred ‘يَا’nın fiil yerine geçtiğini demekle ‘يَا’ harfini mecaz ‘âmil olarak kabul etmiştir. Sibeveyhi ise bunu inkâr etmiş değildir. Hal böyle olunca da ikisinin (görüşleri) arasında herhangi bir tezatlık söz konusu değildir.”⁴⁴¹ Yani Sibeveyhi ile Muberrred’in konuya ilişkin görüşleri arasında zıtlık görülse de hakiki anlamda böyle bir durum söz konusu değildir.

2.2.5. Yanlış Bulduğu Görüşleri Reddetmesi

İsferyîni, ihtilafli görüşleri aktarmakla yetinmemiştir. Bunun yanında birçoğunun değerlendirmesini de yapmıştır. Bu kapsamda da zikrettiği kimi görüşleri doğru bulmadığı için kimden geldiğine bakmaksızın reddetmiştir. İsbetli bulmadığı görüşleri belirtirken bazen “قيل/denilmiştir” ve “رَدَّ/iddia etti” gibi zayıflığı gösteren sıygaları kullanmış; ardından da gerekçelendirmek suretiyle doğru bulmadığı görüşü reddetmeye çalışmıştır. Örneğin Basralı dilbilimcilere göre haber olan zarfın “حَصَلَ” gibi mukadder bir fiile taalluk etmesi gerekirken Kûfeliler ise bunun “حَاصِلٌ” gibi ism-i fâile taalluk etmesi gerektiğini iddia etmişlerdir. Molla Câmî Basralılar’ın görüşlerini şöyle gerekçelendirmiştir: Zarf, kendisinde amel edecek bir mutallaka ihtiyaç duymaktadır. Amel etmekte asıl olan ‘âmil ise fiildir. Dolayısıyla haber olan söz konusu zarfın fiile taalluk etmesi daha önceliklidir.⁴⁴² İsferyîni, bu gerekçenin izahında “Dilbilimcilerin bunun üzerinde ittifak ettikleri ‘قيل/denilmiştir’” şeklinde bir görüşü aktarmıştır. Daha sonra İsferyîni “فيه” bunda tartışma bulunmaktadır” diyerek sözü edilen görüşün isabetli olmadığını şöyle gerekçelendirmiştir: “رَدَّ فِي الدَّارِ” örneğinde olduğu gibi zarf için mazrûf lazımdır. Burada mazrûf ise Zeyd’dir. Bunun dışında zarfın başka bir şeye ihtiyaç yoktur.”⁴⁴³ Yani zarfın anlam kazanması için sadece kendi içine konulan şeye muhtaçtır. Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki İsferyîni’nin ileri sürdüğü gerekçe zarfın anlam kazanabilmesine yöneliktir. Onun itiraz ettiği “zarfın bir mutallaka ihtiyaç duymaktadır” şeklindeki görüş ise zarfın haber olmasıyla ilgilidir. Dolayısıyla İsferyîni’nin itirazını yerinde

⁴⁴¹ İsferyîni, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 440.

⁴⁴² Câmî, *el-Fevâ'idü’z-Ziyâ’iyye*, 1/194.

⁴⁴³ İsferyîni, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 91.

bulmuyoruz. Nitekim haber olan zarfın bir mutallaka ihtiyaç duyması kaçınılmaz bir durum olup kimse buna karşı çıkmış değildir. Zaten İsferyîni'nin zikredilen gerekçesinin devamında “Derim ki örnekte geçen ‘ في الدَّار ’in zarf olarak kabul edilebilmesi için mazrûf olan Zeyd’in ayakta olması, durması veya bir yerde bulunması gibi bir halde bulunması gerekir.” tarzındaki ifadesi bunu anlatmaktadır. Çünkü Zeyd’in sözü geçen durumlardan birisinde bulunması İsferyîni'nin isabetli bulmadığı “zarfın bir mutallaka ihtiyaç duymaktadır” biçimindeki görüşle aynı şeyi ifade etmektedir. Bazen de İsferyîni “صَعِيفٌ جَدًّا/son derece zayıftır”, “غَيْرٌ/isabetli değildir”, “وَلَيْسَ كَذَلِكَ/böyle değildir” gibi tabirler kullanarak doğru bulmadığı görüşü belirtmiştir.⁴⁴⁴

2.2.6. Tercih Ettiği Görüşleri Belirtmesi

İsferyîni, tartışmalı meselelerle ilgili farklı görüşlere yer verirken isabetli bulmadıklarını reddettiği gibi doğru bulduklarını belirterek tercih etmiştir. O, bütün çalışmalarında olduğu gibi bahse konusu haşiyesinde de görüş belirtirken farklı nahiv ekollerin anlayışına takılmadan serbestçe davranmıştır. Nitekim birinci bölümde ilgili başlıkta bir kısmına yer verdiğimiz üzere cumhura muhalif olarak savunduğu görüşleri bulunması ve taklid edenleri eleştirmesi bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. İsferyîni ileri sürdüğü görüşü belirtirken veya başkasına ait bir görüşü tercih ederken farklı terimler kullanmıştır. Burada bütün bunlardan bahsetmeyi gereksiz görüp onun sıklıkla kullandığı şunlara yer vermeye çalışacağız: “الأولى/daha öncelikli”, “الصَّواب/isabetli olan”, “الأزج/tercihe şayan”, “الظاهر/açık olan”, “فالحق/gerçek olan”, “الأحسن/daha güzel”, “الأوضح/daha net”, “الأصح/daha doğrusu”, “الراجح/daha ağır basan”, “أحقُّ بالإختيار/tercih edilmeye daha layık”, “الأوفق/daha uygun”, “أقول/söylüyorum”, “فقلت/derim”, “فالأنسب/daha münasip”, “نحنُ نقول/diyoruz”, “الأظهر/daha belirgin”.⁴⁴⁵

⁴⁴⁴ İsferyîni, *‘İsâm ‘ale’l-câmî*, 6, 27, 59, 75.

⁴⁴⁵ İsferyîni, *‘İsâm ‘ale’l-câmî*, 5, 9, 10, 11, 15, 20, 21, 22, 27, 36, 45, 49, 51, 54, 95, 109, 122, 155, 167, 211, 232.

2.2.6.1. Tercih Ettiği Görüşleri Delillendirmesi

Nahiv âlimleri ihtilafli meselelerle ilgili farklı görüşleri serdederken bunlardan hangisinin isabetli olduğunu da tespit edip tercih etmeye çalışmışlardır. Tercih ettiği görüşü de genellikle bir delile dayandırma çabası içerisine girmişlerdir. İsferyâinî'nin de tartışmalı meseleler hakkında ileri sürülen farklı görüşler arasında tercih ettiği görüşü veya herhangi bir mesele ile ilgili belirttiği görüşü genellikle delil ve gerekçelerle temellendirdiğini görmekteyiz. Burada onun istişhâd yaparken kullandığı deliller ayrı başlıklar şeklinde örneklerle sunmaya gayret edeceğiz.

2.2.6.1.1. Kur'an-ı Kerim

Her İslâmî ilimde olduğu gibi nahiv ilminde de ilk başvurulmuş temel kaynak Kur'an-ı Kerimdir. Herhangi bir nahiv kuralının tespiti için veya nahiv meseleleriyle ilgili bir görüşün teyidi için esas kaynak olarak ilk Kur'an'a müracaat edilir. Kimi dilbilimciler özellikle cahiliye dönemine ait Arap şiirlerini hüccet olma açısından Kur'an'la aynı seviyede olduğunu düşünmüş olsa da bu, nahiv ilmi muhitinde kabul görmemiştir.⁴⁴⁶ İbn Hâleveyh (ö. 370/980) bunu şöyle dile getirmiştir. “*Kur'an'da varid olan lügatler diğer kaynaklarda bulunan lügatlerden daha fasihtir. Bu konuda ihtilaf yoktur. İnsanlar bunun üzerine icmâ etmişlerdir.*”⁴⁴⁷ Süyûtî de birçok dilbilimciye muhalif olarak Kur'an'ın şâz kırâatlarını da hüccet kabul ederek bu hususta şunları kaydetmiştir: “*Kur'an olarak varid olan her ayet Arapça için hüccettir. Bunun mütevâtir, âhâd veya şâz olması durumu değiştirmez. Bilinen bir kıyasa ters düşmediği sürece insanlar, şâz kırâatların Arapça'da hüccet kabul edileceği hususunda ittifak etmişlerdir.*”⁴⁴⁸

İsferyâinî de nahiv kurallarının temellendirmesinde ve uygulamasında⁴⁴⁹ ayetlerden istifade ettiği gibi tercih ettiği görüşlerin

⁴⁴⁶ Muhammed Abdullah 'Atâvât, “Menziletü'l-istişhâd bi'l-Kur'ani'l-kerim beyne mesâdiri'l-istişhâdi'n-nahvi”, *et-Türâsü'l-arabî* 99-100 (2005), 301.

⁴⁴⁷ Celâlüddin es-Süyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa*, thk. Fuâd Ali Mansûr (Bayrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 1/168.

⁴⁴⁸ Süyûtî, *el-İktirâh*, 39.

⁴⁴⁹ Bununla ilgili birçok örnekten biri olarak şu meseleyi örnek göstermemiz mümkündür: İsferyâinî, müspet cümlede mübtedâ olarak gelen nekre ismin umûm ifade etmesi yaygın; buna mukabil fâil olarak umumu ifade etmesi ise nadir olduğunu ifade etmiştir. Fâil olarak umumu ifade etmesine “واخرت علمت نفس ما قدمت/Her nefis takdim ettiğini ve ertelediğini bilecektir.”

desteklemesinde de ayetlerle çokça istişhâd yapmıştır. İsferyîni'nin farklı görüşler arasında yaptığı tercihin desteklenmesinde ayetle istişhâd yaptığına dair şunu örnek gösterebiliriz: Basra ve Kûfe dilbilimcilerin muhaffef “أَنْ” in amel edip etmeyeceği hakkında ihtilaf etmişlerdir. Kûfileler muhaffef “أَنْ” in amel etmesini inkâr etmişlerdir. Onlara göre muhaffef “أَنْ” mutlak anlamda nefiy içindir. Zorunlu olarak onunla beraber gelen “لَ” ise “لَا” manasındadır. Basralılar, “لَ” in “لَا” anlamında gelemeyeceğini söyleyerek Kûfeliler'in bu görüşünü reddetmişlerdir. İsferyîni, Radî de “Nefiyden sonra gelen “لَمَّا” in istisnâ için kullanılmasında olduğu gibi bazı şeylerin bazı yerlere özgü kılınabileceğini” ifade ederek Kûfeliler'in görüşünün daha doğru olacağına işaret etmiştir. İsferyîni ise Basralılara ait muhaffef “أَنْ” in amel edebileceği şeklindeki görüşü tercih etmiştir. Bu tercihin “لَمَّا لِيُوفِيَهُمْ” *Şüphesiz Rabbin, onların her birinin amellerinin karşılığını onlara tam olarak verecektir.*⁴⁵⁰ mealindeki ayetle desteklemiştir. Ona göre zikredilen ayet, hem muhaffef “أَنْ” i inkâr eden hem de onun amel etmesini inkâr edenlerin görüşlerini çürütmektedir.⁴⁵¹

2.2.6.1.2. Hadis-i Şerif

İslâm'da genel olarak hadis Kur'an'dan sonra ikinci kaynak kabul edilmektedir. Bunda ihtilaf olmamıştır. Ancak nahiv özelinde baktığımızda dilbilimcilerin hadis ile istişhâd yapılması hususunda farklı yaklaşımlar izledikleri görülmektedir. Buna göre ilk dönem bazı dilbilimcilerin hadis ile istişhâdın yapılamayacağı fikri benimsedikleri rivayet edilmektedir.⁴⁵² Bunların gerekçeleri hadisin manayla rivayet edilmesine müsaade edildiğinden dolayı Hz. Peygamber'e ait olmayan ifadelerin ya da dil hataların hadislerle karışma ihtimali bulunmasıdır. Fakat bu düşünce nahivciler arasında genel kabul görmemiştir.⁴⁵³ Bir kısım dilbilimciler sadece lafızları Resûlüllah'a ait olduğu tespit edilen hadislerin kaynak olabileceğini savunmuş

(İnfîtâr, 82/15) ayetini örnek göstermiştir. Ayette nekre isim olan “نفس” fâil olarak gelmiş ve her nefis anlamında kullanılarak umumu ifade etmiştir. İsferyîni, *İsâm 'ale'l-câmî*, 88.

⁴⁵⁰ Hûd, 11/123.

⁴⁵¹ İsferyîni, *İsâm 'ale'l-câmî*, 270.

⁴⁵² Hadislerle istişhâd etmeyi sakıncalı gören Basralı ve Kûfeli dilciler hakkında bilgi almak için bk. Mahmut Tekin, “Alî el-Kârî ve Tasrîfu'z-Zencânî İsimli Eser için Kaleme Aldığı Şerhi”, *Artuklu Akademi*, 2020/7 (2), ss. 337-362, 349.

⁴⁵³ Nahle, *Usûlü'n-nahvi'l-arabî*, 46-50.

olsa da bilhassa müteahhirîn dilbilimciler, mutlak surette hadisleri kaynak olarak kullanmışlardır. Esasında hem önceki dönem âlimleri hem de son araştırmacılar bu konuyla ilgili görüş beyan etmiş ve değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Buna göre müteahhirîn dilbilimciler ve konuya eğilim gösteren son dönem âlim ve araştırmacılar arasında genel kabul gören görüş, ihtilafli rivayetlerle varid olan şâz veya yanlış ifadeler hariç ilk dönemlerde tedvin edilen hadis kitaplarında kayıtlı olan hadislerin tümünün Arap dili için delil sayılacağı şeklindedir.⁴⁵⁴

İsferâyînî'nin de yeri geldiğinde hadisi delil olarak kullandığına vakıf olmaktadır. Söz gelimi Kûfileler ism-i tafdilînin renklerin aslı olan beyaz ve siyahtan türemesine cevaz vermişlerdir. Basralılar ise sözü geçen renklerde türeyen ism-i tafdilînin şâz olduğuna hükmetmişlerdir. İsferâyînî ise ism-i tafdilînin bu iki renkten türeyebileceğini işaret ederek bunu “مَاءٌ أْبْيَضُ مِنَ اللَّبَنِ”⁴⁵⁵ şeklindeki hadisle desteklemeye çalışmıştır.⁴⁵⁶

Bazı meselelerde İsferâyînî, başka bir dilbilimcinin istişhâd olarak getirdiği hadisi irat etmiştir. İsferâyînî'nin Hindî'den naklettiği şu meseleyi buna örnek göstermemiz mümkündür: “نَعَمْ”, kendisinden önceki cümlenin onayı/kabulü için kullanılır. Cümleyi, menfiyse menfi olarak; müspetse müspet olarak doğrular. Yaygın manası bu şekildedir. Buna göre küfre sebebiyet vereceğinden dolayı “نَعَمْ” kelimesinin “رَبِّكُمْ/رَبِّكُمْ”/rabbiniz değil miyim?” cümlesinden sonra kullanılmasının caiz olmaması gerekir. Fakat kimi dilbilimciler, “نَعَمْ” kelimesinin sözü edilen menfi cümleden sonra kullanılabileceğini ileri sürmüşlerdir. Onlara göre “نَعَمْ”, kendisinden önce geçen cümleyi menfi olarak değil, nefyin inkârından anlaşılan müspet cümlenin tasdikini yapar. Zira onlara göre nefiy edatı olan “لَيْسَ” başında bulunan “لَيْسَ” edatı inkâr istifhâmıdır. Nefyin inkârı ise ispattır. Hal böyle olunca zikredilen cümle müspet hale dönüşür ve “نَعَمْ” ile doğrulanmış olur. Molla Câmi'ye göre bu kuralın gereği olarak birisi Zeyd adındaki şahsa seslenerek “لَيْسَ لِي عَلَيْكَ أَلْفٌ دِرْهَمٍ”/bin dirhem bana borçlu değil misin?” derse, o da “نَعَمْ” derse bu ifadeyle bin dirhemi zimmetine borç olarak kabul etmiş

⁴⁵⁴ Afganî, *Fî usûli 'n-naḥv*, 46-58.

⁴⁵⁵ Buhârî, *el-Câmi 'u's-şâḥih*, 8/119.

⁴⁵⁶ İsferâyînî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 238.

olur.⁴⁵⁷ İsferyânî Molla Câmî'nin bu görüşünün açıklamasında Hindî'den naklen şunları kaydetmiştir: Has' em kabilesine mensup kadının Resûlüllah'ın “أرأيت لو كان على أبيك دينٌ فقضيتَه أما كان يُقبَلُ منك”/babanın üzerine bulunan borcu ödese senden kabul edilemez mi?” şeklindeki sorusundan sonra “نعم” kelimesini bu anlamda kullanmıştır. Onun “نعم” ifadesini başında inkâr istihâmı bulunan menfi “أما كان يُقبَلُ” cümlesinden sonra kullanması nefyin tasdiki için değil, ispatın takriri içindir. Yani söz konusu kelime inkâr istihâmıyla beraber geldiğinden ispat anlamına dönüşen cümlenin tasdikini yapmaktadır.⁴⁵⁸

2.2.6.1.3. Semâ'/Arap Kelamı

Arapçasına güvenilen fasih Araplardan aktarılan nesir ve şiir bu kategoride değerlendirilmektedir. Nahiv usûlünde Kur'an ve hadisten sonra üçüncü kaynak olarak kabul görmektedir. Bu anlamda Kurayş, Esed, Kays, Temîm, Hüzeyl ve Tay kabilelerin ile Kinâne kabilesinden bir kısmının ifadeleri delil olarak kabul edilmektedir.⁴⁵⁹ İslâm'dan bir buçuk asır öncesinden başlayarak İslâm'ın ikinci asrın yarısına kadar Arap yarım adasının orta kesiminde yaşayan Arapların ifadeleri bu çerçevede değerlendirilmiştir. Arap yarım adasının kenar yerlerinde yaşayıp Acemlerle teması olanların sözleri hüccet kabul edilmemiştir. Yine zikredilen zaman dilimi dışında yaşayan hemen bütün Arapların sözleri hüccet sayılamamıştır.⁴⁶⁰ Bütün dilbilimciler başta Cahiliye dönemi şâirlerin şiirleri olmak üzere fasih Arap ifadelerinden çokça istifade etmişlerdir.

İsferyânî de önceki dönem dilbilimcileri gibi bu tür ifadeleri hüccet olarak kabul etmiştir. Bahis konusu yaptığımız haşiyesinin birçok yerinde “لَا فِيمَا تَحَقَّقَ”/Arap kelamında benzeri bulunmamaktadır”, “لَمْ يُوجَدَ فِي كَلَامِ الْعَرَبِ”/Arap ifadelerinde tespit edildiğine göre”, “عَدَمَ تَحَقُّقِهِ فِي كَلَامِ الْعَرَبِ”/Arap kelimelerin içinde bulunmamaktadır”, “فِيمَا نُقِلَ مِنَ الْعَرَبِ”/Araplardan nakledildiğine göre”, “إِذَا صَرَخَ”/Araplar net bir şekilde söylediklerinde”, “استعمال

⁴⁵⁷ Câmî, *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye*, 2/419-421.

⁴⁵⁸ İsferyânî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 275.

⁴⁵⁹ Süyûtî, *el-İktirâh*, 47.

⁴⁶⁰ Nahle, *Usûlü'n-nahvi'l-arabî*, 57-74.

العرب/Arapların kullanması”, “مُسْتَعْمَلَاتٌ فِي كَلَامِ الْعَرَبِ”, “Arapların konuşmalarında kullanılmaktadır”, “لَمْ يَتَكَلَّمْ بِهِ الْعَرَبُ”, “Araplar böyle söylememiştir”, “حُكِيَ عَنِ نَاسٍ”, “بازı Araplardan nakledilmiştir” gibi tabirler kullanarak Arap kelamına açık bir şekilde atıf yapmış ve bunun delil olacağını göstermiştir. Bazı yerlerde de “وَالْمَرْجِعُ السَّمَاعُ”, “خالٍ عَنِ”, “السَّمَاعُ/semâ’dan yoksundur”, “مِنْ غَيْرِ مُسَاعَدَةِ السَّمَاعِ”, “semâ’ın müsaadesi olmaksızın”, “يُسَاعِدُهُ السَّمَاعُ”, “semâ’ izin vermektedir” gibi ifadeler kullanarak Araplardan nakledilenlerin muteberliğine işaret etmiştir.⁴⁶¹ Keza İsferyâinî, haşiyenin bazı yerlerinde “ضَرُورَةُ الشَّعْرِ/şiiir zarureti” kavramını kullanarak şâirlerin kural dışı tasarruflarına itibar edip bu gibi olgularla istişhâd yapmıştır.⁴⁶² Yine İsferyâinî, tercih ettiği görüşlerini teyit etmek için her dilbilimcinin sıkça başvurduğu Arap şiiirlerini de kullanmıştır. Örneğin nahiv ilminde yerleşik kural olarak bir ve iki sayıları temyizleriyle beraber kullanılamaz. “وَاحِدٌ رَجُلٌ”, “إِثْنَانٌ رَجُلَانٌ” denilemez. Çünkü bu iki sayıyla ifade edilmek istenen şey temyizleriyle ifade edilebileceği için onlara ihtiyaç duyulmaz.⁴⁶³ Ancak Molla Câmî iki sayısının temyizi tekil bir şey olduğunda onunla birlikte kullanabileceğini ifade etmiştir. İsferyâinî de şiiirin bir parçası olan “فِيهِ نِثْنَانٌ حَنْطَلٌ” şeklindeki cümleyi getirerek onun bu görüşünü desteklemiştir.⁴⁶⁴

2.2.6.1.4. İcmâ

Asıl itibariyle fikhî bir terim olan icmâ nahiv âlimleri tarafından şu şekilde tanımlanmıştır: Basra ve Kûfe ulemâsının nahvî bir hüküm veya mesele hakkında fikir birliği etmeleridir.⁴⁶⁵ Nahiv ilminde icmâm delil sayılmasının temel şartı nas veya nassa kıyas edilene aykırı olmamasıdır. Süyûtî bunu şöyle ifade etmiştir “*İbn Cinnî’ye (ö. 392/1002) göre icmâ nahiv usûlünün üç esasından biridir. Bunlar semâ’, kıyas ve icmâ olarak sıralanmaktadır. Ancak İbn Cinnî nezdinde icmâ, kıyas ve semâ’ kadar önemsenmiş değildir. Ona göre*

⁴⁶¹ İsferyâinî, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 11, 55, 64, 78, 104, 105, 114, 187, 197, 199, 221, 230, 241, 243, 266,

⁴⁶² İsferyâinî, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 37, 54, 56, 63, 174.

⁴⁶³ Câmî, *el-Fevâ’ idü’z-Ziyâ’iyye*, 2/140-141.

⁴⁶⁴ İsferyâinî, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 223.

⁴⁶⁵ Nahle, *Usûlü’n-nahvi’l-arabî*, 81.

*semâ‘ ve kıyas mutlak surette itimat edilen iki delildir. İcmâ ise ancak nas veya buna kıyas edilen bir şeye muhalif olmaması kaydıyla itimat edilir.*⁴⁶⁶

İsferâyînî, nahiv usûlünün bir terimi olarak “إجماع/ıcmâ”⁴⁶⁷ kelimesine fazla yer vermemekle beraber birçok meselede -dilbilimcilerin icmâ olarak gördükleri- cumhurun veya nahivcilerin üzerine ittifak ettiği meseleleri aktarmıştır.⁴⁶⁸ Bununla beraber bazı meselelerde tercih belirtirken bu türden ittifakları dayanak göstermiştir. Mesela Molla Câmî, İbn Hâcib’in mef’ûlü me‘ahûn “هُوَ الْمَذْكُورُ بَعْدَ الْوَاوِ لِمُصَاحَبَتِهِ مَعْمُولٌ فِعْلًا”/bir fiilin ma‘mûlü ile birlikte geldiği için beraberlik ifade eden vâdan sonra gelen isimdir”⁴⁶⁹ şeklindeki tanımında geçen “ma‘mûlün” fâil olabileceği gibi mef’ûl da olabilmektedir söyleyerek mef’ûl olana örnek olarak da “كَفَاكَ وَزَيْدًا يَرْهَمُ” cümlesini vermiştir. Ona göre örnekte geçen “وزيدا” mef’ûlün me‘ahıtr.⁴⁷⁰ İsferâyînî ise bunun mef’ûl olamayacağını şöyle izah etmiştir: Dilbilimcilerin “صَرَبْتُ زَيْدًا وَعَمْرًا” misalindeki “وَعَمْرًا” kelimesi atıf dışında i‘rab olması mümkün olmadığı hususunda ittifak etmeleri, yukarıdaki örnekte “وَزَيْدًا”’ın de mef’ûlün me‘ah olmayıp ma‘tuf olduğunu göstermektedir. Çünkü her iki örnek arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır.⁴⁷¹ Görüldüğü üzere İsferâyînî bu meselede Molla Câmî’nin örnek hakkındaki görüşünü yanlış bulup başka bir görüşü tercih etmiş ve bu tercihini nahivcilerin ittifak ettikleri meseleyle desteklemiştir.

2.2.6.1.5. Kıyas

Nakledilmeyen bir meselenin aralarındaki illet birliği nedeniyle nakledilen bir meseleyle hamletmektir. Kıyas, nahiv ilminde önemli bir yer tutmaktadır. Süyûtî “nahiv ilminin delillerin büyük bölümünde ve meselelerinin genelinde itimat edilen delil kıyastır.”⁴⁷² diyerek bu hususa vurgu yapmıştır. Her dilbilimci gibi İsferâyînî de usûlî bir terim olarak kıyas

⁴⁶⁶ Süyûtî, *el-İktirâh*, 73.

⁴⁶⁷ İsferâyînî, *‘İsâm ‘ale’l-câmî*, 34, 260.

⁴⁶⁸ İsferâyînî, *‘İsâm ‘ale’l-câmî*, 127, 143, 144, 191, 243.

⁴⁶⁹ İbn Hâcib, *el-Kâfiye*, 23.

⁴⁷⁰ Câmî, *el-Fevâ ‘idü’z-Ziyâ’iyye*, 1/330.

⁴⁷¹ İsferâyînî, *‘İsâm ‘ale’l-câmî*, 135.

⁴⁷² Süyûtî, *el-İktirâh fi usûli’n-nahv*, 79.

ıstılahının farklı türevlerine yer vermiştir.⁴⁷³ Bu kapsamda İsferyâynî birçok meselenin hükmünü kıyasla açıklamaya çalışmıştır. Keza görüşünün desteklenmesinde de kıyas yöntemine başvurmuştur. Söz gelimi İbn Hâcib, kıyasa göre “مَائَةٌ”ın çoğulu “مَائَاتٌ” veya “مِئِينَ” yani düzenli dişil veya kurallı eril olarak gelebileceğini ifade etmiştir.⁴⁷⁴ Bunun şerhinde Molla Câmî ‘adedin kurallı eril çoğula izâfe edilmesi caiz olmadığına göre sadece kurallı dişil çoğulu olan “مَائَاتٌ”a izâfe edilebileceğini belirtmiştir.⁴⁷⁵ İsferyâynî onun bu ifadesinin izahında şunları kaydetmiştir: Molla Câmî, bu açıklamayla musannifin “kıyasa göre “مَائَةٌ”ın çoğulu “مَائَاتٌ” veya “مِئِينَ”dir şeklindeki görüşünün doğru olmadığına dikkat çekmiştir. Kıyas olan da bunun çoğulunun yalnızca “مَائَاتٌ” olarak gelmesidir. Burada İsferyâynî, musannif ile şârih arasında “مَائَةٌ” çoğulu hakkında gerçekleşen tartışmada şârihin görüşünü benimseyerek kıyasın bu şekilde olduğunu belirtmeye çalışmıştır.⁴⁷⁶

2.3. İsferyâynî'nin Eleştiri Metodu

Eleştiri olayı Müslüman âlimler arasında yaygın bir ilmî gelenektir. Her ilmî konuda gördükleri hatalara göz yummayıp bunlardan ötürü birbirlerini eleştirmekten geri durmamışlardır. Esasında gerçeğin ortaya çıkması için ilmî adab ve kurallar çerçevesinde yapılan eleştiri, ilmin gelişiminde katkı sağladığından önemsenmiştir. Bu münasebetle ulemâ, hakikatin ortaya çıkması adına gördüğü yanlış kimden geldiğine bakmaksızın göz ardı etmeyerek bunun eleştirisini yapmışlardır. Şâfiî fakih İbn Hacer el-Heytemi (ö. 974/1567) bu hususu şöyle dile getirmiştir: “Bazı âlimlerin diğer bazılarını itiraz etmeleri, birbirlerini tahkir etme, küçümseme ve saygısızlık etme anlamına gelmez. Çünkü bundan temel amaçları, Allah rızasına nail olmak için hakikatin ortaya çıkmasıdır.”⁴⁷⁷ Nahiv ilmi özelinde baktığımızda eleştirinin ilk dönemlerden başlayarak dilbilimciler arasında yoğun bir şekilde yapıldığını ve sonraki dönemlerde devam ederek gelenek haline geldiğini görmekteyiz.

⁴⁷³ İsferyâynî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 28, 29, 37, 43, 48, 49, 50, 54, 84, 94, 101, 104, 121, 139, 141, 158, 171, 173.

⁴⁷⁴ İbn Hâcib, *el-Kâfiye*, 38.

⁴⁷⁵ Câmî, *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye*, 2/137-138.

⁴⁷⁶ İsferyâynî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 222.

⁴⁷⁷ Şemsüddîn Muhammed b. Süleymân el-Kürdî, *el-Fevâ'idü'l-medeniyye fi-men yüftâ bi-kavlihi min e'immeti 'ş-Şâfi'iyye*, thk. Bessâm Abdulvahhâb el-Câbi (Lübnan/Dımaşk: Dâru'l-Ceffân ve'l-Câbi/Dâru Nuri's-Sabâh, 1432), 34.

Bu çerçevede erken dönemlerde başlayarak birçok âlim diğerlerin çalışmalarına reddiyeler yazarak birbirlerini eleştirmişlerdir. İbn Dürüsteveyh'in (ö. 347/958) *er-Raddu 'alâ Su'leb fî ihtilâfi'n-nahviyyîn* adlı eseri bu tarzda telif edilen meşhur çalışmalardan birisidir. Bunun yanında dilbilimciler yazdıkları orijinal eserlerde diğer dilbilimcilere veya onların çalışmalarına atıf yaparak eleştiride bulunmuşlardır. Yine nahiv ilmiyle ilgili bir metne yazdıkları şerhte veya şerh üzerine telif ettikleri haşiyelerde de hem metin veya şerh sahiplerine hem gerektiğinde başka bir dilbilimciye eleştiriler yönelmişlerdir. Bunun en bariz örneklerinden biri İsferyâinî'nin araştırma konumuz olan haşiyesidir. Söz konusu eserinde hem Molla Câmi'yi hem atıf yaptığı diğer dilbilimcileri eleştirmekten geri durmamıştır.

İsferyâinî eleştirel yönüyle ön plana çıkan bir şahsiyet olarak bilinmektedir. Sadece inceleme konumuz eserinde değil bütün çalışmalarında onun bu yönü ağır basmaktadır. Kâtib Çelebî, sözünü ettiğimiz haşiyesinden söz ederken onun bu yönüne şu ifadelerle dikkat çekmiştir: “*Birçok konuda Molla Câmi'yi eleştirmiştir. Keza 'Abdulgafûr ile pek çok konuda çelişmiştir.*”⁴⁷⁸ Onun eleştirel yönüyle ilgili dikkat çeken husus, eleştiride bulunurken sivri bir dil kullanmış olmasıdır. İsferyâinî, bazen İslâm ulemâsı arasında yaygın olan eleştirinin adaları dışına çıkarak hiç tasvip edilmeyen bir üslup kullanmıştır. Bazı âlimlerin görüşleriyle ilgili “*فَرِيَّةٌ بِلَا مَرِيَّةٍ*”/açık bir iftiradır⁴⁷⁹ şeklinde bir ifade kullanmış olması bunun en bariz örneklerindedir.

2.3.1. Eleştiride Bulunurken Kullandığı İfadeler

İsferyâinî'nin gördüğü yanlışları, kimden geldiğine bakmaksızın çekinmeden eleştirdiğini daha önce belirtmiştik. Burada eleştiri yaparken kullandığı bazı ifadelerle yer vermeye çalışacağız. Şöyle ki; “*تَكَلَّفْتُ لَا يُرْتَكَبُ إِلَّا بَعْدُ*”/gereksiz bir zorlamadır”, “*فِيهِ نَظَرٌ*”/tartışmaya açıktır/meselede zayıflık veya eksiklik var”, “*لَيْسَ عَلَى مَا يَنْبَغِي*”/olması gereken şekilde değildir”, “*عَقَلَ*”/Şârih bundan gafil olmuş”, “*فِيهِ نَقْصٌ*”/içinde kusur var”, “*خَلَفْتُ*”/ilk akla gelenin hilafıdır”, “*عَنِ الْإِعْتِبَارِ*”/kayda değer değildir”, “*بَعِيدٌ عَنِ*”/meramdan uzaktır”, “*فِي كَمَالِ الْبُعْدِ*”/anlaşılmaktan son derece uzaktır”, “*فِي*”/anlaşılmaktan gayet uzaktır”, “*عَنِ الْفَهْمِ جِدًّا*”/anlaşılmaktan hayli

⁴⁷⁸ Kâtib Çelebî, *Keşfü 'z-zunûn*, 2/1370.

⁴⁷⁹ İsferyâinî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 138.

uzaktır”, “فِي الْعَجَبِ/şaşırılacak durumlardandır”, “فِي الْعَجَبِ/”tuhaftır”, “فِي الْعَجَبِ/”son derece saçmadır”, “فِي الْعَجَبِ/”açık bir iftiradır”, “فِي الْعَجَبِ/”garip durumlardandır”, “فِي الْعَجَبِ/”yapmacık olup itibara alınmamaktadır”, “فِي الْعَجَبِ/”gülünç olduğu açıktır”. “فِي الْعَجَبِ/”açık bir dikkatsizliktir”, “فِي الْعَجَبِ/”bu şaşırıcıdır”, “فِي الْعَجَبِ/”açık bir dikkatsizliktir”, “فِي الْعَجَبِ/”doğru yoldan çıkmıştır”, “فِي الْعَجَبِ/”haktan ayrılmıştır”, “فِي الْعَجَبِ/”inanılmaz bir şaşkınlıktır”, “فِي الْعَجَبِ/”oldukça şaşırılacak bir durumdur”, “فِي الْعَجَبِ/”ciddi bir sapmadır”.⁴⁸⁰

2.3.2. Eleştiri Konusu Yaptığı Hususlar

İsferâyînî'nin bahse konusu haşiyesini incelediğimizde yaptığı eleştirilerin daha çok ibare/ifade, i'râb, görüşler, deliller ve ifadelerin uyumsuzluğu ile ilgili olduğuna şahit oluyoruz. Diğer bir deyişle onun yaptığı eleştiriler en çok bu alanlara yoğunlaşmıştır. Bu münasebetle burada söz konusu alanlarla ilgili eleştiri üslubunu ayrı başlıklar altında örneklerle açıklamaya çalışacağız.

2.3.2.1. İ'râba Yönelik Eleştirisi

İsferâyînî haşiyesinin birçok yerinde Molla Câmî'nin *el-Kâfiye*'nin metnin anlaşılması için yaptığı i'râbları doğru bulmayarak eleştirmiştir. Söz gelimi Molla Câmî, *el-Kâfiye*'nin “وَطَبَقَهُ” eğer temyiz sıfat/türeyen olarak gelirse mümeyyez için sıfat olup ona mutabık olur.”⁴⁸¹ şeklindeki ibaresinin tahlili yaparken “وَطَبَقَهُ”daki vâvın beraberlik ifade edip “مَعَ” anlamında kullanıldığını; dolayısıyla da “طَبَقَ” kelimesi “كَانَتْ” için mef'ûlün me'ah olduğunu belirterek sözü geçen ibareyi tefsir etmiştir.⁴⁸² Ona göre genel kural gereği olarak “طَبَقَ” kelimesinin mef'ûlün me'ah olabilmesi için metinde geçen “كَانَتْ” fiilinin fâili ile birlikte hareket etmesi gerekir. İsferâyînî, Molla Câmî'nin “طَبَقَ” ifadesini mef'ûlün me'ah yapmasını “مِمَّا يُفَضَى مِنْهُ الْعَجَبِ/şaşırılacak durumlardandır” diyerek eleştirmiştir. Bunu da şöyle gerekçelendirmiştir: Sözü edilen kelimenin mef'ûlün me'ah yapılabilmesi için ibarede geçen “كَانَتْ” nakıs olan fiilin haberinin fâil manasında kabul edilmesi

⁴⁸⁰ İsferâyînî, *İsâm 'ale'l-câmî*, 6, 8, 9, 10, 12, 14, 23, 25, 27, 32, 33, 53, 67, 69, 75, 78, 90, 114, 131, 138, 148, 159, 174, 179, 225, 278.

⁴⁸¹ İbn Hâcib, *el-Kâfiye*, 25.

⁴⁸² Câmî, *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâ'iyye*, 1/379-380.

gerekir. Haberin fâil anlamında görülmesi için bir takım deliller ileri sürülmüştür ki bunlar “أَوْهَنْ مِنْ بَيْتِ الْعَنْكَبُوتِ”⁴⁸³

2.3.2.2. İbâreye Yönelik Eleştirisi

İsferâyînî, Molla Câmî'nin ve İbn Hâcib'in birçok ifadesini isabetli bulmayarak bundan ötürü onlara eleştiriler yönelmiştir. Örneğin Molla Câmî, “الكلم” ifadesinin tahlilini yaparken bunun “تَمْر و تَمْرَة” de olduğu gibi “كلم” lâmin kesresiyle olup ism-i cins olup çoğul olmadığını söyleyerek bu görüşünü “يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ/ona güzel sözler ulaşır.”⁴⁸⁴ ayetiyle gerekçelendirmiştir. Ardından da “الْكَلِمُ الطَّيِّبُ” ifadesini “بِغَضٍ الْكَلِمُ/bazı kelimler” ile tevil etmiştir.⁴⁸⁵ İsferâyînî bu, Arap dili kullanımı açısından oldukça uzak bir tevil olduğunu belirterek şöyle bir açıklamada bulunmuştur: Zikredilen “güzel kelimelerin”, kelimelerin bazısıyla tevil edilmesi dil açısından doğru bulunmamaktadır. Bu bakımdan “طَيِّبٌ/güzel” tabirinin “بِغَضٍ/bazı” ifadesiyle kayıtlanması anlamsız olur. Çünkü asıl itibariyle güzel kelimeler, kelimelerin bazısından ibarettir. Bunun “bazı” ile sınırlandırılması herhangi bir anlam ifade etmez.⁴⁸⁶

2.3.2.3. Görüş ve Delillere Yönelik Eleştirisi

İsferâyînî'nin çokça eleştiri konusu yaptığı hususlardan biri de şârih veya diğer dilbilimciler tarafından ileri sürülen görüşler ve bu görüşlerin desteklenmesinde kullanılan delil ve gerekçelerdir. O yaptığı eleştirileri de genellikle gerekçelendirmiştir. Görüşe yaptığı eleştiriye şunu örnek verebiliriz: Molla Câmî, haberin mübtedâya takdim edilmesi vacip olan yerlerden biri olarak istifhâm içeren haberi zikretmiştir.⁴⁸⁷ İsferâyînî, onun bu ifadesinin açıklamasında “denildiğine göre haberin takdimini vacip kılan husus onun istifhâmı ihtiva edebilmesinden ibarettir.” şeklinde bir görüş getirdikten sonra “فِيهِ نَظْرٌ/bu görüşte kusur vardır” diyerek eleştirmiştir. Ardından da bunu şöyle gerekçelendirmiştir: “مَا قَائِمٌ زَيْدٌ” örneğinde olduğu gibi haberin nefyi anlamını içermesi de onun vacip olarak takdim edilmesini

⁴⁸³ İsferâyînî, *‘İsâm ‘ale’l-câmî*, 148.

⁴⁸⁴ Fâtır, 35/10.

⁴⁸⁵ Câmî, *el-Fevâ ‘idü’z-Ziyâ ‘iyye*, 1/17.

⁴⁸⁶ İsferâyînî, *‘İsâm ‘ale’l-câmî*, 8.

⁴⁸⁷ Câmî, *el-Fevâ ‘idü’z-Ziyâ ‘iyye*, 1/197.

gerektiren hususlardandır.⁴⁸⁸ Delile yönelik eleştirisine ise şu örneği vermemiz mümkündür: Molla Câmi, harflerle i'râb olunan tekil isimlerin altıdan ibaret olmasını şu delille temellendirmeye çalışmıştır: Tesniye ve cemi'in her birinin üç i'râbı olup toplam altı i'râb şekilleri bulunmaktadır. Dilbilimciler de her bir i'râb şekline karşılık gelmek üzere tekilerden altı isim seçmişlerdir.⁴⁸⁹ Ancak İsferyâinî, “لَا يَخْفَى أَنَّ هَذَا الْوَجْهَ فِي غَايَةِ الضَّعْفِ”/bu delilin gayet zayıf olduğu aşikârdır.” söyleyerek eleştirmiştir. Sonrasında kendince daha isabetli bulduğu gerekçeyi şöyle izah etmiştir: Harflerle i'râb olunan fer' (tesniye ve cemi') ve ona ilhak edilenler altı şeydir. Bunlar tesniye, “كِلَا” ve “اِثْنَانٍ” ile cemi', “أَوْ” ve “عِشْرُونَ” dir. Buna göre dilbilimciler, i'râbı harflerle olan altı tekil ismi seçmiş; böylelikle de her bir fer' karşısına bir asıl koymuş olur.⁴⁹⁰

2.3.2.4. İfadelerin Uyuşmazlığına Yönelik Eleştirisi

İsferyâinî'nin zikrettiğimiz hususlar kadar olmasa da şârihin veya musannifin ifadeleri arasında bulunan uyuşmazlıklara⁴⁹¹ da dikkat çekip eleştirdiği görülmektedir. Örneğin İbn Hâcib sıfat-i müşebbehin raf' amelini yapmasıyla ilgili şunları kaydetmiştir: Söz konusu sıfat raf' ameli yaparsa fiil gibi kabul edilir.⁴⁹² Aksi takdirde mevsûfe raci olacak biçimde bir zamir içerir. Bu zamir mevsûfün konumuna göre “فَتَوُنَّتْ وَتُنِّيَّ وَتُجْمَعُ”/müennes, tesniye ve cemi' kılınır.” Molla Câmi “فَتَوُنَّتْ” sıygasını “فَتَوُنَّتْ/سِيفَتِي أَنْتَ الصَّفَاةُ” şeklinde müzekker muhatap kipiyle tefsir etmiştir.⁴⁹³ Ancak İsferyâinî, buna “لَا دَاعِيَ إِلَيْهِ”/buna gerek yok” deyip önceki ibareyle uyuşmadığı belirtmiştir. Daha sonra da uygun gördüğü ibareyi şöyle ifade etmiştir: “فَتَوُنَّتْ” sıygasının “sıfat” zamirine isnâd edilmek suretiyle meçhul/edilgen olarak okunması daha münasiptir. Çünkü mezkûr ibareden önce “رُفِعَتْ” fiili meçhul olarak gelmiştir.⁴⁹⁴ Zaten kendisinden sonra gelen “وَتُنِّيَّ وَتُجْمَعُ” da meçhul

⁴⁸⁸ İsferyâinî, 'İsâm 'ale'l-câmî, 91.

⁴⁸⁹ Câmi, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*, 1/74.

⁴⁹⁰ İsferyâinî, 'İsâm 'ale'l-câmî, 38.

⁴⁹¹ İbn Hâcib, *el-Kâfiye f*, 42.

⁴⁹² Yani fâilin tesniye, cemi' olarak değişmesiyle değişkenlik arz etmez. Sabit kalır.

⁴⁹³ Câmi, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*, 2/215.

⁴⁹⁴ İsferyâinî, 'İsâm 'ale'l-câmî, 237.

olarak okunmuştur. Bu da İsferyîni'nin eleştirisinde haklı olduğunu gösteriyor.

2.3.3. En Çok Eleştiri Yaptığı Dilbilimciler

İsferyîni'nin bahse konusu haşiyesinde haklı veya haksız birçok dilbilimciyi eleştirdiğine şahit olmaktayız. Bütün bunları zikretmeyi gereksiz görmekteyiz. Burada şârihin eleştiri metodunu göstermesi bakımından önem arz eden ve çokça eleştiri yönelttiği birkaç dilbilimciyi zikretmekle yetineceğiz. Bunlar şu şekildedir:

- **Molla Câmî:** İsferyîni'nin eserde en çok eleştiri yaptığı dilbilimcidir. Kâtib Çelebi'nin belirttiği üzere meselelerin çoğunda Molla Câmî'yi eleştirmiştir.⁴⁹⁵ Hocası olmasına rağmen Molla Câmî'den hiçbir eleştiriyi esirgemediği gibi bazılarında “فِي غَايَةِ السَّخَافَةِ/son derece saçmadır”, “لَا يَخْفَى سَمَاجَةُ هَذَا/şaşırılacak durumlardandır” gibi sert ifadeler kullanmıştır.⁴⁹⁶ Bilhassa hakikatin ortaya çıkması adına eleştirinin yapılması elbette önemsenmeli ve hiç kimsenin buna karşı çıkmaması gerekir. Ancak ölçüsüzce yapılan eleştiri tasvip edilmemelidir. Bundan ötürü olmalı ki İsferyîni'den sonra gelen dilbilimcilerin bir kısmı da onu aynı üslupla eleştirmiştir.⁴⁹⁷

- **‘Abdulgafûri el-Lârî:** İsferyîni'nin söz konusu haşiyesinde en çok eleştiri yönelttiği dilbilimcilerden biri talebelik arkadaşıdır. Tûnkî'nin de belirttiği üzere İsferyîni'nin bu haşiyesinde Lârî'ye çokça itirazda bulunmuştur.⁴⁹⁸ O, genellikle ismini zikretmeden “الْعَجَبُ مِمَّنْ قَالَ/ hayret! Onu diyene”, “مَنْ لَمْ يَتَّقُنْ/ Hayret! Onu söyleyen muhaşşiyeye”, “مَنْ خَوِيَ عَلَيْهِ/ onu kavramayan/anlamayan”, “وَأَمَّا مَنْ قَالَ/ oysa onu diyen”, “وَمَنْ خَوِيَ عَلَيْهِ/ sadece onu düşünen”, “مَنْ أَشْكَلَ عَلَيْهِ/ anlaması zor gelene” gibi üçüncü şahıs zamiriyle ona atıf yapmıştır.⁴⁹⁹ İsferyîni, Lârî hakkında diğer dilbilimciler nispeten daha

⁴⁹⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zunûn*, 2/1370.

⁴⁹⁶ İsferyîni, *İsâm 'ale'l-câmî*, 67, 226.

⁴⁹⁷ Muhammed b. Abdullah Mûsâ Zâde, *Keşfu Hâşiyeti İsâm 'alâ'l-Câmî*, 13a. Kudukî, *Hâşiyetü'l-Kudukî 'alâ Hâşiyeti'l-İsâm*, 94, 125.

⁴⁹⁸ Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifîn*, 4/377.

⁴⁹⁹ İsferyîni, *İsâm 'ale'l-câmî*, 53, 97, 108, 111, 130, 174,

acımasız olmuştur. Nitekim o, Lârî hakkında “سَوَاءَ الطَّرِيقِ/doğru yoldan çıkmıştır”, “فَرِيَّةٌ بِلَا مَرِيَّةٍ/açık bir iftiradır”, “أَعْجَبُ مِنْ كُلِّ عَجَبٍ/oldukça tuhaf”, “فَقَدْ خَنَفَ وَمَالَ”⁵⁰⁰ vb. ifadeler kullanarak sert bir dille eleştirmiştir. Onun Lârî’yi ölçsüz bir biçimde eleştirmesinin arkasında ise şu olayın bulunduğu düşünülmektedir: Anlatıldığına göre İsferyâinî Lârî ile birlikte bir mecliste bulunurken orada bulunan biri bir mesele hakkında soru sormuştur. Lârî ondan önce meseleyi kavrayıp cevaplamıştır. Ardından da şu farsça şiiri söylemiştir:

هرچاکى او معنى معنى مرغ بود شكارى
بازيست تيز پرواز عبد الغفور لارى

Her nerede avlanması gereken bir mana bulunursa

‘Abdulgafûr Lârî’nin keskin oku onu avladığını görürsün

‘Abdulgafûr bu şiirle kendisinin daha zeki ve daha hızlı kavranma becerisine sahip olduğuna ima etmiştir. İşte bu yüzden İsferyâinî’nin kalbi kırıldığı ve bundan böyle onu çokça eleştirdiği düşünülmektedir.⁵⁰¹

• **İbn Hâcib:** İsferyâinî’nin önemli ölçüde eleştiri yönelttiği dilbilimcilerden biridir. O, “فَكَلَامُ الْمُصَنِّفِ قَاصِرٌ”, “لَا فَايِدَةَ فِي قَوْلٍ”, “عِبَارَةُ الْمُصَنِّفِ قَاصِرٌ”, “فَعِبَارَةُ الْمُصَنِّفِ غَيْرُ وَاضِحَةٍ”, “فِي كَلَامٍ”, “فِي كَلَامٍ”, “مُسَانِنِيفِ مَغْلُقٌ”, “فِي كَلَامٍ”, “مُسَانِنِيفِ تَكْلُفَاتٌ لَا تُحْصَى”, “مُسَانِنِيفِ تَعْسُفَاتٌ لَا تُحْصَى” ve benzeri ibareler kullanarak İbn Hâcib’i eleştirmiştir.⁵⁰²

• **el-Fâdilü'l-Hindî:** Zikredilen dilbilimciler kadar olmasa da eleştirdiği âlimlerden biridir.⁵⁰³

⁵⁰⁰ İsferyâinî, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 15, 36, 131.

⁵⁰¹ Bu malumatı, İsferyâinî’nin muhaşsa olan haşiyesinin kenarında mevzu bahis haşiyenin haşiyesi olan *el-Keşf*ten nakledilmiştir. İsmüddîn el-İsferyâinî, *İsâm ‘ala’l-Câmî* (İstanbul: Mektebetü’l-Mahmûdiyye, ts.), 134.

⁵⁰² İsferyâinî, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 6, 26, 54, 67, 155, 178.

⁵⁰³ İsferyâinî, ‘İsâm ‘ale’l-câmî, 80, 218, 233.

SONUÇ

İlim tahsilini Mâverâünnehir bölgesinde tamamlayan İsferyâinî, ilmî faaliyetlerini yine bu bölgede sürdürmüştür. Bu bağlamda bir yandan medreselerde ders verip talebeler yetiştirmiş diğer taraftan dil ve aklî ilimler ağırlıklı olmak üzere birbirinden kıymetli onlarca eser telif etmiştir. Bunların büyük bölümü şerh ve haşiye türü çalışmalar olmakla beraber özgün olanlar da vardır. Bu bakımdan da İsferyâinî'nin İslâmî ilimlerin gelişiminde önemli katkı sağladığını ve sonrakiler için muazzam bir ilmî miras bıraktığını söyleyebiliriz.

İsferyâinî'nin bütün İslâmî ilimlerde payesi bulunan bir âlim olmakla beraber dil ilimlerinde bir adım öne çıktığını ifade edebiliriz. Bilhassa onun nahiv ilmindeki yetkinliği dikkat çekicidir. Nitekim gerek bu alanla ilgili telif etmiş olduğu çalışmalarıyla gerekse farklı yaklaşım ve özgün görüşleriyle nahiv ilmi muhitinde önemli bir iz bırakmıştır. Zaten değişik eserlerinde taklidi yermiş olması ve içtihadı tavsiye etmesi onun özgün görüşler ortaya koyabilen bir şahsiyet olduğunun en bariz kanıtıdır. Yine birçok âlimin genel olarak onun dil ilimlerindeki özellikle de nahiv ilmindeki yetkinliğine vurgu yapması bu ilimdeki yerini gösterme açısından büyük önem arz etmektedir.

İsferyâinî'nin serdettiği görüşler ve tercihiler incelendiğinde daha çok Basra ekolünün yaklaşımını benimsediği görülmektedir. Ancak bu, onun Basra ekolünün sırf bir mukallidi olduğunu göstermez. Nitekim bir görüşü serdederken veya başkasına ait herhangi bir görüşü tercih ederken kişi veya ekole tabi olarak değil delil ve gerçeklere dayanarak hareket ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Onun her fırsatta “söyleyene değil söylenene bakılmalıdır.” gibi bir ifade sarf etmesi bunu açıkça göstermektedir. Ayrıca gereken yerde Kûfe ekolünün yaklaşımını benimsemiş olması hatta bazı meselelerde herhangi bir mezhebe bağlı kalmaksızın cumhura muhalif olarak görüşler ortaya koyması onun mukallit değil aksine meseleleri tahlil edebilen ve özgün görüşler ortaya koyabilen bir âlim olduğunu; dolayısıyla da nahiv ilmindeki yetkinliğini ortaya koyan önemli bir husustur.

İsferyâinî'nin nahiv ilmindeki yerini gösteren diğer bir husus bu alanla ilgili ele aldığı farklı türlerdeki çalışmalarıdır. Bu çalışmaları arasında en çok dikkat çeken ise şüphesiz inceleme konusu yaptığımız ‘İşâm ‘ale’l-Câmi adlı

haşiyesidir. Bu çalışmasının bir haşiyenin ihtiva ettiği malumatların ötesinde şerhten bağımsız müstakil ve özgün birçok meseleyi içermesi oldukça dikkat çekicidir. Bu vesileyle söz konusu haşiyeye, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye* üzerine telif edilen onlarca çalışmalar arasında en çok ihtimam gösterilenlerden biri olmuştur. Nitekim müellif çalışmada dil bakımından ağır bir üslup kullandığı halde meseleleri derinlemesine inceleyip örneklerle somutlaştırdığı için okuyucuyu etkilemiş; bu sebeple de telifinden itibaren her dönemde müracaat edilen bir kaynak olmuş ve çok sayıda dilbilimci ve araştırmacı onu çalışma konusu yapmıştır. Bazı dönemlerde medreselerde ders olarak okutulmuş olması veya yardımcı kaynak olarak kullanılması da nahiv ilmi açısından önemini ortaya koymaktadır.

İsferâyînî'nin Molla Câmî'nin ifadelerini izah ederken veya zikrettiği meselelerin tahlilini yaparken değişik üsluplar kullandığını görmekteyiz. Buna göre şârih tarafından izah edilmeyen terimleri farklı yöntemlerle açıklamaya çalışmıştır. Keza şerhte geçen garip kelimeleri de başta muteber Arapça sözlük kaynakları olmak üzere farklı kaynaklara müracaat ederek detaylı bir biçimde izah etmiştir. Problemler nahiv meselelerine dikkat çekerek onları derinlemesine inceleyip çözmeye gayret etmiştir. Şerhte zikredilen meselelerin eksik yanlarını tespit edip tamamlamaya çalışmış ve varsa yanlış yönlerine dikkat çekerek bunları düzeltmiştir. Nahiv meselelerin izahında izlediği belki de en önemli üslubu farklı ilimlerin kural ve prensiplerinden istifade etmesi olduğunu söylememiz mümkündür. Zira İslâmî ilimler arasında sıkı bir ilişki bulunduğundan her müellif gibi İsferâyînî de değerlendirme konusu yaptığımız eserde yaptığı tahlil ve açıklamalarda diğer İslâmî ilimlerin hemen hepsinin kural ve prensiplerinden ustalıkla istifade etmiştir.

İsferâyînî'nin dilbilimciler arasında tartışmalı meseleleri büyük bir titizlikle aktardığına şahit olmaktayız. Nitekim bu türden meseleleri en ince detayına kadar incelemiş, onlarla ilgili görüşleri delil ve gerekçeleriyle beraber zikretmiş ve bunları değerlendirerek bir sonuca varmaya çalışmıştır. Bu bağlamda da zayıf gördüğü görüşleri reddedip eleştirdiği gibi isabetli bulunduğu görüşleri de farklı gerekçelerle destekleyerek tercih etmiştir. Tercih ettiği görüşleri Kur'an, hadis, Arap sözleri, icmâ ve kıyas gibi nahiv usûlü delilleriyle desteklemiştir. Bunun yanı sıra söz konusu meselelerle alakalı

aktarılan muarız görüşler arasında uzlaşma imkânı bulunanları uzlaştırmış ve yanlış atfedilen görüşlerin sahiplerini tespit ederek bunları düzeltmeye gayret etmiştir.

Eleştiri yönüyle bilinen İsferyâinî'nin diğer bütün çalışmalarında olduğu gibi araştırma konumuz olan haşiyesinde de yoğun bir eleştiride bulunduğunu söyleyebiliriz. Gerçi hakikatin ortaya çıkması için ilgili prensip ve adaplar çerçevesinde yapılan eleştiriler her zaman takdire şayan görülmüştür. Ancak ilmî ahlaka uymayan ifadelerin kullanıldığı eleştiri biçimi hiç tasvip edilmemiştir. İsferyâinî'nin de bazı yerlerde eleştiri dozunu kaçırarak eleştiri adabına uygun düşmeyen ifadeler kullandığına şahit olmaktadır. Bilhassa muasırı ve talebelik arkadaşı 'Abdulgafûr el-Lârî'ye yönelik yaptığı eleştirilerinin çok acımasız olduğunu görmekteyiz. Onunu bu tutumu, sonraki ulemâ tarafından hiç hoş karşılanmamış ve birçok âlim, bu gibi eleştirileri yüzünden onu aynı üslupla eleştirmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdullah, Majîd Kareem. *İsâmüddîn Arabşâh el-İsferâyîni'nin (v. 945/1538), Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî adlı yazma eserinin incelenmesi (En'am Suresi)*. Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021.
- Adalı, Mustafa. *Hâşiyetü Adalı 'ale'l-İmtihân*. Midyat: Dâru Tahkîki'l-Kitâb, 2021.
- Adanavî, Ahmed b. Muhamme. *Tabâkâtü'l-müfessirîn*. Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1417.
- Afganî, Saîd b. Muhammed b. Ahmed. *Fî usûli'n-naḥv*. Mudiriyetü'l-Kütüb ve'l-Matbûâtü'l-Câmiyye, 1414.
- Afganî, Saîd b. Muhammed b. Ahmed. *Min târîhi'n-naḥv*. Dâru'l-Fikr, ts.
- Afganî, Saîd b. Muhammed b. Ahmed. *min Târîhi'n-naḥvi'l-'arabî*. Mektebetü'l-Felâh, ts.
- Akçay, Halil. *Endülüslü Edip ve Şair İbn Zeydün ve Divanı*. Diyarbakır: Seyda Yayınları 2018.
- Akçay, Halil. *Arap Dili Gramerinin Küllî Kaideleri*. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2020.
- Akçay, Halil. *Nûruddîn el-Curcânî ve er-Reşâd fî Şerhi'l-İrşâd Adlı Eseri*, (Son Çağ Akademi Yayınları: Ankara 2019.
- Akdemir, Furat. *Kelâm Tarihine Giriş (Tarihsel Süreçte Kelam)*. Kahramanmaraş: KLM Yayınları, 2022.
- Akdemir, Furat. *Akil-Nakil İlişkisi (Kelamda Yöntem ve Esaslar)*. Kahramanmaraş: KLM Yayınları, 2023.
- Alevî, Ebû İdrîs Yahyâ b. Hamza b. 'Alî b. İbrâhîm. *eṭ-Ṭirâzü'l-müteżammin li-esrâri'l-belâğ*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1423.

Âmidî, Abdulvehhâb b. Hüseyin b. Veliyüddîn. *Şerhu Abdilvehhâb 'ale'l-Velediyye fî âdâbi'l-bahsi ve'l-münâzara*. Mısır: Mektebetu Mustafa'l-Bâbi'l-Halebî, 1380.

'Atâvât, Muhammed Abdullah. "Menziletü'l-istişhâd bi'l-Kur'ani'l-kerîm beyne mesâdiri'l-istişhâdi'n-nahvî". *et-Türâsü'l-arabî* 99-100 (2005), 299-316.

Aynî, Bedrüddîn Mahmud b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *el-Makâşidü'n-nahviyye fî şerhi şevâhidi şürûhi'l-Elfiyye*. thk. 'Alî Muhammed Fâhır, Sudânî, Fâhır Ahmed Muhammed, Abdulaziz. 4 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm li't-Ṭibâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî' ve't-Tercume, 1431.

Bâbânî, İsmâîl b. Muhammed. *Hediyyetu'l-'ârifîn esmâ'ul-mu'ellifîn ve âşâru'l-muşannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i Turâşî'l-'Arabî, 1951.

Bahrîkî, Tâhir Molla Abdullah. *Hayâtü'l-emcâd mine'l-ulemâi'l-ekrâd*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hâzım, 1436.

Bel'âyîş, Affâf. *et-Talîlü'n-nahvî İnde İbn Hişâm el-Ensârî*. Cezayir: Câmiatu Muhhamme Haydar, 1438.

Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. çev. Ramazan Abduettevvâb. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Muḥammed Zuheyr b. Nâşır. 9 Cilt. Dâru Tavḳ en-Necât, 1422.

Câmî, Abdurrahmân b. Nizâmiddîn. *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*. Beyrut: Dâru İhya't-Turasi'l-'Arabî, 2011.

Câsım-Abd, Sad Sabbâh-Yusuf Abdulkadir. "el-İlletü'n-nahviyye inde'z-Zeccâcî". *Külliyetü't-Terbiyye li'l-Benât* 2/14 (2021), 155-172.

Cenâcî, Hasan b. İsmâîl. *el-Belâğetu's-sâfiye fî'l-meâni ve'l-beyân ve'l-bedî'*. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâş, 2006.

Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *Tâcü'l-luga*. thk. Ahmed 'Abdulgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 1407.

Culum, Muhammed Faruk. *İsâmuddîn el-İsferâyînî'nin Mizânü'l-Edeb'i (Nahiv bağlamında)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2022.

Cürcânî, Ebü'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. 'Alî. *et-Ta'rifât*. Bayrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403.

Cürcânî, Ebü'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. 'Alî. *el-Mantikü'l-vâdih (el-kubrâ fi'l-mantik)*. Bayrut: Beytü'l-İlm li'n-Nâbihîn, ts.

Çelebî, Kâtib. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Dâru'l-kütüb al-İlmiyye, 1941.

Desûkî, Muhammed b. Ahmed b. 'Arefe ed-. *Hâşiye 'alâ Şerhi't-Telhîş*. thk. Abdulhamîd el-Hindâvî. Beyrut: el-Mektebetü el-aşriyye, ts.

Durmu, Pala, İsmâîl, İskender. "İstiâre". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001.

Durmuş, İsmâîl. "İsferâyînî, İsâmüddin". İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2000.

Durmuş, İsmâîl. "Teşbih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2011.

Durmuş, İsmâîl. "Tevriye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2012.

Ergüven, Şahabettin. "Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/12 (2007).

Eşkinânî, Muhammed. *İlmü't-tefkîr tavnîhu Hullâşeti'l-mantik li's-Şeyh Abdulhâdi el-fadlî*, 1442.

- Eyyûbî, Ebu'l-Fidâ', el-Meliku'l-Müeyyed 'Îmâdüddîn İsmâîl b. 'Alî b. Mahmud. *el-Kennâş fî fenneyi'n-nahvi ve's-sarf*. thk. Riyâd b. Hasan el-Havâm. Bayrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000.
- Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mahzûmî-Sâmirâî, Mehdi-İbrahim 8 Cilt. Dâr Mektebeti'l-Hilâl, ts.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Ğâmûsü'l-muḥîṭ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426.
- Gazzâlî, Muḥammed b. Muḥammed. *Mi'yâru'l-'İlm fî'l-mantık*. Bayrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Geylani, Mahfuz. "Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri". *İhya* 6/1 (2020).
- Gümüş, Sadreddin. "Cürcânî, Seyyid Şerîf". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1993.
- Habenneke, Abdurrahman b. Hasan el-Meydânî. *el-Belâğetü'l-arabiyye*. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1426.
- Habeşî, Abdullah Muhammed. *Câmiu's-şürûhi ve'l-havâşî*. 3 Cilt. Abu Dabî: el-Mecmeu's-sekafî, 2004.
- Habeşî, Nûr. *Hâşiyetül-İsâmi'l-İsferâyîni 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, ts.
- Ḥacvî eṣ-Şa'labî El-Ca'ferî, Muḥammed b. El-Ḥasan b. el-'Arabî b. Muḥammed. *el-Fikru's-sâmî fî tariḫi'l-fîḫhi'l-İslamî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Halebî, Abdulvâhid b. 'Alî. *Merâtibu'n-nahviyyîn*. Kahire: Mektebetu Nahde, ts.
- Hânsârî, Muhammed Bakır b. Zeynelabidin. *Ravdâtu'l-cennât fî ahvâli'l-ulemâ ve's-sadat*. Tahran: Mektebetu İsmâîliyyân, 2011.

Harpûtî, Abdulhamid. *hâşiyetü'l-ḥarbûtî 'alâ Tühfeti'l-'avâmil*. thk. Ahmet Gemi. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2019.

Hasenî, Abdülhayy b. Fahriddîn b. Abdilalî. *Nüzhetü'l-ḥavâtır ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzır*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hâzm, 1420.

Hâşimî, Ahmed b. İbrahim b. Mustafa. *Cevâhiru'l-belâga fi'l-meanî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.

Hüseyn, İhlâs Nasr er-Rîh. *Menhecu İbn Hâcib ve mezhebuhu'n-naḥvî min hilâli kitâbih el-Kâfiye*. Sudan: Câmîatu Ümmu Derman el-İslâmiyye, Yüksek Lisans, 1426.

İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed et-Tûnisî. *Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber) ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-ḥaber fi'eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber*. thk. Hali Şehhâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408.

İbn Hallikân, Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1994.

İbn Mâce, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sunen*. thk. Muhammed Fu'âd 'Abdulbâkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Kütübi'l-'Arabiyye, ts.

İbn Mâlik, Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî. *Şerḥu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*. thk. Abdülmün'im Ahmed Herîdî. 5 Cilt. Mekke: Merkezü'l-Bühûsi'l-İslâmiyye, 1402.

İbnü'l-Ezrak, Şemsüddîn Muhammed b. 'Alî b. Muhammed. *Ravzatü'l-a'lâm bi-menzileti'l-'Arabiyye min ulûmi'l-İslâm*. Külliyyetü'd-Daveti'l-İslâmiyye, ts.

İbnü'l-Hâcib, 'Usmân b. Ömer b. Ebî Bekr. *el-İzâh fi şerḥi'l-Mufaşşal*. 2 Cilt. Irak: İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, 1402.

İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr 'Usmân b. Ömer b. Ebî Bekr. *el-Kâfiye fî ilmi'n-nahv ve'ş-Şâfiye fî ilmeyi'l-hat ve't-tasrîf*. thk. Sâlih Abdulazîm eş-Şâiir. Kahire: Mektebetü'l-Adâb, ts.

İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fî aḥbâri men zeheb*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Keşîr, 1406.

İbnü'l-Mevsilî, Muhammed b. Muhammed b. Yûnus el-Mevsilî. *Muhtasaru's-savaiki'l-mürsele*. thk. Seyyid İbrahim. Kahire: Dâru'l-Hadiis, 1422.

İbnYâiş, Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî el-Halebî. *Şerhu'l-Mufaşşal*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.

İbrahim, Muhammed 'Alî. *Alâkatu 'ilmi usûli'l-fıkıh bi ilmi'l-mantık*. Suudi Arabistan: Câmiatu Ummi'l-Kurâ, Yüksek Lisans, 1431.

İsâmî, Abdulmelik b. Huseyn b. Abdulmelik. *Simtu'n-nucûmi'l-'avâlî fî ebnâi'l-evâilî ve't-tevâlî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütüb al-`ilmiyye, 1998.

İsferâyînî, 'İsâmuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. 'Arabşâh. *İsâm 'ale'l-câmî*. Dersaadet: Mektebetu Osmanıyye, 1309.

İsferâyînî, 'İsâmuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. 'Arabşâh. *Mîzânü'l-edeb fî lisâni'l-arab*. thk. Mahmud Sefûr. Şebeketü'l-Ulûke, ts.

İsferâyînî, 'İsâmuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. 'Arabşâh. *Şerhu'l-ferîd li İsâmüddîn el-İsferâyînî*. thk. Nûrî Yâsîn Huseyn. Mekke: el-Mektebetu'l-Faysaliyye, 1984.

İsferâyînî, İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh. *el-Aṭvel*. thk. Abdulhamîd el-Hindâvî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

İsferâyînî, İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh. *İsâm 'ale'l-Câmî*. İstanbul: Mektebetü'l-Mahmudiyye, ts.

İsferâyînî, İsmâüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh. *Şerhu'l-'İsâm 'alâ Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd. Bayrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2020.

İsferâyînî, İsmâüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh. *Şerhu'l-Kâfiye fi'n-nâhv*. İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmudiyye, ts.

Kannevcî, Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. 'Alî. *Ebcedü'l-ulûm*. 3 Cilt. Daru İbn Hâzm, 1423.

Karaman vd., Hayreddin. *Kur'an-ı Kerim Meali*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2017.

Kâsım, Dîb, Ahmed Muhammed, Muhyüddîn. *Ulûmü'l-belağ"el-beyân ve'l-meânî ve'l-bedî"*. Tarablus: el-Mektbetü'l-Hadîse li'l-Kitâb, 2003.

Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Mihammed el-Hallâk. *Tabakâtu meşâhiri'd-Dimeşkiyyîn*. thk. Muhammed Abdulkadir Arnavûtî. Dimaşk: Dâru'l-Bîrûnî, 2006.

Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdillâh. *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahnud Abdulakadir Arnavût. 6 Cilt. İstanbul: Mektebetu İrsikâ, 2010.

Kaya, İsmâîl. "Timurlular". C. 41. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2012.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.

Kıfî, Cemâlüddîn 'Alî b. Yûsuf. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. 4 Cilt. Dâru'l-Fikri'l-arabî, 1406.

Kılıç, Hulusi. "Basriyyûn". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992.

Kılıç, Hulusi. "Kûfiyyûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2002.

Kızıklı, Salih Zafer. “Bağdat Gramer Ekolüne Genel Bir Bakış”. *Marife* 13/3 (2013).

Komisyon. *İlmü'l-mantık*. Dâru'l-Ma'ârifü'l-İslâmiye es-Sikâfiyye, 2018.

Komisyon. *Mu'cemu târîhi't-turâsü'l-İslâmî fî mektebâti'l-'alem (el-mahtûtât ve'l-matbû'ât)*. thk. Ali Rıza-Ahmet Turan Karabulut-karabulut. 6 Cilt. Kayseri: Dâru'l-Akabe, 2001.

Kudukî, Muhammed b. Mûsâ. *Hâşiyetü'l-Kudukî 'alâ Hâşiyeti'l-İsâm 'ale'l-Câmî*. Bursa: Ferâidci Zade Matabaasi, 1310.

Kummî, Abbâs. *el-Kunâ ve'l-elkâb*. 3 Cilt. Tahran: Maktabatü's-Sadr, 1348.

Kuşçî vd., 'Alî. *Semâni resâil fî mâ ene kultu*. thk. Muhammed Abdusselâm Muhammed İsvesî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

Kürdî, Şemsüddîn Muhammed b. Süleymân. *el-Fevâ'idü'l-medeniyye fî-men yüftâ bi-kavlihî min e'immeti's-Şâfi'iyye*. thk. Bessâm Abdulvahhâb el-Câbî. Lübnan/Dımaşk: Dâru'l-Ceffân ve'l-Câbî/Dâru Nuri's-Sabâh, 1432.

Leknevî, Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. Mısır: Matbaatu Dâri's-Saade, ts.

Mahmud es-Seyyid, Kuzgun Ömer ed-Değîm. *Fihrisu mahtûtati'l-'arabiyye ve't-türkiyye vel-fârisiyye fî mektebeti Ragıb Paşa*. Cidde: Müessesetu's-Serîfetü'l-İlmiyye, 1437.

Merâğî, Ahmem Mustafa. *Târîhu 'ulûmi'l-belâge ve't-ta'rîfu bi ricâlihâ*. Mısır: Mustafe'l-Bâbi'l-Halebî, 1950.

Merâğî, Ahmem Mustafa. *Ulûmü'l-belâge el-beyân, el-meanî, el-bedî'*.
<https://shamela.ws/index.php/book/9997>, ts.
<https://shamela.ws/index.php/book/9997>

Merkezi'l-Melik Faysal,. *Hazânetü't-türâs fihrisu mahtûtât*, ts.

- Mișrî, Bedîrî, 'Alî Kâzım, Sâir Abdulkerîm. “Şerhü'l-Hindî 'ale'l-Kâfiye meşâdiruhu ve menhecuhu”. *Mecelletü'l-Kâdisiyye li'l-Ulûmi'l-İnsâniyye* 15/3 (2012).
- Molla Zâde, Muhammed el-Kürdî. *Haşiyetün ala haşiyeti'l-İsam ale'l-fevaidi'd-diyaiyye li'l-cami*. El Yazma. 34 Nk 4530/1.
- Muhibbî, Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh. *Hulâşatü'l-eşer fi a'yâni'l-ğarni'l-hâdi'aşer*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, ts.
- Multakâ ehli'l-hadîs. *Fihrisü'l-Ezheriyye*. Mısır, ts.
- Murâdî, Muhammed Halîl. *Silkü'd-dürer fi a'yâni'l-ğarni's-ğânî'aşer*. 4 Cilt. Dâru İbn Hâzm, 4. Basım, 1408.
- Mûsâ Zâde, Muhammed b. Abdullah. *Keşfu Hâşiyeti İsam 'alâ'l-Câmî*. El Yazma.
- Adalı, Mustafa. *Hâşiyetü Adalı 'ale'l-İmtihân*. Midyat: Dâru Tahkîki'l-Kitâb, 2021.
- Nahle, Ahmed. *Usûlü'n-nahvi'l-arabî*. Bayrut: Dâru'l-Ulûmi'l-Arabiyye, 1407.
- Nuveyhed, Adil. *Mu'cemü'l-müfessirîn min şadri'l-İslâm ve hattâ'aşrine'l-hâdır*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetu Nuveyhed, 1409.
- Nuveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kvmiyye, 1423.
- Okumuş, Ömer. “Câmî, Abdurrahman”. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1993.
- Ömerî, İsamüddîn 'Usmân b. 'Alî b. Murad. *er-Ravdü'n-nadr fi tercemeti üdebâi'l-aşr*. thk.Selim Neîmî. 3 Cilt. Bağdat: el-Mamau'l-İlmi el-İrâkî, 1395.

- Qadeer, Hafiz Abdul. “Menhecu Şeyh ‘İsâmüddîn el-İsferâyînî fi hâşiyetihî ‘alâ Şerhi’l-Vikâye”. *el-Mîzân* 4/1 (2022), 22.
- Râcihî, Abduh ‘Alî İbrâhîm er-. *Dürûs fi’l-mezâhibi’n-naḥviyye*. Beyrut: Dâru’n-Nehdati’-Arabiyye, 1980.
- Radî, Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî. *Şerḥu’l-Kâfiye*. 2 Cilt. Cîze: Hecer li’t-Tabaa ve’n-Neşr, ts.
- Râzî, Muḥammed b. ‘Ömer b. Huseyn. *el-Maḥsûl*. thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-‘Alvânî. 6 Cilt. Riyâd: Mü’essesetü’r-Risâle, 3. Basım, 1997.
- Sabbân, Ebü’l-İrfân Muhammed b. ‘Alî. *Hâşiyetü ‘alâ Şerhi’l-Üşmûnî*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1417.
- Saîdî, Abdulmuteaâli. *Buğyetü’l-izâh li Talhisi’l-Miftâḥ fi ulûmi’l-belâge*. 4 Cilt. Mektebetü’l-Adâb, 1423.
- Sâmîrâî, Halîl İbrahim Hamûdî. “Nemâzic min müşkilâti’n-nahvi”. *Mecelletu Külliyyeti’l-İmâm Azam* 4 (2007).
- Sekkâkî, Ebü Ya’kûb Yûsuf b. Ebî Bekr el-Hârizmî. *Miftâḥu’l-‘ulûm*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1407.
- Serkis, Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ ed-Dımaşkî. *Mu‘cemü’l-maḥbû‘âti’l-‘Arabiyye ve’l-mu‘arrebte*. Mısır: Matbaatu Serkis, 1346.
- Sîbeveyhi, Ebü Bişr Amr b. ‘Usmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1408.
- Sincercî, Mustafa Abdulaziz. *el-Mezâhibu’n-naḥviyye fi ḍav’i’d-dirâsâti’l-lügaviye el-ḥadîse*. el-Mektebetü’l-Feyseliyye, 1406.
- Siverekî, Muhamed ‘Alî. *Mu‘cemu A‘lami’l-Ekrâd*. Süleymaniye: Müessesetü Jîn, 2006.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İktirâḥ fi uşûli’n-naḥv*. Dımaşk: Dâru’l-Beyrûtî, 1427.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa*. thk. Fuâd 'Alî Mansûr. 2 Cilt. Bayrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Şerhu Ukûdü'l-cümân fî'l-me'ânî ve'l-beyân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*. 2 Cilt. Lubnan: el-Mektebetü el-aşriyye, ts.

Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ. *el-Muvâfaqât*. thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan Âlu Selman. 7 Cilt. Dâru İbn Affân, 1417.

Şentürk, Recep. "İsnâd". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001.

Şerefüddîn, Seyyid Abdillâh. *Me' mevsûati ricâli's-Şî'a*. 3 Cilt. Beyrut: el-İrşâd li't-tabâa ve'n-neşr, 1411.

Şinkîti, Muhammed el-Emîn b. Muhammed. *Âdâbü'l-bahş ve'l-münâzara*. thk. Su'ûd b. Abdilazîz el-'Arîfî. Cidde: Dâru 'Alemü'l-Fevâid, ts.

Tâlibî, Yahya b. Hamza b. 'Alî b. İbrahim el-Huseynî. *et-Tirâz li Ulûmi'l-belâga ve ulûmu hakâiki'l-icâz*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Unsuriyye, 1423.

Tantâvî, Muhammed. *Neş'etü'n-naḥvi ve târiḥu eşḫuri'n-nühḥât*. Mektebetü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1426.

Tarı, Nihat. *İsâmuddîn el-İsferâyînî ve el-Atvel Adli Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddime ve Me'ânî Bölümleri)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, 2021.

Tarûdî, Ahmed Mustafa. *Kitâbu câmi'i'l-'ibârat fî gahḳîki'l-isti'ârât*. Bingazi: Dâru'l-Kütübî'l-Vataniyye, 1395.

Tâşkendî, Şemsüddîn Muhammed. *'Ucâletü'l-beyân fî şerhi'l-Mîzân*. El Yazma. 54040.

- Teftâzânî, Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Ömer. *Şerhu’ş-Şemsiyye fi’l-manţık*. thk. Câdüllah Bessâm Sâlih. Ammân: Dâru’n-Nûr, 1432.
- Tekin, Ahmet. *Molla ‘İsâm ve Manzûmetu’l-elğâzi’n-Nahviyye Adlı Eseri*. Tarih Okulu Dergisi (TOD) = Journal of History School (JOHS) [Tarih Okulu]. 2018, sayı: 39, s. 1-20.
- Tekin, Ahmet. *Kur’ân’ın Dilbilimsel Yönü (Vâhidi’nin el-Basît Adlı Tefsiri Bağlamında)*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2018.
- Tekin, Mahmut. *Molla Halîl es-Si‘irdî ve el-Kâmûsu’s-Sânî fi’n-Nahv ve’s-Sarf ve’l-Me‘ânî Adlı Eseri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Tekin, Mahmut. “Alî el-Kârî ve Tasrîfu’z-Zencânî İsimli Eser için Kaleme Aldığı Şerhi”. *Artuklu Akademi*, 2020/7 (2), ss. 337-362.
- Tekin, Mahmut. *el-Kâfiyecî ve Şerhu’l-i‘râb ‘an Kavâ‘idi’l-i‘râb*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2022.
- Tekin, Mahmut. Sibeveyh İle Ebu’l-Hasan el-Ahfeş Arasında İhtilafı Olan Meseleler “İbn Hişâm’ın Muğni’l-Lebîb Adlı Eseri Bağlamında”. *İslâmî İlimler Dergisi* 17/2 (2022).
- Tûfî, Suleymân b. ‘Abdulkavî b. Kerîm. *Şerhu Muhtasari’r-ravza*. thk. ‘Abdullah b. ‘Abdulmuhsîn et-Türkî. 3 Cilt. b.y.: Muessetu Risâle, 1407.
- Tûnkî, Mahmud Hasan. *Mu‘cemu’l-mûsânnifin*. 4 Cilt. Beyrut: Matbaatu Zengu Garaf Tabbare, 1926.
- Uzun, Tacettin. *Arapça Sarf-Nahiv Terşimleri Sözlüğü*. Konya: Damla Ofset A.Ş, 1997.
- Ünsal, Mehmet Fadıl. *‘isâmuddîn el-İsferâyîni’nin Şerhu’l-‘İsâm li’l-Ferîde Adlı Eserinin İncelenmesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, 2015.
- Ünverdi, Veysi. *Mutezile ve İmamet*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.

Ünverdi, Veysi. *İmamiyye Şiasının İmamet Anlayışının Eleştirisi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016.

Ünverdi, Veysi. *Mâtüridi Kelamı* (Kelam Tarihi). Ankara: Nobel Yayınları, 2022.

Üsküdârî, Muhammed Emîn. *Hâşiyetu Muhammed Emîn 'alâ Hâşiyeti 'İsâmiddîn*. İstanbul: Dersaadet, 1310.

Üşmûnî, Nûruddîn 'Alî b. Muhammed b. İsâ b. Yûsuf. *Şerhu'l-Üşmûnî li-Elfiyyeti Ibn Mâlik*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419.

Yağan, Halit. *Basra Dil Mektebi ve başlıca temsilcileri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.

Yavuz, Yusuf Şevki. "İ'câzü'l-Kur'ân". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2000.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Münâzara". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020.

Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî. *el-İzâh fi 'ileli'n-nahv*. Beyrut: Daru'n-Nefa'is, 1406.

Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî. *Mecâlisü'l-'ulemâ'*. thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebet'u l-Hâncî, 1403.

Zemaşşerî, Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Mufassal fi şinâ'ati'l-i'râb*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1414.

Zerkeşî, Ebû 'Abdullah Bedreddîn Muhammed. *el-Baḥru'l-muḥîṭ fi uşûli'l-fikh*. Kâhire: Dâru'l-Kütübî, ts.

Zeynîzâde, Hüseyin Efendi. *Ta'liḳu'l-fevâḳil 'alâ i'râbi'l-'Avâmil*. thk. Muhammed b. Yunus Hânî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

Zebîdî, Ebû Bekir Muḥammed b. el-Ḥasan b. 'Ubeydullah. *Ṭabaḳâtu'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*. thk. Muḥammed Ebû'l-Faḍl İbrâḥim. b.y.: Dâru'l-Ma'ârif, ts.

Ziriklî, Muhammed Hayrûddîn b. Mahmud. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 15. Basım, 1423.

VEB TABANLI KAYNAKLAR

[http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/detailnonmodal/ent:\\$002f\\$002fSD_ILS\\$002f0\\$002fSD_ILS:1379733/ada?qu=isam&ic=true&ps=300](http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/detailnonmodal/ent:$002f$002fSD_ILS$002f0$002fSD_ILS:1379733/ada?qu=isam&ic=true&ps=300), 30.11.2022.

<https://dijitalkutuphane.mkutup.gov.tr/tr/manuscripts/catalog/details/368090?SearchType=1,05>.

<http://ktp.isam.org.tr/>.

<http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>.

<http://yazmalar.gov.tr/basit-arama/sayfa/9?q=iSAM%C3%9CDD%C4%B0N>.

<http://yazmalar.gov.tr/eser/hasiye-alal-fevaidiz-ziya%C3%AEye/132773>.

<http://yazmalar.gov.tr/eser/hasiyetun-alel-cami/162342>.

<https://makhtota.ksu.edu.sa/search/0>.

<https://telegram.me/s/favaiddag?before=520>.



ISBN: 978-625-367-447-2